પદાર્થ પ્રકાશ ભાગ : ૨૬

ગુણસ્થાનક્રમારોહ

પદાર્થસંગ્રહ તથા મૂળગાથા-વૃત્તિ

પરમપૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૬

શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી વિરચિત

ગુણસ્થાનક્રમારોહ

પદાર્થસંગ્રહ તથા મૂળગાથા-વૃત્તિ

સંકલક + સંપાદક

પરમપૂજ્ય વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પ્રકાશક

સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ

સ્થાપક - શ્રાદ્ધવર્યા મૂળીબેન અંબાલાલ શાહ

પ્રાપ્તિસ્થાન

- **સિદ્ધાંતમહોદધિ પ્રેમસૂરીશ્વરજી શ્રુતસદન**
  પ્રેમકુંજ, તુલસીબાગ સોસાયટી, પરિમલ જૈન ઉપાશ્રયની સામે,
  આનંદમંગલ કોમ્પલેક્ષ IIIની પાસે, હીરાબાગ ક્રોસીંગ, આંબાવાડી, અમદા.
  દિનેશભાઈ મો. ૯૮૨૪૦૩૨૪૩૬, યોગેશભાઈ મો. ૯૯૭૪૫૮૭૮૭૯
- **પી.એ. શાહ જ્વેલર્સ**
  ૧૧૦, હીરાપન્ના, હાજીઅલી, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬
  ફોન : ૨૩૫૨૨૩૭૮, ૨૩૫૨૧૧૦૮
- **અક્ષયભાઈ જે. શાહ**
  અર્હમ્ એન્ટરપ્રાઇઝ, ૨૦/૪૮, જયમહલ એસ્ટેટ,
  ૭-૯, બીજે માળે, લોહારચાલ, બાદશાહ કોલ્ડ્રીંક પાસે,
  મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨, મો. ૮૬૫૨૫૫૫૫૫૪
- **અક્ષયભાઈ જે. શાહ**
  ૫૦૬, પદ્મ એપાર્ટમેન્ટ, જૈન મંદિરની સામે,
  સર્વોદયનગર, મુલુંડ (પ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦.
  ફોન : ૨૫૬૭૪૭૮૦, મો. ૯૫૯૪૫૫૫૫૦૫
- **દિલીપ રાજેન્દ્રકુમાર શાહ**
  ૪, નંદિત એપાર્ટમેન્ટ, ભગવાન નગરનો ટેકરો,
  પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭, ફોન : ૨૬૬૭૦૧૮૯
- **બાબુભાઈ સરેમલજી બેડાવાળા**
  હીરા જૈન સોસાયટી, સિદ્ધાચલ બંગલોઝ,
  સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫, મો. ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪
- **ચંદ્રકાંતભાઈ એસ. સંઘવી**
  ૬/બી, અશોકા કોમ્પલેક્ષ, પહેલા ગરનાળા પાસે,
  પાટણ-૩૮૪૨૬૫, (ઉ.ગુ.), ફોન : ૦૨૭૬૬-૨૩૧૬૦૩,
  મો. ૯૯૦૯૪૬૮૫૭૨, ૭૮૭૮૮૬૮૫૧૫

પ્રથમ આવૃત્તિ ● નકલ : ૪૦૦ ● મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦/-
વીર સંવત ૨૫૪૫ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૭૫ ● ઈ.સન્ ૨૦૧૮
ટાઈપસેટિંગ : વિરતિ ગ્રાફિક્સ, અમદાવાદ, મો. 85305 20629
મુદ્રક : બાલારામ ઑફસેટ, અમદાવાદ, મો. 9898034899

દિવ્યવંદના

પરમપૂજ્ય સિદ્ધાંતમહોદધિ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા,

પરમપૂજ્ય વર્ધમાનતપોનિધિ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા
અને
પરમપૂજ્ય સમતાસાગર પન્ન્યાસપ્રવર
શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજા
આ પૂજ્યોના ચરણોમાં અનંતશઃ વંદના

શુભાશિષ

પરમપૂજ્ય સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને
પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજાની
અમીદૃષ્ટિ સદા અમારી
ઉપર વરસતી રહો.

ઉપકારી ઉપકાર તમારો
કદીય ન વિસરીએ

અમારા કુટુંબમાંથી દીક્ષિત થયેલ

પ.પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ

શ્રીમદ્વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા

●

પૂ. પ્રવર્ત્તિની શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મહારાજ

●

પૂ.સાધ્વીજી શ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી મહારાજ

●

પૂ. સાધ્વીજી શ્રી દિવ્યયશાશ્રીજી મહારાજ

●

આ પૂજ્યોના ચરણોમાં ભાવભરી વંદના

● ● ●

પ્રકાશકીય

'પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૬ - ગુણસ્થાનક્રમારોહનો પદાર્થસંગ્રહ તથા મૂળગાથા-વૃત્તિ' પ્રકાશિત કરતા આજે અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ ગ્રંથમાં ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં ખૂબ જ સરસ રીતે સમજાવાયું છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય **હેમચન્દ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ**ના પ્રેરણા-માર્ગદર્શન-આશીર્વાદ-પરિશ્રમથી આ પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. અમે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના અત્યંત ઋણી છીએ.

પગથિયા ચડીને મહેલમાં પહોંચાય છે. તેમ ચૌદ ગુણસ્થાનકો ચડીને મોક્ષમાં પહોંચાય છે. આ ચૌદ ગુણસ્થાનકો પર ક્રમશઃ ચડીને જ જીવ મોક્ષમાં પહોંચે છે. તે સિવાય મોક્ષમાં પહોંચવા માટેનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. માટે ચૌદ ગુણસ્થાનકો પર ચડવું આપણા બધા માટે બહુ જ આવશ્યક છે. તે માટે ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું જ્ઞાન હોવું પણ ખૂબ મહત્ત્વનું છે. આ પુસ્તકના માધ્યમે આપણે ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીએ, આપણે ક્યાં છીએ તે નક્કી કરીએ, હજી કેટલું ચડવાનું બાકી છે તે વિચારીએ અને ગુણસ્થાનકો પર ચડતા ચડતા શીઘ્ર મોક્ષે પહોંચીએ એજ શુભાભિલાષા.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીવડે લિખિત-અનુવાદિત-સંકલિત-પ્રેરિત અનેક પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનો સુંદર લાભ આજસુધી અમને મળ્યો છે. ભવિષ્યમાં પણ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા અનેક પુસ્તકો લખાય, અનુવાદિત કરાય, સંકલિત કરાય, પ્રેરિત કરાય અને તેમનું પ્રકાશન કરવાનો અમૂલ્ય લાભ અમને મળે એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના.

લી.

સંઘવી અંબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ

ટ્રસ્ટીઓ

(૧) ધરણેન્દ્ર અંબાલાલ શાહ (૨) પુંડરીક અંબાલાલ શાહ

(૩) મુકેશ બંસીલાલ શાહ (૪) ઉપેન્દ્ર તારાચંદ શાહ

●●

ચૌદ પગથિયાની યાત્રા

માઉન્ટ એવરેસ્ટની ટોચે પહોંચવું હજી સહેલું છે,

પેસિફિક મહાસાગરના તળિયે પહોંચવું હજી સહેલું છે,

વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં દૂર સુદૂર સુધી ઊડવું હજી સહેલું છે,

પૃથ્વીની પરિક્રમા કરવી પણ સહેલી છે,

ચૌદ રાજલોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહોંચવું પણ સહેલું છે,

પણ

ચૌદ પગથિયા ચડવા ખૂબ અઘરા છે.

તે ચૌદ પગથિયા છે ચૌદ ગુણસ્થાનકોના.

શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કલાક - બે કલાકમાં અને સમ્મેતશિખર પર ચાર-છ કલાકમાં ચડી જનારા આપણે અનાદિકાળથી રખડવા છતાં હજી કેટલા પગથિયા (ગુણસ્થાનકો) ચડ્યા છીએ તે આપણો આત્મા અને જ્ઞાનીભગવંતો જાણે છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રા એ એવી યાત્રા છે કે જે કર્યા પછી બીજી કોઈ યાત્રા કરવાની બાકી રહેતી નથી.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રા ભવભ્રમણયાત્રા પર પૂર્ણવિરામ લગાવી દે છે.

બીજી યાત્રાઓમાં શરીરથી ચડાય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રામાં આત્માએ ચડવાનું છે.

બીજી યાત્રાઓમાં સગાની કે મિત્રોની સોબત મળે છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રા આત્માએ એકલાએ કરવાની છે.

બીજી યાત્રાઓમાં એકસાથે બે-ચાર પગથિયા ચડી જવાય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રામાં એક-એક પગથિયું ચડતાં ઘણો સમય કે ઘણાં ભવો લાગે છે.

બીજી યાત્રાઓમાં ચડીને ઊતરી જવાનું હોય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રામાં માત્ર ચડવાનું જ છે. શિખરે (મોક્ષમાં) પહોંચ્યા પછી ક્યારેય ઊતરવાનું નથી.

જો આત્મા સતત શુભભાવોમાં રમણતા કરે તો ચૌદ ગુણસ્થાનકોની અઘરી લાગતી યાત્રા પણ સહેલી બની જાય છે.

જો આત્મા અશુભભાવોમાં જ મશગૂલ રહે તો એક પગથિયું પણ ચડવું મુશ્કેલ નહીં અશક્ય બની જાય છે.

મનુષ્યભવ પામીને આપણે ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રા કરવાની છે. યાત્રા કરવા જતા પહેલા આપણે યાત્રા સંબંધી માહિતિ-માર્ગદર્શન મેળવી લઈએ છીએ. **'ગુણસ્થાનક્રમારોહ'** એ ચૌદ ગુણસ્થાનકોની યાત્રા માટેનો માર્ગદર્શક ગ્રન્થ છે.

એક ગુણથી બીજા ગુણની પ્રાપ્તિ રૂપ વિશ્રામસ્થાન તે ગુણસ્થાનક. માણસ નિસરણી દ્વારા નીચેથી ઉપર ચડે છે. તેમ જીવ ગણશ્રેણિ દ્વારા સંસારમાંથી મોક્ષે જાય છે. નિસરણીમાં પગથિયા પર પગ મૂકીને ઉપર ચડવાનું હોય છે. ગુણશ્રેણિમાં ગુણસ્થાનકો પર ચડીને ઉપર જવાનું હોય છે.

ગુણસ્થાનકો ચૌદ છે. તેમના નામો અને સંક્ષિપ્તસ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

(૧) **મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક** - જિનવચન પર શ્રદ્ધા વિનાના જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૨) **સાસ્વાદન સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક** - જેમ ખીરનું ભોજન કરેલ મનુષ્ય તેના વમન વખતે તેના કંઈક સ્વાદને અનુભવે છે તેમ ઔપશમિક-સમ્યક્ત્વથી પડતો જીવ આ ગુણસ્થાનકે તેના કંઈક સ્વાદને અનુભવે છે.

(૩) **મિશ્ર ગુણસ્થાનક** - સર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ અને અસર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ બન્ને ઉપર સમાન બુદ્ધિ હોવાથી શ્રદ્ધા હોવી તે મિશ્રગુણસ્થાનક.

(૪) **અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક** - જિનવચન પર શ્રદ્ધાવાળા અને વિરતિ વિનાના જીવોનું ગુણસ્થાનક. વિરતિ = પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાપનો ત્યાગ.

(૫) **દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક** - આંશિક વિરતિવાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૬) **પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક** - પ્રમાદવાળા અને સંપૂર્ણવિરતિવાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૭) **અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક** - પ્રમાદ વિનાના મુનિનું ગુણસ્થાનક.

(૮) **અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક** - અપૂર્વ આત્મગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપૂર્વ પરમ આનંદરૂપ પરિણામ થવા રૂપ ગુણસ્થાનક. અહીંથી ઉપશમશ્રેણિ-ક્ષપકશ્રેણિની શરૂઆત થાય છે.

(૯) **અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક** - નિશ્ચલ એકાગ્ર ધ્યાનપરિણામરૂપ ભાવોની નિવૃત્તિ વિનાના અને બાદર કષાયવાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૧૦) **સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક** - માત્ર સૂક્ષ્મ સંજ્વલન લોભ કષાયના ઉદયવાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૧૧) **ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનક** - મોહનીયકર્મના સંપૂર્ણ ઉપશમ (ઉદયનો અભાવ)વાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૧૨) **ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક** - મોહનીય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયવાળા જીવોનું ગુણસ્થાનક.

(૧૩) **સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક** - ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થયો હોવાથી કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનવાળા અને ત્રણ યોગવાળા સર્વજ્ઞ ભગવંતોનું ગુણસ્થાનક.

(૧૪) **અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક** - યોગ વિનાના કેવળીનું ગુણસ્થાનક.

ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું વિશેષસ્વરૂપ તો આ ગ્રંથના અવગાહન દ્વારા જણાશે.

જીવ આ ચૌદ ગુણસ્થાનકો ઉપર ક્રમશઃ ચડે છે. તેને ગુણસ્થાનક્રમારોહ કહેવાય છે. આ ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન કરાયું હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ ગુણસ્થાન-ક્રમારોહ રાખ્યું છે.

ગુણસ્થાનકો ઉપર જીવ બે રીતે ચડે છે -

(૧) **ઉપશમશ્રેણીથી** - તેમાં જીવ કર્મોને ઉપશમાવતો = દબાવતો = થોડા સમય સુધી ઉદય ન થાય તેવા કરતો ચડે છે. ઉપશમશ્રેણિથી ચડતો જીવ અગ્યારમાં ગુણસ્થાનકથી અવશ્ય પડે છે અને તેને કર્મોનો ઉદય ચાલુ થઈ જાય છે.

(૨) **ક્ષપકશ્રેણિથી** - તેમાં જીવ કર્મોનો ક્ષય કરતો કરતો ચડે છે. તેમાં અગ્યારમું ગુણસ્થાનક આવતું નથી. દસમા ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરીને જીવ સીધો બારમા ગુણસ્થાનકે જાય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકને અંતે બધા કર્મોનો ક્ષય કરીને જીવ મોક્ષે જાય છે.

કર્મગ્રંથ, તત્ત્વાર્થ, પ્રવચનસારોદ્ધાર, લોકપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ બતાવાયું છે. છતાં ગુણસ્થાનક્રમારોહમાં કરાયેલા તેના વર્ણનની અમુક વિશેષતાઓ છે જે નીચે બતાવી છે -

(૧) **કર્મગ્રંથ** વગેરેમાં બધા પ્રકારના મિથ્યાત્વને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક કહ્યું છે. **યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** વગેરે અધ્યાત્મગ્રંથોમાં વિશિષ્ટ મિથ્યાત્વને જ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક કહ્યું છે. તેના આધારે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ વ્યક્ત મિથ્યાત્વને જ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક કહ્યું છે.

(૨) **કર્મગ્રંથ** વગેરેમાં કહ્યું છે કે, 'જિનવચન પર શ્રદ્ધા કે અશ્રદ્ધા ન હોવી તે મિશ્ર ગુણસ્થાનક છે.' પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, 'સર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ અને અસર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ બન્ને ઉપર શ્રદ્ધા હોવી તે મિશ્રગુણસ્થાનક છે.'

(૩) જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ રૂપ ત્રણ પ્રકારની દેશવિરતિ.

(૪) પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનકે નિરાલંબન ધર્મધ્યાનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન ન હોય.

(૫) પ્રારંભક-તન્નિષ્ઠ-નિષ્પન્ન રૂપ ત્રણ પ્રકારના યોગીઓ.

(૬) અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે વ્યવહારક્રિયારૂપ છ આવશ્યકો હોતા નથી, કેમકે સતત સદ્ધ્યાન હોવાથી સ્વાભાવિક નિર્મળતા હોય છે. આ ગુણસ્થાનકે નિશ્ચયરૂપ છ આવશ્યકો હોય છે, કેમકે તે આત્માના ગુણોસ્વરૂપ છે.

(૭) ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય શી રીતે હોય ?

(૮) ધ્યાતાનું સ્વરૂપ.

(૯) પૂરક-રેચક-કુંભક-ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામ.

(૧૦) આઠમા ગુણસ્થાનકે શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો.

(૧૧) ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મ કાયયોગ હોય તો અયોગીપણું શી રીતે ઘટે ? અને ન હોય તો ધ્યાન શી રીતે ઘટે ?

(૧૨) સિદ્ધોના આઠ ગુણો.

આમ અનેક વિશેષતાઓથી આ ગ્રંથ વિશિષ્ટ છે.

આ ગ્રંથની રચના **શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી** મહારાજે કરી છે. મૂળગ્રંથ ઉપર તેમણે વૃત્તિ પણ રચી છે. તેઓ વિક્રમની ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૫મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા. તેઓ બૃહદ્ગચ્છના હતા. આ બૃહદ્ગચ્છ જ પછીથી શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિજીને 'તપા' બિરુદ મળવાથી તપાગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી શ્રીવજ્રસેનસૂરિજીના શિષ્ય શ્રીહેમતિલકસૂરિજીના શિષ્ય હતા. તેમના શિષ્ય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી હતા. શ્રીરત્નશેખરસૂરિજીએ શ્રીપાલ-ચરિત્ર, લઘુક્ષેત્રસમાસ મૂળ-વૃત્તિ, ગુરુગુણષટ્ત્રિંશત્ષટ્ત્રિંશિકા મૂળ-વૃત્તિ વગેરે અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોની રચના કરી છે.

ગુણસ્થાનક્રમારોહ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયો છે. તેમાં ૧૩૬ અનુષ્ટુબ્ શ્લોકો છે. વૃત્તિ સંસ્કૃતભાષામાં રચાઈ છે. વૃત્તિમાં ગ્રંથકારશ્રીએ ભિન્ન-ભિન્ન

ગ્રંથોના ૯૧ જેટલા શાસ્ત્રપાઠો ટાંક્યા છે. આ શાસ્ત્રપાઠો તેમણે ૩૭થી વધુ ગ્રંથોમાંથી લીધા છે. ઘણા શાસ્ત્રપાઠોના મૂળગ્રંથો શોધી શકાયા નથી. મૂળગ્રંથ અને વૃત્તિની રચના એકદમ સરળ ભાષામાં થઈ છે. તેથી વૃત્તિસહિત ગ્રંથના પદાર્થો સહેલાઈથી સમજાઈ જાય છે. છેલ્લી ગાથામાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે તેમણે આ ગ્રંથમાં પોતે બનાવેલા નવા શ્લોકો મૂક્યા નથી, પણ શ્રુતસમુદ્રમાંથી પૂર્વમહર્ષિઓની સૂક્તિઓરૂપી નાવડી વડે તેમણે આ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેથી આ ગ્રંથમાં તેમણે પ્રાયઃ પૂર્વમહર્ષિઓએ રચેલા શ્લોકો જ મૂક્યા છે.

સટીક આ ગ્રંથનું સંશોધન-સંપાદન વર્ષો પૂર્વે પૂજ્ય આગમવિશારદ શ્રીસાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજે કર્યું હતું. તે શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધાર તરફથી શાહ નગીનભાઈ ઘેલાભાઈ ઝવેરીએ વિ.સં. ૧૯૭૨માં પ્રકાશિત કર્યું હતું. પૂર્વપ્રકાશક અને પૂર્વસંશોધકસંપાદકશ્રીનું અમે કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરીએ છીએ. ગુણસ્થાનક્રમારોહ મૂળ અને વૃત્તિના મુદ્રણમાં મુનિ યશરત્નવિજયજી સંપાદિત પુસ્તક પણ ઉપયોગી થયું છે. પ્રાકૃતશાસ્ત્ર-પાઠોની છાયા તેમાંથી જ લીધી છે. તેમને પણ ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ પુસ્તકમાં આ ગ્રંથના પદાર્થો સંક્ષેપમાં અને સરળ શૈલીમાં વર્ણવ્યા છે. જરૂર પડે ત્યાં કોઠાઓ દ્વારા પદાર્થો સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેથી આ પુસ્તકના માધ્યમે સહુ કોઈ ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ ખૂબ જ સહેલાઈથી સમજી શકશે. શાસ્ત્રપાઠો બોલ્ડ ટાઈપમાં મૂક્યા છે જેથી તે ટીકા કરતા જુદા તરી આવે. શાસ્ત્રપાઠોના બોલ્ડ ટાઈપો મૂળગાથાના બોલ્ડ ટાઈપો કરતા નાના રાખ્યા છે જેથી બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સહેલાઈથી જાણી શકાય. વૃત્તિમાં આવતા મૂળગાથાના શબ્દો પણ બોલ્ડ ટાઈપમાં મૂક્યા છે જેથી વૃત્તિ વાંચતી વખતે મૂળગાથાનું અનુસંધાન સહેલાઈથી થઈ શકે.

આ પુસ્તકમાં શરૂઆતમાં પદાર્થસંગ્રહ રજૂ કર્યો છે. ત્યારબાદ મૂળગ્રંથ અને વૃત્તિ રજૂ કર્યા છે. ત્યાર પછી ચૌદ પરિશિષ્ટો મૂક્યા છે. તેમાં પહેલા આઠ પરિશિષ્ટોમાં ક્રમશઃ આ પુસ્તકમાં ટૂંકમાં લખેલ કર્મપ્રકૃતિઓનો વિસ્તાર,

શ્રાવકના ૨૧ ગુણો, શ્રાવકના ૩૫ ગુણો, શ્રાવકના ૧૨ વ્રતો, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાઓ, તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો, સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાતો અને યોગના આઠ અંગોનું વર્ણન કરાયું છે. વૃત્તિમાં આ વિષયોનો માત્ર નામોલ્લેખ કરાયો છે, વર્ણન કરાયું નથી. તેથી અન્ય ગ્રન્થોમાંથી આ વિષયોનું વર્ણન સંકલિત કરીને પરિશિષ્ટરૂપે મૂક્યું છે. ત્યારપછીના છ પરિશિષ્ટોમાં ક્રમશઃ આ ગ્રંથની મૂળગાથાઓની સૂચિ, મૂળગાથાઓની અકારાદિક્રમે સૂચિ, ટીકામાં આવતા શાસ્ત્રપાઠોની સૂચિ, ટીકામાં આવતા શાસ્ત્રપાઠોના મૂળગ્રંથોની સૂચિ, ટીકામાં આવતા દૃષ્ટાંતોની સૂચિ અને ટીકામાં આવતા વિશેષનામોની સૂચિ મૂકાઈ છે. આમ પદાર્થસંગ્રહ અને ૧૪ પરિશિષ્ટો દ્વારા આ ગ્રંથને સુશોભિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરમાત્મા અને ગુરુદેવોની કૃપાના બળે આ પુસ્તકનું સંકલન-સંપાદન થયું છે. તે પૂજ્યોના ચરણોમાં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વંદન કરીએ છીએ.

સહુ કોઈ આ પુસ્તકના અભ્યાસ દ્વારા ચૌદ ગુણસ્થાનકોનું સાચું સ્વરૂપ જાણે, પોતે કયા ગુણસ્થાનકે છે તે જાણે, કેટલા-કયા-કેવા ગુણસ્થાનકોએ ચડવાનું બાકી છે તે જાણે, શીઘ્ર બાકીના ગુણસ્થાનકો ઉપર ચડે અને વહેલી તકે મુક્તિને વરે એ જ શુભેચ્છા.

આ પુસ્તકમાં પરમપવિત્ર જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કંઈ પણ લખાયું હોય તો તેની ત્રિવિધે ત્રિવિધે ક્ષમા યાચીએ છીએ અને બહુશ્રુતોને તે સુધારવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

ચૈત્ર સુદ ૫, વિ.સં. ૨૦૭૫,
પંકજ સોસાયટી, અમદાવાદ

— શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ-
પં. પદ્મવિજયજી વિનેય
આચાર્ય વિજય હેમચંદ્રસૂરિ

●●●

પ.પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંત
શ્રીમદ્વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા દ્વારા

લિખિત-સંપાદિત-સંકલિત-પ્રેરિત ગ્રંથોની સૂચિ

૧. અધ્યાત્મયોગી કલાપૂર્ણસૂરિ
૨. અરિહંતની વાણી હૈયે સમાણી (ભાગ-૧)
૩. અરિહંતની વાણી હૈયે સમાણી (ભાગ-૨)
૪. અરિહંતની વાણી હૈયે સમાણી (ભાગ-૩)
૫. આર્હન્ત્ય
૬. ઋષભ જિનરાજ મુજ આજ દિન અતિ ભલો
૭. *કામ સુભટ ગયો હારી*
૮. ગુરુ દીવો, ગુરુ દેવતા
૯. ગુરુની શીખડી, અમૃતની વેલડી (ભાગ-૧)
૧૦. ગુરુની શીખડી, અમૃતની વેલડી (ભાગ-૨)
૧૧. ચાતુર્માસિક અને જીવનના નિયમો
૧૨. ચિત્કાર
૧૩. જયતિહુઅણ સ્તોત્ર સાર્થ
૧૪. જય વીયરાય
૧૫. તીર્થ-તીર્થાધિપતિ
૧૬. ત્રિલોકતીર્થવંદના
૧૭. ધર્માચાર્યબહુમાનકુલક સાર્થ
૧૮. નમોક્કાર એક વિભાવના
૧૯. નરક દુઃખ વેદના ભારી
૨૦. નવકાર જાપ અભિયાન
૨૧. નેમિ દેશના
૨૨. પંચસૂત્ર (પ્રથમસૂત્ર સાનુવાદ)
૨૩. પંચસૂત્રનું પરિશીલન
૨૪. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧ (જીવવિચાર-નવતત્ત્વ)
૨૫. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૨ (દંડક-લઘુસંગ્રહણિ)
૨૬. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૩ (પહેલો-બીજો કર્મગ્રંથ)
૨૭. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૪ (ત્રીજો-ચોથો કર્મગ્રંથ)

૨૮. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૫ (ત્રણ ભાષ્ય)
૨૯. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૬ (પાંચમો કર્મગ્રંથ)
૩૦. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૭ (છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ)
૩૧. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૮ (બૃહત્સંગ્રહણિ)
૩૨. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૯ (બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ+લઘુક્ષેત્રસમાસ)
૩૩. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૦ (કર્મપ્રકૃતિ-બંધનકરણ)
૩૪. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૧ (કર્મપ્રકૃતિ-સંક્રમકરણ, ઉદ્વર્તનાકરણ, અપવર્તનાકરણ)
૩૫. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૨ (કર્મપ્રકૃતિ-ઉદીરણાકરણ, ઉપશમનાકરણ, નિધત્તિકરણ, નિકાચનાકરણ)
૩૬. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૩ (કર્મપ્રકૃતિ-ઉદયાધિકાર, સત્તાધિકાર)
૩૭. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૪ (શ્રીક્ષુલ્લકભવાવલિપ્રકરણ, શ્રીસિદ્ધદંડિકાસ્તવ, શ્રીયોનિસ્તવ અને શ્રીલોકનાલિદ્વાત્રિંશિકા)
૩૮. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૫ (શ્રીકાયસ્થિતિસ્તોત્ર, શ્રીલઘુઅલ્પબહુત્વ, શ્રીદેહ-સ્થિતિસ્તવ, શ્રીકાલસપ્તતિકાપ્રકરણ, શ્રીવિચારપંચાશિકા, શ્રીપુદ્ગલ-પરાવર્તસ્તોત્ર, શ્રીઅંગુલસત્તરી, શ્રીસમવસરણસ્તવ)
૩૯. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૬ (તત્ત્વાર્થ)
૪૦. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૭ (શ્રીશ્રાવકવ્રતભંગપ્રકરણ અને શ્રીગાંગેયભંગપ્રકરણ)
૪૧. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૮ (શ્રીસિદ્ધપ્રાભૃત અને શ્રીસિદ્ધપંચાશિકા)
૪૨. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૯ (સંસ્કૃત નિયમાવલી)
૪૩. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૦ (વિચારસપ્તતિકા)
૪૪. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૧ (ગુરુગુણષટ્ત્રિંશત્ષટ્ત્રિંશિકા)
૪૫. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૨ (યતિદિનચર્યા)
૪૬. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૩ (પ્રવચનસારોદ્ધાર ભાગ-૧)
૪૭. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૪ (પ્રવચનસારોદ્ધાર ભાગ-૨)
૪૮. પદાર્થપ્રકાશ ભાગ ૨૫ (મંડલપ્રકરણ)
૪૯. પરમ પ્રાર્થના
૫૦. પૂર્વજોની અપૂર્વ સાધના (મૂળ)
૫૧. પૂર્વજોની અપૂર્વ સાધના (સાનુવાદ)
૫૨. પ્રતિકાર
૫૩. પ્રભુ તુજ વચન અતિભલું (ભાગ-૧)

૫૪. પ્રભુ તુજ વચન અતિભલું (ભાગ-૨)

૫૫. પ્રભુદર્શન સુખ સંપદા

૫૬. પ્રેમપ્રભા (ભાગ-૧)

૫૭. પ્રેમપ્રભા (ભાગ-૨)

૫૮. બંધનથી મુક્તિ તરફ

૫૯. બ્રહ્મચર્યસમાધિ

૬૦. બ્રહ્મવૈભવ

૬૧. ભક્તિમાં ભીંજાણા

૬૨. ભાવે ભજો અરિહંતને

૬૩. મનોનુશાસન

૬૪. મહાવિદેહના સંત ભરતમાં

૬૫. મુક્તિનું મંગલ દ્વાર

૬૬. રત્નકુક્ષી માતા પાહિણી

૬૭. રત્નનિધિ

૬૮. રસથાળ (ભાગ-૧)

૬૯. રસથાળ (ભાગ-૨)

૭૦. રસથાળ (ભાગ-૩)

૭૧. રસથાળ (ભાગ-૪)

૭૨. લક્ષ્મી-સરસ્વતી સંવાદ

૭૩. વિમલ સ્તુતિ

૭૪. વીશ વિહરમાન જિન સચિત્ર

૭૫. વીશ વિહરમાન જિન પૂજા

૭૬. વેદના-સંવેદના

૭૭. વૈરાગ્યશતક, ઇન્દ્રિયપરાજયશતકાદિ સાનુવાદ

૭૮. શુદ્ધિ (ભવ-આલોચના)

૭૯. શ્રીસીમંધરસ્વામીની આરાધના

૮૦. સતી સોનલ

૮૧. સમતામહોદધિ મહાકાવ્ય

૮૨. સમતાસાગર (નાની)

૮૩. સમતાસાગરચરિતમ્ (ગદ્ય) (સંસ્કૃત)
૮૪. સમાધિસાર
૮૫. સમ્બોધસુધા
૮૬. સાધુતાનો ઉજાસ
૮૭. સાત્ત્વિકતાનો તેજ સિતારો
૮૮. સિદ્ધાંત મહોદધિ પ્રેમસૂરીશ્વરાઃ (સંસ્કૃત)
૮૯. સૂક્તિસુધા
૯૦. સુમતિસુધા
૯૧. સંવાદસુધા
૯૨. સ્તવના
૯૩. A Shining Star of Spirituality
૯૪. Padartha Prakash Part-1
૯૫. Pahini-A Gem-womb Mother
૯૬. Sangrahani Sutra
૯૭. હેમદીપ
૯૮. હેમાંજલિ

ઉપરોક્ત પુસ્તકોમાંથી કોઈપણ પુસ્તકની પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને જરૂર હોય તો અમને જાણ કરશો.

●●●

● પોતાના આત્માની ચિંતા કરવી તે ઉત્તમ છે.
મોહની (સાંસારિક સ્ત્રી, ધન વગેરેની) ચિંતા કરવી તે મધ્યમ છે.
કામ વિષયની ચિંતા કરવી તે અધમ છે.
પરની ચિંતા કરવી તે અધમાધમ છે.

● માખી ઘાને ઇચ્છે છે,
રાજા ધનને ઇચ્છે છે,
નીચ ઝઘડાને ઇચ્છે છે,
સાધુ શાન્તિને ઇચ્છે છે.

વિષયાનુક્રમ

ક્ર.	વિષય	પાના નં.
A	**ગુણસ્થાનકમારોહનો પદાર્થસંગ્રહ.**	૧-૬૨
૧.	વિષય, મંગળ.	૧
૨.	મોહનીયકર્મની મુખ્યતા.	૨
૩.	પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક.	૩
૪.	વ્યક્ત મિથ્યાત્વ.	૩
૫.	અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ.	૫
૬.	બીજું સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક.	૬
૭.	બે પ્રકારનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ.	૬
૮.	ત્રીજું મિશ્ર ગુણસ્થાનક.	૮
૯.	ચોથું અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક.	૯
૧૦.	સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો.	૧૦
૧૧.	ત્રણ કરણો.	૧૦
૧૨.	ત્રણ મુસાફરોનું દષ્ટાંત.	૧૨
૧૩.	કીડીનું દષ્ટાંત.	૧૨
૧૪.	ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ.	૧૩
૧૫.	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ.	૧૩
૧૬.	અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવનું કૃત્ય.	૧૪
૧૭.	પાંચમું દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક.	૧૪
૧૮.	ત્રણ પ્રકારની દેશવિરતિ.	૧૪
૧૯.	ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન.	૧૬

ક્ર. વિષય	પાના નં.
૨૦. ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન.	૧૬
૨૧. છઠ્ઠું પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક.	૧૭
૨૨. ચાર પ્રકારનું ધર્મધ્યાન.	૧૭
૨૩. પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનકે નિરાલંબન ધર્મધ્યાન ન જ હોય.	૧૮
૨૪. મિષ્ટાન્ન ખાવા ઈચ્છનારાનું દૃષ્ટાંત.	૧૮
૨૫. પૂર્વેના મહાપુરુષોએ નિરાલંબન ધ્યાનના માત્ર મનોરથો જ કર્યા હતા.	૧૯
૨૬. સાતમું અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક.	૨૦
૨૭. ત્રણ પ્રકારના યોગીઓ.	૨૦
૨૮. ધર્મધ્યાનના ત્રણ રીતે ચાર-ચાર પ્રકાર.	૨૧
૨૯. દ્રવ્યતીર્થ, ભાવતીર્થ.	૨૨
૩૦. આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક.	૨૨
૩૧. નવમું અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક.	૨૩
૩૨. દસમું સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક.	૨૩
૩૩. અગ્યારમું ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક.	૨૩
૩૪. બારમું ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક.	૨૩
૩૫. ઉપશમશ્રેણિ.	૨૪
૩૬. કયા સંઘયણવાળો કયા દેવલોક સુધી જાય ?	૨૪
૩૭. ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય શી રીતે હોય ?	૨૫
૩૮. ઉપશમશ્રેણિથી પતન.	૨૬

ક્ર. વિષય	પાના નં.
૩૯. ઉપશમશ્રેણિનો ક્રમ.	૨૬
૪૦. ક્ષપકશ્રેણિ.	૨૭
૪૧. ક્ષપકશ્રેણિમાં અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક.	૨૭
૪૨. ધ્યાતાનું સ્વરૂપ.	૨૮
૪૩. યોગસિદ્ધિના છ ઉપાયો.	૩૦
૪૪. પૂરકપ્રાણાયામ.	૩૧
૪૫. રેચકપ્રાણાયામ.	૩૧
૪૬. કુમ્ભકધ્યાન (કુમ્ભકપ્રાણાયામ).	૩૨
૪૭. શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો.	૩૩
૪૮. ક્ષપકશ્રેણિમાં અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક.	૩૪
૪૯. ક્ષપકશ્રેણિમાં સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક.	૩૫
૫૦. ક્ષપકશ્રેણિમાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક.	૩૫
૫૧. ક્ષપકશ્રેણિનો ક્રમ.	૩૫
૫૨. શુક્લધ્યાનનો બીજો પાયો.	૩૬
૫૩. કયું શુક્લધ્યાન કયા યોગમાં રહેલ જીવ કરે ?	૩૬
૫૪. ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં ક્ષય થયેલી ૬૩ પ્રકૃતિઓ.	૩૭
૫૫. તેરમું સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક.	૩૮
૫૬. વીસ સ્થાનો.	૩૯
૫૭. તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો.	૪૨
૫૮. તીર્થંકરના આઠ પ્રાતિહાર્યો.	૪૨

ક્ર. વિષય	પાના નં.
૫૯. સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત.	૪૩
૬૦. કેવળી સમુદ્ઘાત.	૪૪
૬૧. સમુદ્ઘાતનો કાળ.	૪૪
૬૨. શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો.	૪૫
૬૩. યોગનિરોધ.	૪૫
૬૪. ચૌદમું અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક.	૪૬
૬૫. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મ કાયયોગ હોય તો અયોગીપણું શી રીતે ? અને સૂક્ષ્મ કાયયોગ ન હોય તો ધ્યાન શી રીતે ?	૪૭
૬૬. સિદ્ધોની લોકાન્તે ગતિના દૃષ્ટાંત સહિત ચાર હેતુઓ.	૪૭
૬૭. સિદ્ધશિલા.	૪૯
૬૮. સિદ્ધશિલા ઉપર સિદ્ધોની સ્થિતિ.	૪૯
૬૯. સિદ્ધોનો આકાર.	૪૯
૭૦. સિદ્ધોના જ્ઞાન-દર્શનનો વિષય.	૪૯
૭૧. સિદ્ધોના આઠ ગુણો.	૫૦
૭૨. સિદ્ધોનું સુખ.	૫૦
૭૩. પરમપદ.	૫૦
૭૪. મુક્તિનું સ્વરૂપ.	૫૧
૭૫. ચૌદ ગુણસ્થાનકે બંધ.	૫૧
૭૬. ચૌદ ગુણસ્થાનકે ઉદય.	૫૪
૭૭. ચૌદ ગુણસ્થાનકે સત્તા.	૫૬

ક્ર.	વિષય	પાના નં.
૭૮.	ચૌદ ગુણસ્થાનકોનો કાળ, કયા ગુણસ્થાનકે જીવ મરે ? કયા ગુણસ્થાનકો જીવ પરભવમાં સાથે લઈને જાય ?	૬૦
૭૯.	ઉપસંહાર	૬૨
B	**गुणस्थानक्रमारोहः स्वोपज्ञवृत्तिविभूषितः ।**	**६३-१४५**
१.	गुणस्थानक्रमारोहोपोद्घातः ।	६३
२.	मङ्गलविषयौ ।	६५
३.	मोहस्य प्राधान्यम् ।	६६
४.	चतुर्दशगुणस्थानकनामानि ।	६७
५.	प्रथमं मिथ्यात्वगुणस्थानकम् ।	६७
६.	व्यक्तमिथ्यात्वम् ।	६८
७.	अव्यक्तमिथ्यात्वम् ।	६९
८.	व्यक्तमिथ्यात्वस्यैव प्रथमगुणस्थानकत्वम् ।	६९
९.	मिथ्यात्वस्य दूषणं स्थितिश्च ।	७०
१०.	द्वितीयं सास्वादनगुणस्थानकम् ।	७१
११.	द्विविधमौपशमिकसम्यक्त्वम् ।	७१
१२.	सास्वादनस्वरूपम् ।	७२
१३.	सम्यक्त्वात् प्रपातरूपस्य सास्वादनस्य गुणस्थानकत्वं कथम् ?	७३
१४.	तृतीयं मिश्रगुणस्थानकम् ।	७४
१५.	मिश्रगुणस्थानस्थो जीवो यन्न करोति ।	७५

क्र.	विषयः	पृष्ठ क्र.
१६.	बद्धायुषो मिश्रस्थस्य मृतिर्गतिश्च ।	७६
१७.	चतुर्थमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकम् ।	७७
१८.	सम्यग्दृष्टिलक्षणानि ।	७८
१९.	त्रीणि करणानि ।	७९
२०.	पथिकत्रयदृष्टान्तेन करणत्रययोजना ।	८०
२१.	पिपीलिकोपमानेन करणत्रययोजना ।	८१
२२.	क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ।	८२
२३.	क्षायिकं सम्यक्त्वम् ।	८३
२४.	अविरतगुणस्थानवर्तिनो जीवस्य कृत्यम् ।	८३
२५.	पञ्चमं देशविरतिगुणस्थानकम् ।	८४
२६.	जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपा देशविरतिः ।	८४
२७.	देशविरतौ ध्यानसम्भवः ।	८६
२८.	श्राद्धस्यैकादशप्रतिमा द्वादशव्रतानि च ।	८७
२९.	षष्ठं प्रमत्तसंयतगुणस्थानकम् ।	८८
३०.	प्रमत्तसंयतगुणस्थाने ध्यानसम्भवः ।	८९
३१.	प्रमत्तसंयतगुणस्थाने निरालम्बनध्यानस्य निषेधः ।	९०
३२.	मिष्टान्नाभिलाषिदृष्टान्तः ।	९१
३३.	पूर्वमहर्षिभिर्निरालम्बनध्यानसाधनमनोरथा एव कृताः ।	९२
३४.	दुष्प्राप्यवस्तुन एव मनोरथाः क्रियन्ते ।	९३
३५.	सप्तममप्रमत्तसंयतगुणस्थानकम् ।	९४

क्र.	विषयः	पृष्ठ क्र.
३६.	अप्रमत्तस्य सद्ध्यानारम्भकत्वम् ।	९५
३७.	त्रिविधा योगिनः ।	९६
३८.	अप्रमत्तगुणस्थाने ध्यानसम्भवः ।	९७
३९.	द्रव्यतीर्थं भावतीर्थञ्च ।	९८
४०.	अपूर्वकरणादिक्षीणमोहान्तपञ्चगुणस्थानानां सामान्यस्वरूपम् ।	९९
४१.	अपूर्वकरणाद्यांशादेव श्रेणिद्वयारोहः ।	१००
४२.	उपशमश्रेण्यारोहयोग्यता ।	१०१
४३.	उपशमश्रेणिकः कथं मुक्तिगमनयोग्यः ?	१०२
४४.	उपशान्तमोहाच्च्यवनम् ।	१०३
४५.	उपशमश्रेणीनां सम्भवसङ्ख्या ।	१०४
४६.	उपशमश्रेणिस्थापना ।	१०५
४७.	क्षपकश्रेणिलक्षणम् ।	१०५
४८.	अष्टमगुणस्थानादर्वाक् याः कर्मप्रकृतीः क्षपकः क्षपयति ।	१०६
४९.	क्षपकस्याष्टमं गुणस्थानम् ।	१०७
५०.	ध्यातुः स्वरूपम् ।	१०७
५१.	पूरकप्राणायामः ।	११०
५२.	रेचकप्राणायामः ।	१११
५३.	कुम्भकध्यानम् ।	११२
५४.	पवनजयेन मनोजयः ।	११२
५५.	भावस्यैव प्राधान्यम् ।	११३

क्र.	विषयः	पृष्ठ क्र.
५६.	आद्यं शुक्लध्यानम् ।	११४
५७.	क्षपकस्याऽनिवृत्तिगुणस्थानम् ।	११७
५८.	क्षपकस्य दशमगुणस्थानम् ।	११८
५९.	क्षपकस्य द्वादशं गुणस्थानम् ।	११९
६०.	शुक्लध्यानस्य द्वितीयांशः ।	११९
६१.	द्वितीयशुक्लध्यानजनितसमरसीभावः ।	१२२
६२.	क्षपकस्य त्रयोदशगुणस्थानम् ।	१२३
६३.	केवलात्मनः केवलज्ञानबलम् ।	१२४
६४.	विंशतिस्थानानि ।	१२५
६५.	तीर्थकृतो महिमा ।	१२६
६६.	केवलिनां स्थितिः ।	१२७
६७.	केवलिसमुद्घातः ।	१२८
६८.	यः केवली समुद्घातं करोति ।	१३०
६९.	तृतीयं शुक्लध्यानम् ।	१३१
७०.	योगनिरोधः ।	१३१
७१.	सयोगिगुणस्थानान्त्यसमयकृत्यम् ।	१३३
७२.	क्षपकस्य चतुर्दशगुणस्थानम् ।	१३४
७३.	चतुर्थं शुक्लध्यानम् ।	१३४
७४.	अयोगिन उपान्त्यसमयकृत्यम् ।	१३६
७५.	उपान्त्यसमये द्विसप्ततिकर्मप्रकृतीः क्षपयति ।	१३६

क्र.	विषयः	पृष्ठ क्र.
७६.	अन्त्यसमये त्रयोदशकर्मप्रकृतीः क्षपयति ।	१३७
७७.	सिद्धस्योद्ध्र्वगतेर्हेतुचतुष्टयं सदृष्टान्तम् ।	१३९
७८.	निष्कर्मात्मनोऽधस्तिर्यग्लोकेषु गतिनिषेधः ।	१४०
७९.	सिद्धानां सिद्धशिलोपरि स्थितिः ।	१४०
८०.	सिद्धात्मप्रदेशानामवगाहनाऽऽकारः ।	१४२
८१.	सिद्धानां गुणाष्टकं सहेतुकम् ।	१४३
८२.	मुक्तेः स्वरूपम् ।	१४४
८३.	ग्रन्थोपसंहारः ।	१४५
C	**પરિશિષ્ટો.**	**૧૪૬-૨૦૬**
૧.	પરિશિષ્ટ ૧ - આ પુસ્તકમાં ટૂંકમાં લખેલ કર્મપ્રકૃતિઓનો વિસ્તાર.	૧૪૬
૨.	પરિશિષ્ટ ૨ - શ્રાવકના ૨૧ ગુણો.	૧૫૦
૩.	પરિશિષ્ટ ૩ - શ્રાવકના ૩૫ ગુણો.	૧૫૨
૪.	પરિશિષ્ટ ૪ - શ્રાવકના બાર વ્રતો.	૧૫૫
૫.	પરિશિષ્ટ ૫ - શ્રાવકની અગ્યાર પ્રતિમાઓ.	૧૬૬
૬.	પરિશિષ્ટ ૬ - તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો.	૧૭૧
૭.	પરિશિષ્ટ ૭ - સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત.	૧૭૬
૮.	પરિશિષ્ટ ૮ - યોગના આઠ અંગો.	૧૭૯
९.	परिशिष्टः ९ - गुणस्थानक्रमारोहमूलगाथासूचिः ।	१८१

क्र.	विषयः	पृष्ठ क्र.
१०.	परिशिष्टः १० – गुणस्थानक्रमारोहमूलगाथाना-मकारादिक्रमेण सूचिः ।	१९२
११.	परिशिष्टः ११ – गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतशास्त्रपाठसूचिः ।	१९९
१२.	परिशिष्टः १२ – गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतशास्त्रपाठानां ग्रन्थनाम्नां सूचिः ।	२०३
१३.	परिशिष्टः १३ – गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतदृष्टान्तसूचिः	२०५
१४.	परिशिष्टः १४ – गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतविशेषनामसूचिः ।	२०६

●●●

- સજ્જનોએ રમતમાં કહેલા વચનો શિલા ઉપર કોતરેલા અક્ષરો જેવા હોય છે. દુર્જનોએ સોગંદ ખાઈને કહેલા વચનો પાણીમાં લખેલા અક્ષરો જેવા હોય છે.
- કાન શાસ્ત્રશ્રવણવડે શોભે છે, કુંડલ વડે નહીં,
  હાથ દાનથી શોભે છે, કંકણ વડે નહીં,
  દયાળુ પુરુષોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, ચંદનના વિલેપનથી નહીં.
- ફૂલોનો અવશ્ય નાશ થવાનો હોઈ દેવપૂજામાં એ ફૂલોનો ઉપયોગ કરવો તે એ ફૂલોનું ફળ છે. તેમ જ્ઞાન, ધન વગેરેનો અવશ્ય નાશ થવાનો હોઈ પરોપકાર જ તેમનું ફળ છે.
- આ જગતમાં કયો માણસ પોતાની માટે જીવતો નથી ? પરંતુ જે પરોપકાર માટે જીવે છે તે જ ખરેખર જીવે છે.
- બધા જીવો બીજાના પ્રાણો વડે પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરે છે. એકમાત્ર વાદળ જ પોતાના પ્રાણો વડે બીજાના પ્રાણોની રક્ષા કરે છે. બધા જીવોએ વાદળની જેમ પરોપકારી બનવું જોઈએ.

શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી વિરચિત

ગુણસ્થાનક્રમારોહ

પદાર્થસંગ્રહ

શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી મહારાજે 'ગુણસ્થાનક્રમારોહ' નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. તેની ઉપર તેમણે ટીકા પણ રચી છે.

આ મૂળગ્રન્થ અને તેની ટીકા - આ બન્નેના આધારે આ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરાય છે.

વિષય - પૂર્વે નહીં મળેલા વિશેષ ગુણો જ્યાં જ્યાં પ્રગટ થાય તેને ગુણસ્થાનક કહેવાય. આવા ગુણસ્થાનકોનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથમાં કહેવાશે.

મંગળ - ગુણસ્થાનકોના ક્રમે ચઢીને એટલે કે ક્ષપકશ્રેણી માંડીને જેણે મોહને હણ્યો છે એવા જિનેશ્વરપ્રભુને નમસ્કાર થાઓ.

પ્રશમરતિમાં **ઉમાસ્વાતિવાચકજી**એ **ક્ષપકશ્રેણિ**માં મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓના ક્ષયનો ક્રમ આ પ્રમાણે કહ્યો છે -

'પહેલા અનંતાનુબંધી ચાર[1] કષાયોનો ક્ષય કરે.

પછી મિથ્યાત્વમોહનીયનો ક્ષય કરે.

પછી સમ્યગ્મિથ્યાત્વમોહનીય (મિશ્રમોહનીય)નો ક્ષય કરે.

પછી સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ક્ષય કરે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચાર કષાયો અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચાર કષાયો - આ આઠ કષાયોનો ક્ષય કરે.

પછી નપુંસકવેદનો ક્ષય કરે.

---

૧. આ પુસ્તકમાં કર્મપ્રકૃતિઓ આ રીતે ટૂંકમાં લખી છે. તેમનો વિસ્તાર જાણવા **જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.**

પછી સ્ત્રીવેદનો ક્ષય કરે.

પછી હાસ્ય ૬ નો ક્ષય કરે. (હાસ્ય ૬ = હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા.

પછી પુરુષવેદનો ક્ષય કરે.

પછી સંજ્વલન ચાર કષાયોનો ક્ષય કરે.

આમ વીતરાગતા પામે. (ગા. ૨૫૯-૨૬૦)'

પ્રશ્ન - એકલા મોહનીય કર્મના નાશથી જિનેશ્વર બનાતું નથી પણ મોહનીય, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય - આ ચારે કર્મોના નાશથી જિનેશ્વર બનાય છે. તો તમે એમ કેમ કહ્યું કે મોહનીય કર્મને હણીને જિનેશ્વર બનેલા પ્રભુને નમસ્કાર થાઓ ?

જવાબ - (૧) આઠે કર્મોમાં મોહનીયકર્મ મુખ્ય છે. **રત્નસંચય**માં કહ્યું છે કે, 'ઇન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિય, કર્મોમાં મોહનીયકર્મ, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત અને ગુપ્તિઓમાં મનગુપ્તિ - આ ચારે મુશ્કેલીથી જિતાય છે. (૩૨૦)'

(૨) મોહનીયકર્મ હણાયે છતે બાકીના કર્મો સુખેથી હણાય છે. કહ્યું છે કે, 'જેમ તાડના ઝાડના માથે રહેલી સોયને (સોય જેવા આકારે ઊગેલા ભાગને) હણવાથી તાડનું ઝાડ હણાઈ જાય છે તેમ મોહનીય-કર્મનો નાશ થવાથી બાકીના કર્મો હણાઈ જાય છે.'

તેથી મોહનીયકર્મનો ક્ષય થવા પર બાકીના ઘાતીકર્મોનો ક્ષય અવશ્ય થાય જ છે. તેથી અમે જે કહ્યું છે તેમાં કોઈ દોષ નથી.

ભવ્યજીવો નિસરણી જેવી ગુણશ્રેણિ ઉપર ચઢીને મુક્તિરૂપી મહેલમાં પહોંચે છે. તેમાં પગથિયા જેવા ગુણસ્થાનકો છે.

ગુણસ્થાનક = એક ગુણથી બીજા ગુણની પ્રાપ્તિ રૂપ વિશ્રામ-સ્થાન. ગુણસ્થાનકો ચૌદ છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક (૨) સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક
(૩) મિશ્ર ગુણસ્થાનક (૪) અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક
(૫) દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક (૬) પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક
(૭) અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક (૮) અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક
(૯) અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક
(૧૧) ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક (૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક
(૧૩) સયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક (૧૪) અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનક

(૧) પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક

મિથ્યાત્વના બે પ્રકાર છે -

(૧) વ્યક્ત મિથ્યાત્વ - સ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળા સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય વગેરે જીવોને જે દેવ ન હોય તેમાં દેવની બુદ્ધિ થાય, જે ગુરુ ન હોય તેમાં ગુરુની બુદ્ધિ થાય અને જે ધર્મ ન હોય તેમાં ધર્મની બુદ્ધિ થાય તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે.

ષડશીતિભાષ્ય (ગા. ૧,૨)**માં અને શતકપ્રકરણભાષ્ય** (ગા. ૮૨, ૮૩)માં બીજી રીતે વ્યક્તમિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે -

(૧) જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોની શ્રદ્ધા ન કરવી.
(૨) જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોની ખોટી રીતે શ્રદ્ધા કરવી.
(૩) જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોથી વિપરીત રીતે પ્રરૂપણા કરવી.
(૪) જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોમાં સંશય કરવો.
(૫) જિનેશ્વરપ્રભુએ કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોનો અનાદર કરવો.

નવપદપ્રકરણ (ગા. ૪)માં ત્રીજી રીતે વ્યક્તમિથ્યાત્વ ચાર પ્રકારનું

કહ્યું છે -

(૧) **આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ** - જૈન ધર્મ સિવાયના બીજા કોઈ એક ધર્મની શ્રદ્ધા કરવી.

(૨) **અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ** - બધા ધર્મોને સમાન માનવા.

(૩) **આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ** - કોઈ એક બાબતનો ખોટો કદાગ્રહ રાખવો.

(૪) **સાંશયિક મિથ્યાત્વ** - જિનેશ્વરપ્રભુના વચનમાં શંકા કરવી.

(૫) **અનાભોગિક મિથ્યાત્વ** - એકેન્દ્રિય વગેરે સ્પષ્ટ ચૈતન્ય વિનાના જીવોને અનાભોગથી જે મિથ્યાત્વ હોય તે અનાભોગિક મિથ્યાત્વ.

આ પાંચ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વમાંથી પહેલા ચાર પ્રકારનું મિથ્યાત્વ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ.

સ્થાનાંગસૂત્ર (સૂત્ર ૧૦/૭૩૪)માં ચોથી રીતે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ દસ પ્રકારનું કહ્યું છે -

(૧) અધર્મને ધર્મ માનવો.

(૨) ધર્મને અધર્મ માનવો.

(૩) ઉન્માર્ગને માર્ગ માનવો.

(૪) માર્ગને ઉન્માર્ગ માનવો.

(૫) અજીવોને જીવો માનવા.

(૬) જીવોને અજીવો માનવા.

(૭) અસાધુઓને સાધુઓ માનવા.

(૮) સાધુઓને અસાધુઓ માનવા.

(૯) અમુક્ત જીવોને મુક્ત જીવો માનવા.

(૧૦) મુક્ત જીવોને અમુક્ત જીવો માનવા.

(૨) **અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ** - સ્પષ્ટ ચૈતન્ય વિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોને જે મિથ્યાત્વ હોય તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વોમાંનું અનાભોગિક મિથ્યાત્વ તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે.

અથવા સમ્યગ્દર્શનરૂપી આત્માના ગુણને ઢાંકનારું, અનાદિકાળથી આત્મા ઉપર લાગેલું મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ તે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે.

અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અવ્યવહારરાશિના જીવને અનાદિકાળથી હોય છે. પણ તેને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક નથી કહેવાતું. વ્યક્તમિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિને જ પહેલું મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે બધા જીવસ્થાનો હોય છે.' (**ષડશીતિ-ચોથો કર્મગ્રંથ (ગા. ૪૫)**) એવું શાસ્ત્રવચન છે. તો પછી વ્યક્તમિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિને જ પહેલું ગુણસ્થાનક કેમ કહેવાય છે ?

જવાબ - 'બધા જીવો બધા ભાવો પૂર્વે અનંતવાર પામ્યા છે.' એવું શાસ્ત્રવચન છે. અહીં બધા જીવો એટલે વ્યવહારરાશિના બધા જીવો સમજવા, કેમકે અવ્યવહારરાશિના બધા જીવો બધા ભાવો પૂર્વે અનંતવાર પામ્યા નથી, વ્યવહારરાશિના જ બધા જીવો બધા ભાવો પૂર્વે અનંતવાર પામ્યા છે.

તે જ રીતે 'મિથ્યાત્વગુણસ્થાને બધા જીવસ્થાનો હોય છે.' આ શાસ્ત્રવચનમાં બધા જીવસ્થાનો એટલે વ્યવહારરાશિના બધા જીવસ્થાનો સમજવા. તેથી વ્યવહારરાશિના, વ્યક્ત મિથ્યાત્વને પામેલા જીવો જ પહેલા ગુણસ્થાનકે મળે છે. અવ્યવહારરાશિના જીવોને અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ હોવાથી તેઓ પહેલા ગુણસ્થાનકે મળતા નથી.

જેમ દારૂના નશાથી જીવનું ચૈતન્ય નાશ પામવાથી તે હિત-

અહિતને જાણતો નથી તેમ મિથ્યાત્વથી મોહ પામેલો જીવ અજ્ઞાનને લીધે ધર્મ-અધર્મને બરાબર જાણતો નથી. જેમ જન્મથી આંધળા જીવો કોઈ વસ્તુમાં સારાપણું-ખરાબપણું જાણતાં નથી તેમ મિથ્યાત્વી જીવો તત્ત્વ-અતત્ત્વને જાણતા નથી.

મિથ્યાત્વની સ્થિતિ - અભવ્યોને આશ્રયીને અનાદિ-અનન્ત, ભવ્યોને આશ્રયીને અનાદિ-સાન્ત.

મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકની સ્થિતિ - અભવ્યોને આશ્રયીને સાદિ-અનન્ત, ભવ્યોને આશ્રયીને સાદિ-સાન્ત.

(૨) બીજું સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક

સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકના મૂળકારણ રૂપ **ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ** -

ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે -

(૧) **અંતરકરણ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ** - જેણે મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના અશુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ, શુદ્ધ પુંજરૂપ મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય એમ ત્રણ ભેદ નથી કર્યા તેવો જીવ અપૂર્વકરણથી ગ્રન્થિભેદ કરીને ઉદયમાં આવેલા મિથ્યાત્વમોહનીયનો ક્ષય કરે છે અને ઉદયમાં નહીં આવેલા મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉપશમ કરે છે. તે અંતરકરણના અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી મિથ્યાત્વમોહનીયના અનુદયરૂપ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામે છે. તે એક જ વાર મળે છે.

(૨) **શ્રેણિગત ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ** - ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર જીવ મિથ્યાત્વમોહનીય (દર્શન ૩) અને અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉપશમથી આ સમ્યક્ત્વ પામે છે. હકીકતમાં મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય, અનંતાનુબંધી ૪ = ૭ ના ઉપશમથી શ્રેણિગત ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. અહીં ગ્રંથકારે

મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, મિશ્રમોહનીય-સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એવું લાગે છે કે મિશ્રમોહનીય-સમ્યક્ત્વમોહનીય પણ મિથ્યાત્વમોહનીયમાંથી જ બનેલ છે, તેથી મિથ્યાત્વમોહનીયના ગ્રહણથી તેમનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય.

સમ્યક્ત્વસ્વરૂપકુલક(ગા. ૧૭)માં અને **સમ્યક્ત્વસ્તવ**(ગા. ૧૭)માં કહ્યું છે કે, 'જેણે ત્રણ પુંજ કર્યા નથી એવો જીવ ઉખરભૂમિ, ઈયળ અને દાવાનળથી બળેલા વૃક્ષના દૃષ્ટાંતો વડે અંતરકરણ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ કે સ્વશ્રેણિગત ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે.'

જેમ દાવાનળ ઉખરભૂમિમાં આવીને બુઝાઈ જાય છે તેમ મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મનો ઉદય અંતરકરણમાં અટકી જવાથી જીવ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામે છે.

જેમ ઈયળ સરકતી સરકતી પોતાના ઇષ્ટ સ્થાન સુધી પહોંચી જાય છે તેમ મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયને ભોગવતો ભોગવતો જીવ અંતરકરણમાં પહોંચી જાય છે. ઇષ્ટ સ્થાનમાં પહોંચ્યા પછી ઈયળની ગતિ અટકી જાય છે તેમ અંતરકરણમાં પહોંચ્યા પછી જીવને મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય અટકી જાય છે અને તે ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામે છે.

અથવા જેમ ભમરીના ધ્યાનથી ઈયળ ભમરીરૂપ બની જાય છે તેમ શુભભાવથી મિથ્યાત્વી જીવ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામી જાય છે.

જેમ દાવાનળથી બળેલું ઝાડ નકામું બની જાય છે તેમ મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય અટકી જવાથી તે નકામું જાય છે અને જીવ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામે છે.

ઔપશમિકસમ્યક્ત્વથી અનંતાનુબંધીકષાયના ઉદયરૂપી પર્વત પરથી પડેલો જીવ જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વરૂપી તળેટીએ ન પહોંચે ત્યાંસુધી

જઘન્યથી ૧ સમય માટે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ આવલિકા માટે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે આવે છે.

જેમ ખીરનું ભોજન કરેલ મનુષ્ય તેના વમન વખતે તેના કંઈક સ્વાદને અનુભવે છે તેમ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વને વમતો જીવ આ ગુણસ્થાનકે તેના કંઈક સ્વાદને અનુભવે છે.

આ ગુણસ્થાનકનો કાળ પૂર્ણ થતા જીવને અવશ્ય મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો ઉદય થાય છે અને તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય છે

પ્રશ્ન - વ્યક્તમિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિરૂપ પહેલું ગુણસ્થાનક અને મિશ્ર વગેરે ગુણસ્થાનકો ઉત્તરોત્તર ગુણોની વૃદ્ધિરૂપ હોવાથી ગુણસ્થાનક કહેવાય, પણ સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક તો સમ્યક્ત્વથી પડવારૂપ છે, ગુણોની વૃદ્ધિરૂપ નથી. તો પછી તેને ગુણસ્થાનક શી રીતે કહેવાય ?

જવાબ - મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ સાસ્વાદન ગુણ-સ્થાનકમાં ગુણોની વૃદ્ધિ છે, કેમકે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક ભવ્યોને અને અભવ્યોને હોય છે, જ્યારે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક તો ભવ્યોને જ હોય છે અને તેમાં પણ જેમનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો બાકી હોય તેવા ભવ્યોને જ હોય છે, કેમકે 'અંતર્મુહૂર્ત માટે પણ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જીવનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળ જેટલો જ બાકી રહે છે.' એમ **નવતત્ત્વપ્રકરણ(ગા.૫૩)**માં કહ્યું છે. તેથી સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકને પણ ગુણસ્થાનક કહેવાય.

(૩) ત્રીજું મિશ્ર ગુણસ્થાનક

મિશ્રમોહનીયના ઉદયથી જીવને અંતર્મુહૂર્ત માટે એકસાથે સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વને વિષે મિશ્રભાવ થાય તે મિશ્રગુણસ્થાનક. જે સમ્યક્ત્વ કે મિથ્યાત્વ બેમાંથી એક ભાવમાં વર્તતો હોય તે મિશ્રગુણસ્થાનકે નથી, કેમકે મિશ્રગુણસ્થાનક એ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ કરતા જુદી ત્રીજી

જાતિ છે.

ઘોડી અને ગધેડાના યોગથી ઘોડો કે ગધેડો પેદા નથી થતો, પણ ખચ્ચરરૂપ ત્રીજી જાતિ પેદા થાય છે.

ગોળ અને દહીંના યોગથી ગોળનો કે દહીનો રસ નથી અનુભવાતો પણ શ્રીખંડરૂપ ત્રીજી જાતિ અનુભવાય છે.

તેમ સર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ અને અસર્વજ્ઞે કહેલા ધર્મ બન્ને ઉપર સમાનબુદ્ધિ હોવાથી શ્રદ્ધા હોવી તે મિશ્રગુણસ્થાનરૂપ ત્રીજી જાતિ છે.

આ ગુણસ્થાનકે આયુષ્ય ન બંધાય અને મૃત્યુ ન થાય. આ ગુણ-સ્થાનકેથી સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકે કે મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાનકે જઈને મરે.

મિશ્રગુણસ્થાનક પામતા પૂર્વે જીવે સમ્યક્ત્વ કે મિથ્યાત્વ બેમાંથી જે ભાવમાં આયુષ્ય બાંધ્યું હોય મિશ્રગુણસ્થાનકેથી ફરી તે જ ભાવમાં જઈને તે મરે અને તે પ્રમાણેની ગતિમાં જાય.

(૪) ચોથું અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક

પહેલા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ કહે છે - સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલા જીવ વગેરે પદાર્થોને વિષે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય ભવ્ય જીવને સ્વભાવથી કે ઉપદેશથી શ્રદ્ધા થવી તે સમ્યક્ત્વ.

સ્વભાવથી = પૂર્વભવના વિશેષ અભ્યાસથી પેદા થયેલ અત્યંત નિર્મળ ગુણરૂપ આત્માના સ્વભાવથી.

ઉપદેશથી = સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલા શાસ્ત્રને સાંભળવાથી.

અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયના ઉદયથી જ્યાં વિરતિ ન હોય, પણ એકલું સમ્યક્ત્વ જ હોય તે અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક.

શ્રીમંતકુળમાં જન્મેલા કોઈ માણસે જુગાર વગેરેના વ્યસનને લીધે

ઘણા અપરાધો કર્યા. સૈનિકોએ તેને જેલમાં નાંખ્યો. તે જેલને ખરાબ માને છે અને પોતાના કુળની સંપત્તિને ઇચ્છે છે, પણ સૈનિકોને લીધે તે સંપત્તિને પામી શકતો નથી. તેમ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જેલની જેમ અવિરતપણાને ખરાબ માનતો હોવા છતાં અને વિરતિસુખને ઇચ્છતો હોવા છતાં સૈનિકો જેવા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયોના ઉદયથી વિરતિ લઈ શકતો નથી.

જેમનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો બાકી હોય તેવા જીવો સમ્યક્ત્વ પામે છે, બીજા નહીં.

સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો -

(૧) **કૃપા** - દુઃખી જીવોના દુઃખોને દૂર કરવાની ચિંતા.

(૨) **પ્રશમ** - ગુસ્સા વગેરેના કારણો ઊભા થયે છતે તીવ્ર ગુસ્સો ન કરવો.

(૩) **સંવેગ** - મોક્ષરૂપી મહેલ ઉપર ચઢવા માટે પગથિયા સમાન એવા સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરેને સાધવાના ઉત્સાહરૂપ મોક્ષની અભિલાષા.

(૪) **નિર્વેદ** - અત્યંત ખરાબ એવા સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી નીકળવાના દ્વાર સમાન શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્યમાં પ્રવેશવું.

(૫) **આસ્તિક્ય** - સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલા બધા ભાવો હોવાનો નિશ્ચય વિચારવો.

આ પાંચ ગુણો જેના મનમાં હોય તે ભવ્યજીવમાં સમ્યક્ત્વ હોય.

ત્રણ કરણો - જીવના વિશેષ પ્રકારના પરિણામને કરણ કહેવાય છે. જીવ ત્રણ કરણ કરીને સમ્યક્ત્વ પામે છે. તે આ પ્રમાણે -

(૧) **યથાપ્રવૃત્તિકરણ** - જેમ પર્વતની નદીના પાણીમાં ગબડતો પથ્થર

ગોળ બની જાય છે તેમ આયુષ્ય સિવાયના સાત કર્મોની સ્થિતિ [1]કંઈક ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી કરતો જીવ જે વિશેષ અધ્યવસાય (ભાવ)થી ગ્રન્થિદેશ સુધી આવે છે તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે.

(૨) **અપૂર્વકરણ** - પૂર્વે નહીં પામેલા જે વિશેષ અધ્યવસાય (ભાવ) વડે જીવ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ગ્રન્થિને ભેદવાનું શરૂ કરે છે તે અપૂર્વકરણ છે.

(૩) **અનિવૃત્તિકરણ** - જેમાંથી પાછું ફરવાનું નથી એવા જે વિશેષ અધ્યવસાયથી ગ્રન્થિભેદ કરીને અતિશ્રેષ્ઠ આહ્લાદજનક સમ્યક્ત્વને જીવ પામે તે અનિવૃત્તિકરણ છે.

ગ્રન્થિ = અત્યંત કઠોર, પોલાણ વિનાની, સુકાઈ ગયેલી, ઉકેલી ન શકાય એવી ગૂંચવણભરી ગાંઠ જેવો અત્યંત મુશ્કેલીથી ભેદી શકાય એવો કર્મના ઉદયથી થયેલો ગાઢ રાગ-દ્વેષનો પરિણામ.

ગ્રન્થિભેદ થયા પછી સમ્યક્ત્વ વગેરે મોક્ષના કારણોનો લાભ થાય છે. પરિશ્રમ, ચિત્તનો વિઘાત વગેરે વિઘ્નોને લીધે તે લાભ મુશ્કેલીથી મળે છે. યુદ્ધમાં જીતવા નીકળેલો સુભટ પરિશ્રમને લીધે યુદ્ધમાં મુશ્કેલીથી જીતી શકે છે, વિદ્યાસાધક મનની ચંચળતાને લીધે વિદ્યાને મુશ્કેલીથી સિદ્ધ કરી શકે છે, તેમ જીવ અંદરના દુશ્મનોની સામેના યુદ્ધમાં પરિશ્રમ, મનનું ડામાડોળપણું વગેરેને લીધે મુશ્કેલીથી ગ્રંથિભેદ કરી શકે છે.

ગ્રન્થિ સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ હોય છે, ગ્રન્થિને ઓળંગતા અપૂર્વકરણ હોય છે, સમ્યક્ત્વ પામતા પૂર્વે અનિવૃત્તિકરણ હોય છે.

---

૧. $\text{કંઈક} = \frac{\text{પલ્યોપમ}}{\text{અસંખ્ય}}$.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા. ૧૨૧૧-૧૨૧૪)માં ત્રણ મુસાફરોનું દૃષ્ટાંત આ રીતે કહ્યું છે -

ત્રણ મુસાફરો જંગલના માર્ગે સ્વાભાવિક ચાલથી જતા હતા. મોડું થઈ જવાના ભયથી તેઓ ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં બે ચોરો આવ્યા. તેમને જોઈને પહેલો મુસાફર પાછો વળી ગયો, બીજા મુસાફરને ચોરોએ પકડી લીધો, ત્રીજો મુસાફર છટકીને જંગલને ઓળંગીને નગરમાં પહોંચી ગયો.

જંગલ = સંસાર.

મુસાફરો = જીવો.

રસ્તો = લાંબી કર્મસ્થિતિ.

ભયસ્થાન = ગ્રન્થિ.

બે ચોરો = રાગ-દ્વેષ.

પહેલો મુસાફર પાછો વળી ગયો = ગ્રન્થિદેશ સુધી આવીને ફરી કર્મોની લાંબી સ્થિતિ બાંધનારા જીવો.

બીજા મુસાફરને ચોરોએ પકડી લીધો = ગ્રન્થિદેશે રહેલા જીવો.

ત્રીજો મુસાફર નગરમાં પહોંચી ગયો = ગ્રન્થિભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પામનાર જીવો.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા. ૧૨૦૮-૧૨૧૦)માં કીડીનું દૃષ્ટાંત આ રીતે કહ્યું છે -

કેટલીક કીડીઓ પૃથ્વી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જતી હોય છે. કેટલીક કીડીઓ ઠુંઠા ઉપર ચઢે છે. કેટલીક કીડીઓ ઠુંઠા ઉપર ચઢીને ઊડી જાય છે. કેટલીક કીડીઓ ઠુંઠાના શિખરે રહે છે. કેટલીક કીડીઓ પાછી નીચે ઊતરી જાય છે.

પહેલા પ્રકારની કીડી = યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં રહેલા જીવો.

બીજા પ્રકારની કીડી = અપૂર્વકરણમાં રહેલા જીવો.

ત્રીજા પ્રકારની કીડી = અનિવૃત્તિકરણમાં રહેલા જીવો.

ઠુંઠું = ગ્રન્થિદેશ

ચોથા પ્રકારની કીડી = ગ્રન્થિદેશે રહેલા જીવો.

પાંચમા પ્રકારની કીડી = ગ્રન્થિદેશથી પાછા ફરીને લાંબી કર્મસ્થિતિ બાંધનારા જીવો.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ -

જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી ગ્રન્થિદેશ સુધી આવે છે, અપૂર્વકરણરૂપી વજ્રની ધારથી ગ્રન્થિરૂપી પર્વતને ભેદીને મિથ્યાત્વમોહનીયના મિથ્યાત્વ-મોહનીય-મિશ્રમોહનીય-સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ ત્રણ પુંજ કરે છે, પછી અનિવૃત્તિકરણથી અધ્યવસાયો વિશુદ્ધ થતાં ઉદયમાં આવેલ મિથ્યાત્વમોહનીયનો ક્ષય કરે છે અને ઉદયમાં નહીં આવેલા મિથ્યાત્વ-મોહનીયને ઉપશમાવે છે. આમ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે.

જેમ ઉનાળાના તાપથી તપેલા માણસને ચંદનનું વિલેપન કરવાથી ઠંડક થાય છે તેમ સંસારના તાપથી તપેલા જીવને સમ્યક્ત્વ અતિશય ઠંડક અને શાન્તિ આપે છે. આ સમ્યક્ત્વ જીવોને દેવો-મનુષ્યોની ઋદ્ધિ આપે છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ - અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુંજ કરેલ જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકથી માંડીને ક્ષપક બનીને અનંતાનુબન્ધી ચાર કષાયો, મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય રૂપ સાત કર્મોનો ક્ષય કરીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે.

જો તેણે આયુષ્ય ન બાંધ્યું હોય તો તે તે જ ભવે મોક્ષે જાય છે. જો તેણે આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે ત્રીજા ભવે મોક્ષે જાય છે. જો તેણે યુગલિકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે ચોથા ભવે મોક્ષે જાય છે.

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવનું કૃત્ય - તે ભગવાનની પૂજા વગેરે કરે છે, ગુરુદેવને વંદન વગેરે કરે છે, સંઘનું વાત્સલ્ય વગેરે કરે છે અને શાસનપ્રભાવના કરે છે, કેમકે તે પ્રભાવકશ્રાવક છે.

પ્રભાવકશ્રાવક = જે હંમેશા સંઘની ભક્તિ અને તીર્થની ઉન્નતિ કરે છે તે પ્રભાવકશ્રાવક છે.

(૫) પાંચમું દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક

સમ્યક્ત્વથી પ્રાપ્ત થયેલ સમજણથી પુષ્ટ થયેલ વૈરાગ્યથી સર્વવિરતિની ઇચ્છા હોવા છતાં સર્વવિરતિનો ઘાત કરનારા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયકષાયના ઉદયથી સર્વવિરતિને સ્વીકારવાની શક્તિ પેદા નથી થતી પણ ત્રણ પ્રકારની દેશથી વિરતિ જ્યાં થાય છે તે દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક, એટલે કે શ્રાવકપણું.

ગાથાસહસ્રી (ગા. ૪૦૫-૪૦૭)માં ત્રણ પ્રકારની દેશવિરતિ આ રીતે કહી છે-

(૧) જઘન્ય દેશવિરતિ -

(i) ઇરાદાપૂર્વકની સ્થૂલ હિંસા વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

(ii) દારૂ, માંસ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

(iii) પરમેષ્ઠીઓના નમસ્કારના સ્મરણના નિયમને ધારણ કરવો.

(૨) મધ્યમ દેશવિરતિ -

(i) ધર્મની યોગ્યતાના અક્ષુદ્ર વગેરે ૨૧ ગુણોને ધારણ કરવા. **(જુઓ પરિશિષ્ટ-૨)**

(ii) અથવા ધર્મની યોગ્યતાના ન્યાયસંપન્નવૈભવ વગેરે ૩૫ ગુણોને ધારણ કરવા. **(જુઓ પરિશિષ્ટ-૩)**

(iii) ગૃહસ્થને ઉચિત છ કર્મોમાં નિરત રહેવું. **છ કર્મો** -

(૧) દેવપૂજા (૨) ગુરુસેવા
(૩) સ્વાધ્યાય (૪) સંયમ
(૫) તપ (૬) દાન

(iv) બાર વ્રતોનું પાલન કરવું.

શ્રાવકના બાર વ્રત - (જુઓ પરિશિષ્ટ-૪)

(૧) સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરમણવ્રત.
(૨) સ્થૂલમૃષાવાદવિરમણવ્રત.
(૩) સ્થૂલઅદત્તાદાનવિરમણવ્રત.
(૪) સ્થૂલમૈથુનવિરમણવ્રત.
(૫) સ્થૂલપરિગ્રહવિરમણવ્રત.
(૬) દિશાપરિમાણવ્રત.
(૭) ભોગોપભોગવિરમણવ્રત.
(૮) અનર્થદંડવિરમણવ્રત.
(૯) સામાયિકવ્રત.
(૧૦) દેશાવગાસિકવ્રત.
(૧૧) પૌષધવ્રત.
(૧૨) અતિથિસંવિભાગવ્રત.

(v) સારા આચારોનું પાલન કરવું, અથવા સદાચારી બનવું.

(૩) ઉત્કૃષ્ટ દેશવિરતિ -

(i) સચિત્ત આહારનો ત્યાગ કરવો.
(ii) સદા એકાસણા કરવા.
(iii) બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું.

(iv) મહાવ્રતોને સ્વીકારવાની ઈચ્છાથી ગૃહવાસના સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોનો ત્યાગ કરવો.

દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકે

(૧) ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન અને ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન મંદ હોય. જેમ જેમ વધુ ને વધુ દેશવિરતિ સ્વીકારે તેમ તેમ આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન વધુ ને વધુ મંદ થાય.

ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન -

(૧) અનિષ્ટના સંયોગની ચિંતા કરવી.

(૨) ઈષ્ટના વિયોગની ચિંતા કરવી.

(૩) રોગની ચિંતા કરવી.

(૪) નિયાણું કરવું.

ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન -

(૧) **હિંસાનન્દરૌદ્ર** - હિંસાનું તીવ્ર ચિંતન.

(૨) **મૃષાવાદાનન્દરૌદ્ર** - જૂઠનું તીવ્ર ચિંતન.

(૩) **ચૌર્યાનન્દરૌદ્ર** - ચોરીનું તીવ્ર ચિંતન.

(૪) **સંરક્ષણાનન્દરૌદ્ર** - પરિગ્રહનું તીવ્ર ચિંતન.

(૨) છ કર્મો, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાઓ, શ્રાવકના બાર વ્રતોના પાલનથી થયેલું મધ્યમ ધર્મધ્યાન હોય.

જેમ જેમ વધુ ને વધુ દેશવિરતિ આવે તેમ તેમ ધર્મધ્યાન મધ્યમ સુધી વધુ ને વધુ થાય, પણ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન ન આવે. જો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન આવે તો ભાવથી સર્વવિરતિ જ આવી જાય.

શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા - (જુઓ પરિશિષ્ટ-૫)

(૧) દર્શનપ્રતિમા

(૨) વ્રતપ્રતિમા

(૩) સામાયિકપ્રતિમા

(૪) પૌષધપ્રતિમા

(૫) પ્રતિમાપ્રતિમા

(૬) બ્રહ્મચર્યપ્રતિમા

(૭) સચિત્તવર્જનપ્રતિમા

(૮) આરંભવર્જનપ્રતિમા

(૯) પ્રેષ્યવર્જન પ્રતિમા

(૧૦) ઉદ્દિષ્ટવર્જનપ્રતિમા

(૧૧) શ્રમણભૂતપ્રતિમા

(૬) છઠ્ઠું પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક

મહાવ્રતધારી મુનિને સંજ્વલન કષાયોના તીવ્ર ઉદયે અંતર્મુહૂર્ત માટે પ્રમાદ થતો હોવાથી તે પ્રમત્ત છે. તેનું ગુણસ્થાનક તે પ્રમત્ત-સંયતગુણસ્થાનક. જો અંતર્મુહૂર્તથી વધુ પ્રમાદ રહે તો પ્રમત્તસંયત-ગુણસ્થાનકથી નીચે પડે. જો અંતર્મુહૂર્ત પછી પ્રમાદ વિનાનો થાય તો અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે જાય.

પ્રમાદના પાંચ પ્રકાર - મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા.

પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાનકે નોકષાયો હોવાથી આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનની મુખ્યતા હોય છે, ચાર પ્રકારના સાલંબન ધર્મધ્યાનની ગૌણતા હોય છે.

યોગશાસ્ત્રના આંતરશ્લોકો (ગા. ૮૭૫-૮૭૯)માં ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

(૧) **આજ્ઞાવિચય** - સર્વજ્ઞ ભગવાનની અબાધિત આજ્ઞાને આગળ

કરીને પદાર્થોના સ્વરૂપને વિચારવું.

(૨) **અપાયવિચય** - રાગ, દ્વેષ, કષાયો વગેરેથી થતા અપાયોને વિચારવા.

(૩) **વિપાકવિચય** - કર્મોના વિચિત્ર ફળને વિચારવું.

(૪) **સંસ્થાનવિચય** - ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-નાશ રૂપ, અનાદિ અનંત લોકની આકૃતિને વિચારવી.

જ્યાંસુધી પ્રમાદ હોય ત્યાંસુધી નિરાલંબન ધર્મધ્યાન ન હોય.

પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાનકે મધ્યમ ધર્મધ્યાન (સાલંબન ધર્મધ્યાન)ની પણ ગૌણતા છે, મુખ્યતા નથી, તો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન (નિરાલંબન ધર્મધ્યાન) ન જ હોય.

જે પ્રમત્ત સાધુ છ આવશ્યકને છોડીને નિરાલંબન ધ્યાન કરે છે મિથ્યાત્વથી મોહિત થયેલો તે સર્વજ્ઞભગવાને કહેલા આગમોને જાણતો નથી. તે વ્યવહારનું પાલન ન કરતો હોવાથી નિશ્ચયને પામતો નથી. જિનાગમને જાણનારાઓએ વ્યવહારપૂર્વક જ નિશ્ચય સાધવો જોઈએ. આગમમાં કહ્યું છે કે, 'જો જિનમતને સ્વીકારતા હો તો વ્યવહાર-નિશ્ચયને છોડશો નહીં, કેમકે વ્યવહારનયના ઉચ્છેદથી તીર્થનો ઉચ્છેદ કહ્યો છે. (**પુષ્પમાળા ગા. ૨૨૮**)'

દૃષ્ટાંત - કોઈ પુરુષ પોતાના ઘરમાં રોજ સાદું ભોજન ખાય છે. કોઈએ તેને જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. તે તેના ઘરે ગયો. ત્યાં તેણે પૂર્વે ક્યારેય નહીં ખાધેલ મિષ્ટાન્નનું ભોજન ખાધું. તેને તે ભોજન ગમી ગયું. તેથી તે પોતાના ઘરનું સાદું નીરસ ભોજન ખાતો નથી, પણ બહુ જ મુશ્કેલીથી મળે એવું મિષ્ટાન્ન ઇચ્છે છે. તેથી તે પોતાના ઘરના સાદા ભોજનને ખાતો ન હોવાથી અને મિષ્ટાન્ન તેને મળતું ન હોવાથી બન્ને વિના તે સિદાય છે.

તેમ કદાગ્રહી જીવ પ્રમત્તગુણસ્થાનકે કરવા યોગ્ય અને પુણ્યની પુષ્ટિનું કારણ એવી છ આવશ્યક વગેરે કષ્ટક્રિયાઓ કરતો નથી. તેને ક્યારેક અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, અમૃતના આહાર જેવો, નિર્વિકલ્પ મન જનિત સમાધિરૂપ નિરાલંબનધ્યાનનો અંશ મળ્યો. તેનાથી તેને આનંદ થયો. તેથી તેને સાદા ભોજન જેવી પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકની છ આવશ્યક વગેરે ક્રિયાઓ ગમતી નથી. તેથી તે તે ક્રિયાઓ કરતો નથી. તે મિષ્ટાન્ન જેવું નિરાલંબનધ્યાન ઇચ્છે છે, પણ પહેલું સંઘયણ વગેરે ન હોવાથી હંમેશા તેને નિરાલંબનધ્યાન મળતું નથી. તેથી છ આવશ્યક વગેરે ક્રિયાઓ નહીં કરતો હોવાથી અને નિરાલંબનધ્યાન મળતું ન હોવાથી ઉભયભ્રષ્ટ થયેલો તે કદાગ્રહી જીવ સિદાય છે.

પરમ સંવેગના શિખર ઉપર આરૂઢ થયેલા **શ્રીસૂરપ્રભાચાર્ય, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય, વસ્તુપાળમંત્રી** વગેરે પૂર્વેના મહાપુરુષોએ અને જૈનેતરદર્શનમાં થયેલા **ભર્તૃહરિ** વગેરેએ નિરાલંબનધ્યાનના માત્ર મનોરથો જ કર્યા હતા. મનોરથો મુશ્કેલીથી મળતી વસ્તુના થાય છે, સુખેથી મળતી વસ્તુઓના નહીં. રોજ મિષ્ટાન્ન ખાનારો મિષ્ટાન્નના મનોરથો નથી કરતો. રાજા ક્યારેય રાજા બનવાના મનોરથો કરતો નથી. તેથી પરમસંવેગને પામેલા પ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવોએ અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનકને પામવા છતાં પણ (અપ્રમત્ત ગુણઠાણે નિરાલંબનધ્યાનની આંશિક અનુભૂતિ થવા છતાં પણ) નિરાલંબનધ્યાનના મનોરથો કરવા, પણ છ કર્મો, છ આવશ્યકો વગેરે વ્યવહારક્રિયાઓનો ત્યાગ ન કરવો. કેમકે કહ્યું છે કે, 'કલ્પવેલડી જેવી સમતાને પામીને યોગીઓએ બહાર સદાચારની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જેઓ યોગનો આગ્રહ રાખીને સદાચારને સેવતા નથી તેઓ યોગ (નિરાલંબનધ્યાન વગેરે) અને લોક (લોકમાં આદર વગેરે) પામતા નથી.' માટે જયાં સુધી અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનકે કરવા યોગ્ય

નિરાલંબનધ્યાન ન મળે ત્યાં સુધી છ આવશ્યકો વડે દિવસ-રાત્રી વગેરેમાં લાગેલા દોષોનો નાશ કરવો.

(૭) સાતમું અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક

સંજ્વલનકષાયનો ઉદય મંદ થવાથી પ્રમાદ વિનાના મુનિનું ગુણસ્થાનક તે અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનક.

જેમ જેમ સંજ્વલન કષાયો અને નોકષાયોનો ઉદય મંદ થાય તેમ તેમ સાધુ અપ્રમત્ત થાય. કહ્યું છે કે, 'જેમ જેમ સુલભ એવા પણ વિષયો ગમતા નથી તેમ તેમ સંવેદનમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ આવે છે. જેમ જેમ સંવેદનમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ આવે છે તેમ તેમ આનંદ વધવાથી સુલભ વિષયો પણ ગમતા નથી.'

આ ગુણસ્થાનકે રહેલા પ્રમાદ વિનાના, મહાવ્રતો અને અઢાર હજાર શીલાંગોને ધારણ કરનારા, જ્ઞાન-ધ્યાનરૂપી ધનવાળા, મૌન ધારણ કરનારા, કર્મોના ઉપશમ-ક્ષયને અભિમુખ થયેલા મુનિ દર્શન ૭ (અનંતાનુબંધી ૪, દર્શન મોહનીય ૩) સિવાયની મોહનીયની એકવીસ પ્રકૃતિઓના ઉપશમ-ક્ષય માટે નિરાલંબનધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાની શરૂઆત કરે છે. દર્શન ૭ નો ઉપશમ-ક્ષય પૂર્વે થઈ ગયો છે.

નિરાલંબનધ્યાનમાં પ્રવેશનારા યોગીઓ ત્રણ પ્રકારના હોય છે -

(૧) **પ્રારમ્ભક** - સ્વાભાવિક રીતે કે સંસર્ગથી વિરતિના પરિણામ પામીને, એકાંતમાં બેસીને, વાંદરા જેવા ચપળ મનને સ્થિર કરવા માટે સતત નાસિકાના અગ્રભાગે દૃષ્ટિ રાખીને, વીરાસનમાં બેસીને, નિષ્કંપ થઈને જેઓ વિધિપૂર્વક સમાધિની શરૂઆત કરે છે તે પ્રારમ્ભક છે.

(૨) **તન્નિષ્ઠ** - શ્વાસોચ્છ્વાસ-આસન-ઇન્દ્રિય-મન-ભૂખ-તરસ-નિદ્રાનો જય કરનારો, અંતર્જલ્પ (અંદર બોલવું-જાત સાથે વાતો

કરવી, અંદરમાં સ્ફુરનારા ચિંતનો) વડે અનેકવાર તત્ત્વનો અભ્યાસ કરનારો, જીવોને વિષે મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા રાખનારો, ધ્યાનની ચેષ્ટા વડે અભ્યુદય (વૃદ્ધિ) પામનારો તે તન્નિષ્ઠ છે.

(૩) **નિષ્પન્નયોગી** - બહારના વચનો અને અંદરના વિચારોના મોજાઓ જેમાં શાંત થયા છે એવા વિદ્યાયુક્ત મનમાં નિર્લેપ થઈને સતત આત્મરમણતાનું અમૃત પીનારો તે નિષ્પન્નયોગી છે.

અપ્રમત્તગુણસ્થાનકે મુખ્યતાએ ધર્મધ્યાન હોય છે, આંશિક રીતે શુક્લધ્યાન પણ હોય છે.

પહેલી રીતે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર -

(૧) **મૈત્રી** - બધા જીવોના હિતને વિચારવું.

(૨) **પ્રમોદ** - બીજાના ગુણો, સુખ જોઈને આનંદ થવો.

(૩) **કારુણ્ય** - બીજાના દુઃખો દૂર કરવાની ઈચ્છા.

(૪) **માધ્યસ્થ્ય** - દુષ્ટ જીવોના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી.

બીજી રીતે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર - (૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપાયવિચય, (૩) વિપાકવિચય, (૪) સંસ્થાનવિચય. તેમનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે.

ત્રીજી રીતે ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર -

(૧) **પિંડસ્થધ્યાન** - શરીરયુક્ત આત્માનું ધ્યાન.

(૨) **પદસ્થધ્યાન** - આત્મામાં પવિત્રપદો વ્યાપવારૂપ ધ્યાન.

(૩) **રૂપસ્થધ્યાન** - આત્માના કલ્પેલા સ્વરૂપનું ધ્યાન.

(૪) **રૂપાતીતધ્યાન** - કલ્પનારહિત ધ્યાન.

અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકે વ્યવહારક્રિયારૂપ છ આવશ્યકો હોતા નથી,

કેમકે સતત સદ્ધ્યાન હોવાથી સ્વાભાવિક નિર્મળતા હોય છે. આ ગુણસ્થાનકે નિશ્ચયરૂપ છ આવશ્યકો હોય છે, કેમકે તે આત્માના ગુણોસ્વરૂપ છે. આ ગુણસ્થાનકે રહેલો જીવ ભાવતીર્થમાં ડૂબકી લગાવવાથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિને પામે છે.

સંબોધસત્તરિ (ગા. ૧૧૬)માં કહ્યું છે કે -

'**દ્રવ્યતીર્થ** -

(૧) જ્યાં દાહ શાંત થાય,

(૨) જ્યાં તરસ છીપે,

(૩) જ્યાં મેલ ધોવાય,

તે દ્રવ્યતીર્થ છે.

ભાવતીર્થ -

(૧) જ્યાં ક્રોધનો નિગ્રહ થવાથી દાહ શાંત થાય છે,

(૨) જ્યાં લોભનો નિગ્રહ થવાથી તરસ શાંત થાય છે,

(૩) જ્યાં અનેક ભવોમાં બાંધેલા આઠ પ્રકારના કર્મો તપ-સંયમથી ધોવાય છે,

તે ભાવતીર્થ છે.'

વળી શ્વાસોચ્છ્વાસનો પ્રચાર અટકવાથી, શરીર નિશ્ચલ થવાથી, ઈન્દ્રિયોના વિકારોનું નિયંત્રણ થવાથી, આંખના પલકારા ન કરવાથી, વિચારો અટકવાથી, મોહરૂપી અંધારું ભેદાવાથી, દીવા જેવું આત્મતેજ પ્રગટવાથી તે ધ્યાન કરનાર પરમ આનંદના સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે.

(૮) આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક

સંજ્વલન કષાયો અને નોકષાયોનો અત્યંત મંદ ઉદય હોતે છતે જ્યાં અપૂર્વ આત્મગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપૂર્વ પરમ આનંદરૂપ

પરિણામ થાય છે તે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક.

(૯) નવમું અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક

જોયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષા વગેરેના સંકલ્પ-વિકલ્પ રહિત નિશ્ચલ એકાગ્ર ધ્યાનપરિણામરૂપ ભાવોની જ્યાં નિવૃત્તિ થતી નથી તે અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનક. આ ગુણસ્થાનકે બાદર કષાયો એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચાર કષાયો, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચાર કષાયો, સંજ્વલન ચાર કષાયો અને નવ નોકષાયો - આ ૨૧ કર્મપ્રકૃતિઓને ઉપશમક ઉપશમાવતો હોવાથી અને ક્ષપક ક્ષય કરતો હોવાથી આ ગુણસ્થાનકને અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક કહેવાય છે.

(૧૦) દસમું સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક

પરમાત્માના સૂક્ષ્મતત્ત્વની ભાવનાના બળથી જ્યાં મોહનીયની ૨૦ પ્રકૃતિઓ ઉપશાન્ત કે ક્ષય થઈ ગઈ હોય અને માત્ર સૂક્ષ્મ લોભ કષાયનું જ અસ્તિત્વ હોય તે સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક.

(૧૧) અગ્યારમું ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક

ઉપશમશ્રેણિવાળા શ્રેષ્ઠ ઉપશમવાળા જીવને પોતાના સહજ સ્વાભાવિક સંવેદનથી જ્યાં મોહનીયની બધી પ્રકૃતિઓ ઉપશાન્ત થઈ ગઈ હોય તે ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક.

(૧૨) બારમું ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક

ક્ષપકને ક્ષપકશ્રેણિના માર્ગે દસમા ગુણસ્થાનકથી જ કષાયરહિત શુદ્ધ આત્મભાવનાના બળે બધા મોહનો ક્ષય થવાથી ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પાંચ ગુણસ્થાનકોનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું, વિશેષ સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે.

અપૂર્વકરણની શરૂઆતથી ઉપશમક ઉપશમશ્રેણિ માંડે છે અને

ક્ષપક ક્ષપકશ્રેણિ માંડે છે.

ઉપશમશ્રેણિ

પૂર્વોમાં રહેલા શ્રુતને ધારણ કરનાર, નિરતિચાર ચારિત્રવાળો, વજ્રઋષભનારાચ-ઋષભનારાચ-નારાચ-આ ત્રણમાંથી કોઈ એક સંઘયણવાળો, શુક્લધ્યાનના પહેલા પાયાનું ધ્યાન કરનારો મુનિ ઉપશમશ્રેણિ માંડે છે.

ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર અલ્પ આયુષ્યવાળો, પહેલા સંઘયણવાળો હોય અને મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય હોય તે મૃત્યુ પામે તો સર્વાર્થસિદ્ધ વગેરે વિમાનોમાં જાય.

કહ્યું છે કે, 'જો સાત લવનું આયુષ્ય વધુ હોત તો તેઓ અવશ્ય મોક્ષમાં જાત. પણ તેટલું આયુષ્ય ખૂટ્યું, તેથી તેઓ લવસપ્તમ દેવો થયા. જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા વિજય વગેરે વિમાનોમાં એકાવતારી દેવો થાય છે તે લવસપ્તમ દેવો છે.'

બૃહત્સંગ્રહણી (ગા. ૧૬૨)માં કયા સંઘયણવાળો કયા દેવલોક સુધી જાય ? તે આ પ્રમાણે કહ્યું છે -

સંઘયણ	**દેવલોક**
સેવાર્ત	સૌધર્મથી માહેન્દ્ર
કીલિકા	બ્રહ્મલોક, લાંતક
અર્ધનારાચ	મહાશુક્ર, સહસ્રાર
નારાચ	આનત, પ્રાણત
ઋષભનારાચ	આરણ, અચ્યુત
વજ્રઋષભનારાચ	નવગ્રૈવેયક, અનુત્તર, મોક્ષ

પ્રશ્ન - ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય શી રીતે

હોય ?

જવાબ - ૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત.

$$\therefore \text{૭ લવ} = \frac{\text{૧}}{\text{૧૧}} \text{ મુહૂર્ત.}$$

જેનું સાત લવનું આયુષ્ય બાકી હોય તેવો જીવ ઉપશમશ્રેણિ માંડે. ઉપશમશ્રેણિ પૂર્ણ કર્યા વિના જ પાછો વળીને તે સાતમા ગુણસ્થાનકે આવીને ફરી ક્ષપકશ્રેણિ માંડે અને સાત લવમાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પામીને અન્તકૃત્ કેવલી થઈને મોક્ષે જાય. આમ ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય હોય.

જેનું આયુષ્ય લાંબું હોય તેવો ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર જીવ અગ્યારમા ગુણસથાનકે ઉપશમશ્રેણિ પૂર્ણ કરીને ચારિત્રમોહનીયને સંપૂર્ણપણે ઉપશમાવે છે.

અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકે અને અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનકે જીવ દર્શન ૭ અને સંજવલન લોભ સિવાયની મોહનીયની ૨૦ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવે છે. સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકે તે સંજવલનલોભને સૂક્ષ્મ કરે છે. ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાનકે તે સૂક્ષ્મ લોભને સર્વથા ઉપશમાવે છે.

ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનકે દર્શનમોહનીય-ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ થઈ જવાથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર હોય છે. અહીં ઉપશમભાવ હોય છે, ક્ષાયિકભાવ-ક્ષાયોપશમિકભાવ હોતા નથી.

ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી જીવ ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનકથી પડે છે, એટલે પ્રમાદરૂપી ગંદકીમાં પડે છે. કચરો તળિયે બેસી ગયો હોય તેવું પાણી કોઈના પ્રેરણારૂપી નિમિત્તને પામીને ફરી ડહોળું થાય છે. કહ્યું છે કે, 'શ્રુતકેવલી, આહારકશરીરી, ઋજુમતિ, ઉપશાન્તમોહ -

આ જીવો પ્રમાદને લીધે મરીને ચાર ગતિવાળા અનંત સંસારમાં ભમે.'

અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક, અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનક અને સૂક્ષ્મ-સંપરાય ગુણસ્થાનક - આ ત્રણે ગુણસ્થાનકે રહેલા ઉપશમક જીવો એક જ ગુણસ્થાનક ચડે છે. એટલે કે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકવાળા અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનકે જાય છે, અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાનકવાળા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકે જાય છે, સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકવાળા ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનકે જાય છે.

અપૂર્વકરણ વગેરે ચારે ગુણસ્થાનકવાળા જીવો પતનને આશ્રયીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય છે. અથવા ચરમશરીરી જીવો સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી જાય છે. તેઓ સાતમા ગુણઠાણાથી ફરીથી ક્ષપકશ્રેણિ માંડે છે, જો તેમણે તે ભવમાં એક જ વાર ઉપશમશ્રેણિ માંડી હોય તો. જો તેમણે તે ભવમાં બે વાર ઉપશમશ્રેણિ માંડી હોય તો તેઓ તે ભવમાં ફરી ક્ષપકશ્રેણિ ન માંડે, કેમકે એક ભવમાં ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર તે જ ભવમાં ક્ષપકશ્રેણિ માંડી શકે છે. એક ભવમાં બે વાર ઉપશમશ્રેણિ માંડનાર તે જ ભવમાં ક્ષપકશ્રેણિ માંડી શકતો નથી.

સંસારમાં ઉપશમશ્રેણિ ચાર વાર માંડી શકાય છે.

એકભવમાં ઉપશમશ્રેણિ બે વાર માંડી શકાય છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા. ૭૦૦), **સંગ્રહશતક** (ગા. ૫૪), **શતક (પાંચમો કર્મગ્રંથ)** (ગા. ૯૮), **પદાર્થસ્થાપનાસંગ્રહ** (ગા. ૫૬), **વિચારસાર** (ગા. ૩૬૩) **માં ઉપશમશ્રેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે કહ્યો છે -**

પહેલા અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયોને ઉપશમાવે.

પછી દર્શન ૩ ને ઉપશમાવે.

પછી નપુંસકવેદને ઉપશમાવે.

પછી સ્ત્રીવેદને ઉપશમાવે.

પછી હાસ્ય વગેરે ૬ ને ઉપશમાવે.

પછી પુરુષવેદને ઉપશમાવે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધને ઉપશમાવે.

પછી સંજ્વલન ક્રોધને ઉપશમાવે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન-પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માનને ઉપશમાવે.

પછી સંજ્વલન માનને ઉપશમાવે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા-પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયાને ઉપશમાવે.

પછી સંજ્વલન માયાને ઉપશમાવે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ-પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભને ઉપશમાવે.

પછી સંજ્વલન લોભને ઉપશમાવે.

ક્ષપકશ્રેણિ

(૮) અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક

ચરમશરીરી, આયુષ્ય નહીં બાંધેલ, અલ્પ કર્મવાળો, ક્ષપક જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકે નરકાયુષ્યનો[૧] ક્ષય કરે,

---

૧. જે કર્મ સત્તામાં હોય તેનો ક્ષય થાય. ક્ષપક જીવે આયુષ્ય બાંધ્યું ન હોવાથી મનુષ્યાયુષ્ય સિવાયના ત્રણ આયુષ્ય તેને સત્તામાં હોતા જ નથી. તેથી તેમનો ક્ષય ન થાય. છતાં અહીં તેમનો ક્ષય કરે એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ આવો કરવો - તેમની સત્તા ન હોય.

પાંચમા ગુણસ્થાનકે તિર્યંચાયુષ્યનો ક્ષય કરે,

સાતમા ગુણસથાનકે દેવાયુષ્યનો ક્ષય કરે અને દર્શન ૭ નો ક્ષય કરે.

આમ ૧૪૮માંથી આ ૧૦ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને ૧૩૮ પ્રકૃતિની સત્તાવાળો જીવ આઠમા ગુણસ્થાનકે પહોંચે છે. તેણે રૂપાતીત ધ્યાનરૂપી ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે અને તે અભ્યાસથી જ તેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ હોય છે. અભ્યાસનું મહત્ત્વ શાસ્ત્રમાં આ રીતે બતાવ્યું છે - 'અભ્યાસથી આહાર ઉપર વિજય મળે છે, આસન ઉપર વિજય મળે છે, શ્વાસ પર વિજય મળે છે, ચિત્ત સ્થિર થાય છે, ઇન્દ્રિયો જિતાય છે, શ્રેષ્ઠ આનંદ મળે છે અને આત્માનું દર્શન થાય છે. અભ્યાસ વિનાના માત્ર શાસ્ત્રમાં રહેલા ધ્યાનો વડે ફળ મળતું નથી. પાણીમાં પડેલા ફળના પ્રતિબિંબો વડે તૃપ્તિ થતી નથી.'

પહેલા સંઘયણવાળો સાધુ આઠમા ગુણસ્થાનકે શુક્લધ્યાનના પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચારરૂપ પહેલા પાયાને શરૂ કરે છે.

ધ્યાતાનું સ્વરૂપ -

(૧) પર્યંકાસનને દૃઢ અને નિશ્ચલ કરે, કેમકે આસનનો જય એ જ ધ્યાનનો પહેલો પ્રાણ છે. કહ્યું છે કે, 'આહાર, આસન અને નિદ્રાનો જય કરીને જિનેશ્વરોના મત મુજબ આત્માનું ધ્યાન કરવું.' કેટલાક કહે છે કે 'સિદ્ધાસન કરે.' અથવા આસનનો કોઈ નિયમ નથી. કહ્યું છે કે, 'પદ્માસન, પર્યંકાસન, કાર્યોત્સર્ગાસન, એકાંહ્રિઆસન, દ્વ્યંહ્રિઆસન, વજ્રાસન વગેરે જે જે આસનનો અભ્યાસ કરતા મન સ્થિર થાય તે તે આસનમાં યત્ન કરવો.'

પદ્માસન - જે આસનમાં એક જંઘાના મધ્યભાગમાં બીજી જંઘાને

અડાડાય તે પદ્માસન.

કાયોત્સર્ગાસન - ઊભા ઊભા કે બેઠા બેઠા બે હાથ લટકતા રાખવા તે કાયોત્સર્ગાસન.

એકાંહ્રિઆસન - એક પગ ઉપર ઊભા રહેવું તે.

દ્વયંહ્રિઆસન - બે પગ ઉપર ઊભા રહેવું તે.

વજ્રાસન - વીરાસન કર્યા પછી પીઠ ઉપર બે હાથ વજ્રના આકારે રાખીને બે પગના અંગૂઠા પકડવા તે વજ્રાસન.

પર્યંકાસન - બન્ને પગની ઉપર બન્ને જંઘા (ઢીંચણ અને ઘૂંટીની વચ્ચેના ભાગ)ના નીચેના ભાગને રાખીને નાભિ પાસે ડાબા હાથની ઉપર જમણો હાથ રાખવો તે પર્યંકાસન.

સિદ્ધાસન - ડાબા પગની એડીથી અપાન અને લિંગની વચ્ચેના ભાગરૂપ યોનિને દાબીને અને જમણા પગની એડીથી લિંગની ઉપરના પેઢુની પાસેના ભાગને દાબીને, હડપચી છાતી ઉપર રાખીને, ઇન્દ્રિયો અને મનને સ્થિર કરીને, જીભને તાળવાના અંતરમાં રાખીને નાકના દંડ ઉપર સ્થિર થયેલી ભય રહિત દૃષ્ટિથી બે ભ્રમરની વચ્ચે જોવું તે સિદ્ધાસન છે.

(૨) તેની દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગ પર હોય.

(૩) તેની આંખો અડધી ખુલ્લી હોય.

(૪) તેણે કલ્પનાઓની જાળમાંથી મનને દૂર કર્યું હોય. કહ્યું છે કે, 'જેના મનમાં અશુભ કે શુભ વિકલ્પો ચાલે છે તે પોતાને લોઢાના બંધન જેવા અશુભકર્મથી અને સોનાના બંધન જેવા શુભકર્મથી બાંધે છે. નિદ્રા સારી, મૂર્ચ્છા સારી, ગાંડપણ સારું પણ આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાનરૂપી દુષ્ટ લેશ્યાના વિકલ્પોથી વ્યાકુલ મન સારું નથી.'

(૫) તે સંસારનો ઉચ્છેદ કરવાના ઉત્સાહવાળો હોય, કેમકે સંસારને છેદનારા ધ્યાન માટે જેને ઉત્સાહ હોય તેને યોગ સિદ્ધ થાય.

યોગબિંદુમાં કહ્યું છે કે,

‘(૧) **ઉત્સાહ** = વીર્યોલ્લાસ.

(૨) **નિશ્ચય** = કર્તવ્યનો સ્થિર પરિણામ, અર્થાત્ અધ્યાત્માદિ યોગ જ કરવા યોગ્ય છે, આ યોગ સિવાય બીજું કશું કરવા યોગ્ય નથી એવો નિશ્ચય.

(૩) **ધૈર્ય** = સંકટ આવે તો પણ પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત ન થવું.

(૪) **સંતોષ** = આત્મામાં જ રમણતા કરવી.

(૫) **તત્ત્વદર્શન** = આ સંસારમાં યોગ જ પરમાર્થરૂપ છે એવું ચિંતન.

(૬) **જનપદત્યાગ** = સંસારને અનુસરનારા લૌકિક વ્યવહારનો અત્યંત ત્યાગ.

આ છ ઉપાયોથી મુનિને યોગની સિદ્ધિ થાય છે. (ગા. ૪૧૧)’

આવો ક્ષપકમુનિ ધ્યાન કરવા માટે યોગ્ય છે.

પ્રાણાયામ - અપાનદ્વારથી પોતાના સ્વભાવથી નીકળતા વાયુને મૂલબંધથી સંકોચીને મુનિ ઉપર લઈ જાય, એટલે કે દસમા દ્વારનો વિષય બનાવે.

મૂલબંધ - પગની પાનીના ભાગથી અપાન અને લિંગની વચ્ચેના ભાગરૂપ યોનિને દબાવીને, ગુદાને સંકોચીને અને અપાન-વાયુને ઊંચે ખેંચીને મૂલબંધ થાય છે.

આ સંકોચવાનું કર્મ જ પ્રાણાયામનું મૂળ છે. કહ્યું છે કે,

'અગ્નિસમાન અને તાંતણા જેવા સૂક્ષ્મ એવા અપાનછિદ્રને સંકોચીને પ્રાણશક્તિને હૃદયકમળમાં, ત્યારપછી ગળામાં અને ત્યારપછી તાળવે ધારણ કરીને તેને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં લઈ જઈને જેની ઉપર જિનેશ્વર ખુશ થયા હોય તે લોકાલોકને પ્રકાશિત કરનારી કેવળજ્ઞાનરૂપી કળા પામે છે.'

પૂરકપ્રાણાયામ - યોગી પૂરકધ્યાનના યોગથી અતિપ્રયત્નપૂર્વક બાર અંગુલ સુધીના બહાર રહેલા પવનને ખેંચીને તેનાથી પેટને કે આખા શરીરમાં રહેલ નાડીઓને પૂરે છે.

આકાશતત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે વાયુ નાસિકાની અંદર જ હોય છે.

તેજસ્તત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે વાયુ બહાર ચાર અંગુલ સુધી ઊંચે ચઢે છે.

વાયુતત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે વાયુ બહાર છ અંગુલ સુધી તીરછો ચરે છે.

પૃથ્વીતત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે વાયુ બહાર આઠ અંગુલ સુધી મધ્યમભાવે રહે છે.

જલતત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે વાયુ બહાર બાર અંગુલ સુધી નીચે વહે છે.

તેથી જલતત્ત્વ વહન થતું હોય ત્યારે બાર અંગુલ સુધીના બહારના પવનને ખેંચીને પૂરક પ્રાણાયામ કરે છે.

કેટલાક આને પૂરકકર્મ કહે છે. કહ્યું છે કે, 'વક્ર એવા નાકના પવનને ખેંચીને તેનાથી બ્રહ્મરન્ધ્રને ભેદીને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ નાડીઓ પૂરવી તે પૂરકકર્મ છે.'

રેચકપ્રાણાયામ - સાધક પૂરક પછી પ્રાણાયામના અભ્યાસના બળથી રેચક નામના પવનને નાભિકમળમાંથી ધીમે ધીમે આદરપૂર્વક

બહાર કાઢે તે રેચકધ્યાન છે. કહ્યું છે કે, 'વજ્રાસનમાં સ્થિર શરીરવાળો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો યોગી પોતાના ચિત્તને રેચકપવનથી ઉત્પન્ન થયેલા ચક્ર ઉપર રાખીને નાડીમાં રહેલા પવનને પોતાની અંદરથી કાઢે તે રેચક કર્મ.'

કુમ્ભકધ્યાન (કુમ્ભકપ્રાણાયામ) - યોગી કુંભકધ્યાનના યોગથી નાભિકમળમાં કુંભક નામના પવનને ઘડાના આકારે સ્થિર કરે છે. કહ્યું છે કે, 'મન કુમ્ભકચક્રનો આશ્રય કરે છતે, નાડીઓમાં પવનને સ્થિર કરીને કુંભની જેમ પાણીમાં તરવું તે કુંભકકર્મ છે.'

જ્યાં મન હોય છે ત્યાં પવન હોય છે, જ્યાં પવન હોય છે ત્યાં મન હોય છે. કહ્યું છે કે, 'મન અને પવન દૂધ અને પાણીની જેમ હંમેશા ભેગા થયેલા અને સમાન ક્રિયાવાળા છે. જ્યાં મનની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં પવનની પ્રવૃત્તિ હોય અને જ્યાં પવનની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં મનની પ્રવૃત્તિ હોય. મન અને પવન એ બેમાંથી એકનો નાશ થવાથી બીજાનો નાશ થાય છે અને એકની પ્રવૃત્તિથી બીજાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. મન અને પવનના નાશથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહની શુદ્ધિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો નાશ થતા મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે.

યોગી ઉપર કહ્યું તે રીતે પૂરક-રેચક-કુંભકના ક્રમથી પવનોના સંગ્રહ અને મોક્ષનો (છોડવાનો) અભ્યાસ કરીને મનને સમાધિમાં નિશ્ચલ કરે છે, કેમકે પવનના જયથી મન નિશ્ચલ થાય છે. કહ્યું છે કે, 'પૃથ્વીચક્ર કદાચ ચલિત થાય, પર્વતો પણ ચલિત થાય, પ્રલયકાળના પવનરૂપી હિંચકાથી ચંચળ એવા સમુદ્રો ચલિત થાય, પણ પવનનો જય કરનારા, જ્ઞાનશક્તિના આલંબનવાળા યોગીઓ સ્થિર પરિણતિવાળા આત્મધ્યાનમાંથી ચલિત થતા નથી.'

અહીં ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર ચઢવાના વિષયમાં પ્રાણાયામના ક્રમનો વિસ્તાર લોકપ્રસિદ્ધિમાત્રથી બતાવ્યો છે, કેમકે ક્ષપકને કેવળજ્ઞાનની

ઉત્પત્તિનું કારણ ભાવ જ છે, પ્રાણાયામ વગેરેનો આડંબર નહીં.

ચર્પટિએ કહ્યું છે કે, 'નાકનો અગ્ર ભાગ, નાડીઓનો સમૂહ, વાયુનો પ્રચાર, ઈન્દ્રિયોનો રોધ, પ્રાણાયામ, બીજગ્રામ, ધ્યાનનો અભ્યાસ, મન્ત્રનો ન્યાસ, હૃદયકમળમાં રહેલ - બે ભ્રમરની વચ્ચે રહેલ - નાકના અગ્ર ભાગે રહેલ-શ્વાસની અંદર રહેલ તેજથી શુદ્ધ-સૂર્ય જેવું - જ્ઞાનયુક્ત-ૐકાર નામનું ધ્યાન, બ્રહ્માકાશ, શૂન્યાભાસ - આ બધી ખોટી વાતો છે, ચિંતા સમાન છે, કાયાને કષ્ટ આપનારા છે, મનને ભ્રમિત કરનારા છે. માટે બધો ખોટો ગર્વ છોડીને ગુરુએ કહેલા, ચિંતા રહિત, શરીર રહિત, ભાવયુક્ત, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોથી રહિત, હંમેશા આનંદમય એવા શુદ્ધ તત્ત્વને તું જાણ.'

બીજે પણ કહ્યું છે કે, 'વિવિધ કરણો વડે પ્રાણવાયુને જીતીને ૐકારનો અભ્યાસ કરવો, પોતાના શરીરરૂપી કમળમાં તેજનું ચિંતન કરવું, શૂન્ય આકાશનું ધ્યાન કરવું - આ બધું શરીરસંબંધી અને ચિંતાથી મનને ભ્રમિત કરનારું હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરીને વાતો અને કલ્પનાઓથી રહિત, સ્વભાવમાં રહેલા તત્ત્વને તમે જુઓ.'

શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો -

સવિતર્કસવિચારસપૃથક્ત્વ શુક્લધ્યાન -

મન-વચન-કાયાના યોગોમાં રહેલ મુનિ આ ધ્યાન કરે છે.

સવિતર્ક = વિતર્ક = શ્રુતની વિચારણા. પોતાના નિર્મળ પરમાત્મતત્ત્વના અનુભવમય અંતરંગ ભાવઆગમના આલંબનથી અંતરંગ ધ્વનિરૂપ વિચારણા તે સવિતર્ક ધ્યાન.

સવિચાર = એક અર્થમાંથી બીજા અર્થમાં સંક્રમણ કરવું, એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં સંક્રમણ કરવું, એક શબ્દમાંથી બીજા શબ્દમાં સંક્રમણ કરવું તે વિચાર. જે ધ્યાનમાં ઉપર કહેલ વિતર્ક આવો હોય તે

સવિચાર ધ્યાન.

સપૃથક્ત્વ = જે ધ્યાનમાં પૂર્વે કહેલ વિચાર સહિતનો વિતર્ક એકદ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યમાં, એક ગુણમાંથી બીજા ગુણમાં અને એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં જાય છે તે સપૃથક્ત્વ ધ્યાન.

ગુણ - તે દ્રવ્યમાં એકસાથે હોય છે. દા.ત. સોનામાં પીળાશ.

પર્યાય - તે દ્રવ્યમાં ક્રમથી હોય છે. દા.ત. સોનાના વીંટી, કુંડલ વગેરે પર્યાયો.

સવિતર્કસવિચારસપૃથક્ત્વ શુક્લધ્યાનથી મુક્તિલક્ષ્મીના દૃષ્ટાંતરૂપ શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ મળે છે. જો કે આ ધ્યાન પડવાના સ્વભાવવાળું છે છતાં પણ અહીં ક્ષપકશ્રેણિમાં અતિ નિર્મળતાને લીધે તેનાથી આગળના ગુણસ્થાને ચઢાય છે.

(૯) અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક

અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક પછી જીવ અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનકે જાય છે.

આ (નવમા) ગુણસ્થાનકના નવ ભાગ કલ્પવા.

પહેલા ભાગમાં સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, તિર્યંચગતિ, તિર્યંચાનુપૂર્વી, નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી, આતપ, ઉદ્યોત, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, થીણદ્ધિ, એકેન્દ્રિયજાતિ, બેઇન્દ્રિયજાતિ, તેઇન્દ્રિયજાતિ, ચઉરિન્દ્રિય-જાતિ, સાધારણ - આ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે.

બીજા ભાગમાં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચાર - પ્રત્યાખ્યાના-વરણીય ચાર = ૮ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે.

ત્રીજા ભાગે નપુંસકવેદનો ક્ષય કરે.

ચોથા ભાગે સ્ત્રીવેદનો ક્ષય કરે.

પાંચમા ભાગે હાસ્ય ૬ નો ક્ષય કરે.

છઠ્ઠા ભાગે પુરુષવેદનો ક્ષય કરે.

સાતમા ભાગે સંજ્વલનક્રોધનો ક્ષય કરે.

આઠમા ભાગે સંજ્વલનમાનનો ક્ષય કરે.

નવમા ભાગે સંજ્વલનમાયાનો ક્ષય કરે.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક

અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનકથી જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકે જાય છે. ત્યાં સંજ્વલનલોભને સૂક્ષ્મઅણુરૂપ કરે છે.

ક્ષપકને અગ્યારમું ગુણસ્થાનક હોતું નથી,

(૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક

દસમા ગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મલોભનો ક્ષય કરીને જીવ બારમા ગુણસ્થાનકે આવે છે. અહીં ક્ષપકશ્રેણિ પૂરી કરે છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા. ૬૯૪), વિચારસાર (ગા. ૩૬૫), પદાર્થ-સ્થાપનાસંગ્રહ (ગા. ૫૭)માં મોહનીયકર્મને આશ્રયીને ક્ષપકશ્રેણિનો ક્રમ આ પ્રમાણે કહ્યો છે -

પહેલા અનંતાનુબંધી ૪ નો ક્ષય કરે.

પછી દર્શન ૩ નો ક્ષય કરે.

પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ નો ક્ષય કરે.

પછી નપુંસકવેદનો ક્ષય કરે.

પછી સ્ત્રીવેદનો ક્ષય કરે.

પછી હાસ્ય ૬ નો ક્ષય કરે.

પછી પુરુષવેદનો ક્ષય કરે.

પછી સંજ્વલન ક્રોધનો ક્ષય કરે.

પછી સંજ્વલન માનનો ક્ષય કરે.

પછી સંજ્વલન માયાનો ક્ષય કરે.

પછી સંજ્વલન લોભનો ક્ષય કરે.

મોહનીયકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી અહીં જીવ વીતરાગ છે અને યથાખ્યાત ચારિત્રવાળો છે. વિશુદ્ધ ભાવવાળો તે ક્ષપક જીવ શુક્લધ્યાનના બીજા પાયાનું ધ્યાન કરે છે.

શુક્લધ્યાનનો બીજો પાયો -

અપૃથક્ત્વઅવિચારસવિતર્ક શુક્લધ્યાન - ત્રણમાંથી કોઈપણ એક યોગમાં રહેલો જીવ આ ધ્યાન કરે છે.

યોગશાસ્ત્ર (ગા. ૯૦૨)**માં કયું શુક્લધ્યાન કયા યોગમાં રહેલ જીવ કરે ?** તે આ પ્રમાણે કહ્યું છે -

કયું શુક્લધ્યાન ?	**કયા યોગમાં રહેલ જીવ કરે ?**
પહેલું	૧ અથવા ૩
બીજું	૧
ત્રીજું	કાયયોગ
ચોથું	યોગરહિત

અપૃથક્ત્વ - એક દ્રવ્યનું કે તેના એક ગુણનું કે એક પર્યાયનું નિશ્ચલતાપૂર્વક ધ્યાન કરવું.

અવિચાર - શુક્લધ્યાનના જાણકારો કહે છે કે, 'એક શબ્દ પરથી બીજા શબ્દ પર, એક અર્થ પરથી બીજા અર્થ પર, એક યોગમાંથી બીજા યોગ પર સંક્રમણ કર્યા વિના શ્રુતને અનુસારે ચિંતન કરવું તે અવિચાર

ધ્યાન છે.' હાલ શુક્લધ્યાનનું જ્ઞાન વિશેષ પ્રકારના શાસ્ત્રોની પરંપરાથી જ મળે છે, અનુભવથી નહીં. **કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજે યોગશાસ્ત્રના આંતરશ્લોક**માં કહ્યું છે કે, 'જો કે હાલના જીવો માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ શુક્લધ્યાન કરવું મુશ્કેલ છે છતાં અવિચ્છિન્ન પરંપરાથી તેનું સ્વરૂપ અમારા સુધી આવ્યું છે, માટે અમે તે કહીએ છીએ. (ગા. ૮૯૬)'

સવિતર્ક - સૂક્ષ્મ એવી અંદરની વિચારણા રૂપ ભાવશ્રુતના આલંબનથી પોતાના શુદ્ધ પરમાત્માની સૂક્ષ્મવિચારણા કરવી તે સવિતર્ક.

પોતાના આત્માના અનુભવથી ક્ષપક સમરસભાવને ધારણ કરે છે. સમરસભાવ = ધ્યાનથી આત્મા અભેદપણે પરમાત્મામાં જે લીન થાય છે તે એકાકારપણું એ સમરસભાવ છે.

આ અપૃથક્ત્વઅવિચારસવિતર્ક શુક્લધ્યાનથી તે કર્મોને બાળે છે.

ઉપાન્ત્ય સમયે નિદ્રા-પ્રચલાનો ક્ષય કરે છે.

અંતિમસમયે જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, અંતરાય ૫ - આ ૧૪ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે.

આમ જીવે ચોથા ગુણસ્થાનકથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં ૬૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કર્યો. તે આ પ્રમાણે -

ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં ક્ષય થયેલી ૬૩ પ્રકૃતિઓ -

ગુણસ્થાનક	**ક્ષય થયેલી પ્રકૃતિઓ**	**કુલ**
ચોથું	નરકાયુષ્ય	૧
પાંચમું	તિર્યંચાયુષ્ય	૧
સાતમું	દેવાયુષ્ય, અનંતાનુબંધી ૪, દર્શન ૩	૮

ગુણસ્થાનક	ક્ષય થયેલી પ્રકૃતિઓ	કુલ
નવમું	સ્થાવર ૨, તિર્યંચ ૨, નરક ૨, આતપ ૨, થીણદ્ધિ ૩, જાતિ ૪, સાધારણ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, વેદ ૩, હાસ્ય ૬, સંજ્વલન ૩	૩૬
દસમું	સંજ્વલન લોભ	૧
બારમું	નિદ્રા, પ્રચલા, જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, અંતરાય ૫	૧૬
કુલ		૬૩

બાકીની ૮૫ પ્રકૃતિઓ સયોગી ગુણસ્થાનકે જીર્ણ વસ્ત્ર જેવી હોય છે.

૮૨ મી ગાથાની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે, 'બારમા ગુણસ્થાનકે ૧૭ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય.' તે અશુદ્ધ લાગે છે, કેમકે બારમા ગુણસ્થાનકે ૧૬ પ્રકૃતિઓનો જ ક્ષય થાય છે.

(૧૩) તેરમું સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક

બારમા ગુણસ્થાનકે ૧૪ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થતા જીવને કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનકે જાય છે.

અહીં ક્ષાયિકભાવ હોય છે, ઔપશમિકભાવ અને ક્ષાયોપશમિક-ભાવ હોતા નથી. અહીં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય થયો હોવાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર (યથાખ્યાત ચારિત્ર) હોય છે.

કેવળી કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી હથેળીમાં રહેલા આમળાના ફળની જેમ ચરાચર વિશ્વને પ્રત્યક્ષ જુવે છે. અહીં કેવળજ્ઞાનને સૂર્યની ઉપમા

આપી છે તે માત્ર વ્યવહારથી જ, નિશ્ચયથી નહીં, નિશ્ચયનયથી તો કેવળજ્ઞાન અને સૂર્યનું ઘણું અંતર છે. **વિંશતિવિંશિકા**માં કહ્યું છે કે, 'ચન્દ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, કેવળજ્ઞાન લોકાલોકને પ્રકાશિત કરે છે. (ગા. ૩૩૯)'

જેણે પૂર્વે પવિત્ર વીસ સ્થાનોની આરાધના કરીને તીર્થંકરનામકર્મ બાંધ્યું હોય તેવો જીવ અહીં તે તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી તીર્થંકર બને છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા. ૩૧૦-૩૧૨), વિચારસાર (ગા. ૫૧-૫૩), રત્નસંચય (ગા. ૩૭૧-૩૭૩)માં તે વીસ સ્થાનો આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

(૧) **અરિહંત** - તીર્થંકર.
(૨) **સિદ્ધ** - સકલકર્મોથી મુક્ત, પરમસુખી, એકાંતે કૃતકૃત્ય અત્માઓ.
(૩) **પ્રવચન** - દ્વાદશાંગી અથવા સંઘ.
(૪) **ગુરુ** - ધર્મોપદેશ વગેરે આપનારા.
(૫) **સ્થવિર** - તે ત્રણ પ્રકારના છે -
(૧) **જાતિસ્થવિર** - ૬૦ વર્ષની ઉંમરના.
(૨) **શ્રુતસ્થવિર** - સમવાયાંગસૂત્ર ભણેલા.
(૩) **પર્યાયસ્થવિર** - ૨૦ વર્ષના પર્યાયવાળા.
(૬) **બહુશ્રુત** - ઘણા શ્રુતવાળા.
(૭) **તપસ્વી** - અનશન વગેરે વિવિધ તપ કરનારા સામાન્ય સાધુઓ.

— આ સાતનું વાત્સલ્ય.

(૮) **વારંવાર જ્ઞાનોપયોગ**
સતત જ્ઞાનમાં ઉપયોગ.

(૯) **દર્શન** - સમ્યક્ત્વ.

(૧૦) **વિનય** - જ્ઞાન વગેરેનો વિનય.

(૧૧) **આવશ્યક** - પ્રતિક્રમણ વગેરે.

(૧૨) **શીલ** - ઉત્તરગુણો.

(૧૩) **વ્રત** - મૂળગુણો.

(૮) થી (૧૩) – આ છમાં અતિચારોનો અભાવ.

(૧૪) **ક્ષણલવસમાધિ** - ક્ષણ, લવ વગેરે બધા કાળમાં સતત સંવેગની ભાવનાથી અને ધ્યાન કરવાથી સમાધિ રાખવી.

(૧૫) **તપસમાધિ** - બાહ્યતપ અને અભ્યંતરતપમાં શક્તિમુજબ સતત પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૧૬) **ત્યાગસમાધિ** - ત્યાગ બે પ્રકારનો છે -

(૧) **દ્રવ્યત્યાગ** - અપ્રાયોગ્ય આહાર, ઉપધિ, શય્યા વગેરેનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાયોગ્ય આહાર, ઉપધિ, શય્યા વગેરેનું સાધુઓને દાન કરવું.

(૨) **ભાવત્યાગ** - ક્રોધ વગેરેનો ત્યાગ કરવો અને સાધુઓને જ્ઞાન વગેરે આપવું.

(૧૭) **વૈયાવચ્ચસમાધિ** -

(૧) આચાર્ય. (૨) ઉપાધ્યાય.

(૩) સ્થવિર. (૪) તપસ્વી.

(૫) ગ્લાન. (૬) શૈક્ષક - નૂતનદીક્ષિત.

(૭) સાધર્મિક. (૮) કુલ - એક આચાર્યનો સમુદાય.

(૯) ગણ-કુલોનો સમૂહ. (૧૦) સંઘ-સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચાર પ્રકારનો.

આ ૧૦ ની ૧૩ રીતે વૈયાવચ્ચ કરવી -

(૧) ભોજન આપવું.

(૨) પાણી આપવું.

(૩) આસન આપવું.

(૪) ઉપકરણનું પડિલેહણ કરવું.

(૫) પગ પ્રમાર્જવા.

(૬) વસ્ત્ર આપવા.

(૭) ઔષધ આપવા.

(૮) માર્ગમાં મદદ કરવી.

(૯) દુષ્ટ, ચોર વગેરેથી રક્ષણ કરવું.

(૧૦) વસતિમાં પ્રવેશતા હોય ત્યારે દાંડો લઈ લેવો.

(૧૧) માત્રુનો પ્યાલો આપવો.

(૧૨) સ્થંડિલનો પ્યાલો આપવો.

(૧૩) કફનો પ્યાલો આપવો.

આ બધા વૈયાવચ્ચના પ્રકારોમાં શક્તિ મુજબ સતત પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૧૮) **અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણ** - નવું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું.

(૧૯) **શ્રુતભક્તિ** - શ્રુતનું બહુમાન.

(૨૦) **પ્રવચનપ્રભાવના** - શક્તિ મુજબ પ્રવચનના અર્થનો ઉપદેશ આપવો વગેરે.

૩૪ અતિશયોવાળા અને બધા દેવો-મનુષ્યોથી નમાયેલા તે તીર્થંકર ભગવાન સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થને પ્રવર્તાવતા દેશોનપૂર્વક્રોડ વર્ષ[1] સુધી પૃથ્વી ઉપર વિજય પામે છે.

તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો -

જન્મથી	૪ અતિશય
કર્મક્ષયથી	૧૧ અતિશય
દેવકૃત	૧૯ અતિશય
કુલ	૩૪ અતિશય

(જુઓ પરિશિષ્ટ ૬)

તે તીર્થંકર ભગવાન પૃથ્વી ઉપર વિચરીને ધર્મદેશના વગેરે વડે ભવ્યજીવોને પ્રતિબોધ, દેશવિરતિનું આરોપણ, સર્વવિરતિનું આરોપણ વગેરે કરતા તીર્થંકરનામકર્મને અનુભવે છે.

આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે, 'તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે ભોગવાય છે ? ગ્લાનિ વિના ધર્મદેશના કરવી વગેરે વડે તે તીર્થંકર-નામકર્મ ભોગવાય છે. તે તીર્થંકરનામકર્મને પ્રભુ પૂર્વેના ત્રીજા ભવમાં બાંધે છે. (ગા. ૧૮૩)'

તીર્થંકર ભગવાન આઠ પ્રાતિહાર્યોથી યુક્ત હોય છે, કરોડો દેવો-દાનવોથી સેવાયેલા હોય છે, સુવર્ણકમળો ઉપર પગ મૂકતા પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરે છે.

તીર્થંકરોના આઠ પ્રાતિહાર્યો -

(૧) દેવદુંદુભિ (૨) દિવ્યધ્વનિ

(૩) પુષ્પવૃષ્ટિ (૪) અશોકવૃક્ષ

---

૧. આ વાત તીર્થંકરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧ પૂર્વક્રોડવર્ષ હોય એ મતને આશ્રયીને જાણવી. મતાંતરે તીર્થંકરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૮૪ લાખ પૂર્વ કહ્યું છે.

(૫) છત્ર (૬) ભામંડલ

(૭) સિંહાસન (૮) ચામર

કેવળી ઉત્કૃષ્ટથી આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે, કેમકે કેવળીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વક્રોડ વર્ષનું હોય છે. તીર્થંકરો મધ્યમ આયુષ્યવાળા જ હોય છે. તીર્થંકર ઉત્કૃષ્ટથી ૧ લાખ પૂર્વ – ૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે.

જો આયુષ્યની સ્થિતિ વેદનીયકર્મની સ્થિતિથી ન્યૂન હોય તો આયુષ્ય અને વેદનીયકર્મની સ્થિતિને સમાન કરવા સયોગી કેવળી ભગવાન કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે.

સમુદ્ઘાત-સ્વાભાવિક રીતે રહેલા આત્મપ્રદેશોને વેદના વગેરે સાત કારણો વડે સ્વભાવથી અન્ય રૂપે પરિણમાવવા તે સમુદ્ઘાત. તે સાત પ્રકારના છે - **(જુઓ પરિશિષ્ટ ૭)**

(૧) વેદનાસમુદ્ઘાત.

(૨) કષાયસમુદ્ઘાત.

(૩) મરણસમુદ્ઘાત.

(૪) વૈક્રિયસમુદ્ઘાત.

(૫) તૈજસસમુદ્ઘાત.

(૬) આહારકસમુદ્ઘાત.

(૭) કેવળીસમુદ્ઘાત.

કોને કેટલા સમુદ્ઘાત હોય ? -

જીવ	સમુદ્ઘાત
મનુષ્ય	વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, તૈજસ, આહારક, કેવળી = ૭

જીવ	સમુદ્‌ઘાત
દેવ, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, તૈજસ = ૫
નારકી, પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય	વેદના, કષાય, મરણ, વૈક્રિય, = ૪
શેષ સ્થાવર, વિકલેન્દ્રિય	વેદના, કષાય, મરણ = ૩

સમુદ્‌ઘાતનો કાળ -

સમુદ્‌ઘાત	કાળ
વેદના સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
કષાય સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
મરણ સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
વૈક્રિય સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
તૈજસ સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
આહારક સમુદ્‌ઘાત	અંતર્મુહૂર્ત
કેવળી સમુદ્‌ઘાત	૮ સમય

સયોગી કેવળી આયુષ્ય અને વેદનીય કર્મોની સ્થિતિને સમાન કરવા માટે પહેલા સમયે શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશો ઉપર-નીચે લોકાંત સુધી ફેલાવીને દંડનો આકાર કરે છે, બીજા સમયે પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં લોકાંત સુધી આત્મપ્રદેશોને ફેલાવીને કપાટનો આકાર કરે છે, ત્રીજા સમયે દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં લોકાંત સુધી આત્મપ્રદેશોને ફેલાવીને મન્થાનનો આકાર કરે છે, ચોથા સમયે આંતરા પૂરી ચૌદ રાજલોકને ભરી દે છે. આમ કેવળી

સમુદ્ઘાત કરતા કેવળી ભગવાન ચાર સમયોમાં લોકવ્યાપી બની જાય છે. પાંચમા સમયે આંતરામાંથી આત્મપ્રદેશોને સંકોચીને મંથાનનો આકાર કરે છે. છટ્ઠા સમયે મંથાન આકારમાંથી આત્મપ્રદેશોને સંકોચીને કપાટનો આકાર કરે છે. સાતમા સમયે કપાટ આકારમાંથી આત્મપ્રદેશોને સંકોચીને દંડનો આકાર કરે છે. આઠમા સમયે દંડ આકારમાંથી આત્મપ્રદેશોને સંકોચીને સ્વભાવસ્થ થાય છે.

કેવળીસમુદ્ઘાતમાં પહેલા અને આઠમા સમયોમાં ઔદારિક કાયયોગ હોય છે, બીજા-છટ્ઠા-સાતમા સમયોમાં ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ હોય છે અને ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા સમયોમાં કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.

કેવળીસમુદ્ઘાતમાં ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા સમયોમાં કેવળી અનાહારક હોય છે, બાકીના સમયોમાં આહારક હોય છે.

આમ કેવળીસમુદ્ઘાત પૂર્ણ થાય એટલે તે કેવળીભગવંતના આયુષ્યકર્મ અને વેદનીયકર્મની સ્થિતિ સમાન થઈ જાય છે.

છ માસથી વધુ આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે જેમને કેવળજ્ઞાન થયું હોય તેઓ અવશ્ય કેવળીસમુદ્ઘાત કરે છે. છ માસથી ઓછું આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે જેમને કેવળજ્ઞાન થયું હોય તેઓ કેવળીસમુદ્ઘાત કરે કે ન પણ કરે.

કેવળી સમુદ્ઘાતમાંથી પાછા ફરીને તે સયોગી કેવળી ભગવાન યોગનિરોધ કરવા માટે શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો ધ્યાવે છે.

શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો પાયો -

સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન - જ્યાં આત્મસ્પંદનરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવૃત્તિવાળી થાય, એટલે કે સૂક્ષ્મપણું છોડીને ફરી બાદરપણું ન પામે તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન.

યોગનિરોધ -

સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાનને ધ્યાવતા સયોગી કેવળી

ભગવાન આત્માની અચિંત્ય વીર્યશક્તિથી સ્વાભાવિક રીતે બાદર કાયયોગમાં રહીને બાદર વચનયોગ અને બાદર મનોયોગને સૂક્ષ્મ કરે છે. ત્યારપછી બાદર કાયયોગને છોડીને સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને સૂક્ષ્મ મનોયોગમાં રહીને બાદર કાયયોગને સૂક્ષ્મ કરે છે. ત્યારપછી સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં એક ક્ષણ રહીને સૂક્ષ્મવચનયોગ અને સૂક્ષ્મમનોયોગનો નિરોધ (અભાવ) કરે છે. ત્યારપછી સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં રહીને સૂક્ષ્મ-ક્રિયાવાળા, જ્ઞાનરૂપ પોતાના આત્માને જ પોતે અનુભવે છે.

સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન ધ્યાવતા કેવળી ભગવાનનું નિશ્ચલશરીર એ જ ધ્યાન છે. જેમ છદ્મસ્થ યોગી માટે મનની સ્થિરતા એ ધ્યાન છે તેમ કેવળી માટે શરીરની નિશ્ચલતા એ ધ્યાન છે.

જેમનું આયુષ્ય પાંચ હ્રસ્વાક્ષરના ઉચ્ચારણકાળ જેટલું બાકી છે એવા, પર્વતની જેમ નિશ્ચલ કાયાવાળા, શૈલેશીકરણની શરૂઆત કરનારા તે કેવળી ભગવાન સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં રહીને અયોગી ગુણઠાણે જવાની તૈયારી કરે છે.

સયોગીકેવળી ગુણસ્થાનકના અંતિમસમયે ઔદારિક ૨, અસ્થિર ૨, વિહાયોગતિ ૨, પ્રત્યેક ૩, સંસ્થાન ૬, અગુરુલઘુ ૪, વર્ણાદિ ૪, નિર્માણ, તૈજસ, કાર્મણ, પહેલું સંઘયણ, સ્વર ૨, સાતા / અસાતા - આ ૩૦ પ્રકૃતિઓનો ઉદયવિચ્છેદ થાય છે. તેથી અંગોપાંગના ઉદયનો વિચ્છેદ થવાથી છેલ્લા શરીરના અંગોપાંગમાં રહેલા નાસિકા વગેરેના છિદ્રોને પૂરવાથી આત્મપ્રદેશો ઘન થઈ જાય છે. તેથી છેલ્લા શરીરના આકારની અવગાહના કરતા આત્મપ્રદેશોની અવગાહના ત્રીજો ભાગ ન્યૂન કરે છે. ત્યારપછી જીવ અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનકે જાય છે.

(૧૪) ચૌદમું અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનક

ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સમુચ્છિન્નક્રિયઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન હોય છે.

સમુચ્છિન્નક્રિયઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન - જેમાં સૂક્ષ્મ કાયયોગરૂપી ક્રિયા પણ સર્વથા નિવૃત્ત થઈ છે તેવું ધ્યાન તે સમુચ્છિન્નક્રિયઅનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન. તે મુક્તિમહેલના દરવાજા સમાન છે.

પ્રશ્ન - ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મ કાયયોગ હોય છે. તેથી અયોગીપણું શી રીતે ઘટે ? જો ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મ કાયયોગ ન હોય તો શરીરના અભાવમાં ધ્યાન શી રીતે ઘટે ?

જવાબ - ચૌદમા ગુણસ્થાનકે કાયયોગ અતિસૂક્ષ્મક્રિયારૂપ હોય છે, તેનો શીઘ્ર ક્ષય થવાનો છે અને તે શરીરના કાર્યો કરવા અસમર્થ હોય છે. તેથી કાયા હોવા છતાં કાયયોગ નથી હોતો. તેથી અયોગીપણું ઘટે છે. પોતાના નિર્મળ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન અને તેમાં તન્મય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અતિશય આનંદથી શોભતા અયોગી કેવળી ભગવાનને તે શરીરને આશ્રયીને ધ્યાન પણ હોય છે, એટલે કોઈ વિરોધ નથી.

નિશ્ચયનયથી આત્મા જ આત્મા વડે આત્માનું ધ્યાન કરે છે. આત્મા સિવાયનો જે યોગના આઠ અંગો (**જુઓ પરિશિષ્ટ ૮**)ની પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપચાર છે તે બધો વ્યવહાર છે.

ઉપાન્ત્યસમયે ૭૨ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે.

અંતિમસમયે ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે.

તે જ સમયે તે સિદ્ધ ભગવાન લોકાન્તે જાય છે. તેમની લોકાન્તે ગતિ આ રીતે થાય છે -

(૧) પૂર્વપ્રયોગથી - અચિંત્ય આત્મવીર્યવડે છેલ્લા બે સમયોમાં ૮૫ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવા માટે કરેલો પ્રયત્ન તે પૂર્વપ્રયોગ. તેને લીધે જીવ એક જ સમયમાં લોકાન્તે જાય છે. જેમ કુંભારનું ચક્ર પૂર્વેના પ્રયત્નને લીધે ગતિ કરે છે, જેમ હિંચકો પૂર્વેના પ્રયત્નને લીધે ગતિ કરે

છે, જેમ બાણ પૂર્વેના પ્રયત્નને લીધે ગતિ કરે છે, જેમ બંદૂકમાંથી નીકળતી ગોળી પૂર્વેના પ્રયત્નને લીધે ગતિ કરે છે, જેમ ગોફણમાંથી છૂટેલો પથ્થર પૂર્વેના પ્રયત્નને લીધે ગતિ કરે છે તેમ છેલ્લા બે સમયોમાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે કરેલા પ્રયત્નને લીધે સિદ્ધ ભગવંતની ગતિ થાય છે.

(૨) **અસંગભાવથી** - કર્મોનો સંગ ન હોવાથી જીવની લોકાન્તે ગતિ થાય છે. માટીનો લેપ કરીને પાણીમાં નાખેલ તુંબડાના તે લેપનો સંગ દૂર થવાથી તુંબડાની ગતિ પાણીમાં ઉપર થાય છે. તેમ કર્મો વિના જીવની ગતિ લોકાન્ત તરફ થાય છે.

(૩) **બંધવિમોક્ષથી** - સંસારના ગાઢ બંધનમાંથી છૂટવાથી જીવની લોકાન્તે ગતિ થાય છે. એરંડિયાના ફળનું બીજ, શણનું બીજ વગેરેની બંધનના છેદથી ઊર્ધ્વગતિ થાય છે. તેમ બંધનના છેદથી જીવની ઊર્ધ્વગતિ થાય છે.

(૪) **સ્વભાવથી** - સ્વભાવથી જીવની લોકાન્તે ગતિ થાય છે. ઢેફાની ગતિ સ્વભાવથી નીચે તરફ થાય છે, પવનની ગતિ સ્વભાવથી તીરછી થાય છે, અગ્નિની ગતિ સ્વભાવથી ઉપર તરફ થાય છે, તેમ જીવની સ્વભાવથી ગતિ ઉપર તરફ થાય છે.

સિદ્ધ ભગવંતમાં કર્મજનિત ગૌરવ ન હોવાથી તેઓ નીચે જતા નથી. પ્રેરક એવું કર્મ ન હોવાથી સિદ્ધભગવંતની તીરછી ગતિ થતી નથી. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી સિદ્ધભગવંતની લોકાન્તથી ઉપર ગતિ થતી નથી. જેમ માછલા વગેરેને ગતિ કરવામાં પાણી સહાયક છે તેમ જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાય સહાયક છે. તે લોકમાં હોય છે. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય હોતું નથી. તેથી જીવની લોકના છેડાની ઉપર અલોકમાં ગતિ થતી નથી.

સિદ્ધશિલા -

પ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વીને સિદ્ધશિલા કહેવાય છે. તે ચૌદરાજ-લોકના શિખરે છે. તે સુંદર છે. તે કપૂર કરતા વધુ સુગંધી છે. તે સૂક્ષ્મ અવયવોવાળી હોવાથી કોમળ છે, તે સ્થૂલ અવયવોવાળી ન હોવાથી કર્કશ નથી. તે પવિત્ર છે. તે શ્રેષ્ઠ તેજથી દેદીપ્યમાન છે. તે મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલી, એટલે કે ૪૫ લાખ યોજન, લાંબી-પહોળી છે. તે ચત્તા સફેદ છત્ર જેવી છે. તે બધા શુભના ઉદયવાળી (અસ્તિત્વવાળી) છે. તે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી બાર યોજન ઉપર આવેલી છે. તે વચ્ચે ૮ યોજન જાડી છે અને છેડે તીક્ષ્ણ ધાર જેવી છે.

સિદ્ધશિલા ઉપર સિદ્ધોની સ્થિતિ -

સિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજને લોકનો છેડો છે. તે યોજનનો જે ઉપરનો ચોથો ગાઉ છે તેના ઉપરના છઠ્ઠા ભાગમાં સિદ્ધોની અવગાહના હોય છે.

$$\text{૧ ગાઉ} = \text{૨,૦૦૦ ધનુષ્ય.}$$

$$\frac{\text{૧ ગાઉ}}{\text{૬}} = \frac{\text{૨,૦૦૦}}{\text{૬}}\text{ ધનુષ્ય} = \text{૩૩૩ ૨/૩ ધનુષ્ય.}$$

સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ આટલી જ છે, વધુ નહીં.

સિદ્ધોનો આકાર - નિર્વાણસમયના આકારવાળા બીબામાંથી મીણ નીકળી ગયા પછી તેમાં રહેલા આકાશના આકાર જેવો સિદ્ધોના આત્મપ્રદેશોની અવગાહનાનો આકાર હોય છે.

સિદ્ધોના જ્ઞાન-દર્શનનો વિષય - ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા જીવ, અજીવ વગેરે બધા પદાર્થોના બધા ગુણો અને બધા પર્યાયોને સિદ્ધ-ભગવંતો એકસાથે વિશેષ ઉપયોગરૂપે જાણે છે અને બીજા સમયે સામાન્ય ઉપયોગરૂપે જુવે છે.

સિદ્ધોના આઠ ગુણો -

ક્ર.	કયા કર્મના ક્ષયથી ?	કયો ગુણ પ્રગટે ?
૧	જ્ઞાનાવરણ	અનન્ત કેવળજ્ઞાન
૨	દર્શનાવરણ	અનન્ત દર્શન
૩	દર્શનમોહનીય	ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ
૪	ચારિત્રમોહનીય	ક્ષાયિક ચારિત્ર
૫	વેદનીય	અનન્ત સુખ
૬	અંતરાય	અનન્ત વીર્ય
૭	આયુષ્ય	અક્ષયસ્થિતિ
૮	નામ, ગોત્ર	અમૂર્ત [1]અનન્ત અવગાહના

સિદ્ધોનું સુખ -

ચક્રવર્તી, ઇન્દ્ર વગેરે પદોના ભોગોથી થનારા સુખ કરતા અનંતગુણ સુખ મોક્ષમાં હોય છે. તે સુખ ક્લેશરહિત અને અક્ષય છે. ક્લેશો = અજ્ઞાન, હું પણું (અભિમાન), રાગ, દ્વેષ, કદાગ્રહ.

પરમપદ -

સિદ્ધો જ્ઞાન-આનન્દમય પરમપદને પામ્યા છે.

તે પદની આરાધકો વડે આરાધના કરાય છે.

તે પદની સાધકપુરુષો સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્ર વગેરે વડે સાધના કરે છે.

ધ્યાન કરનારા યોગીઓ તે પદનું ધ્યાનના વિવિધ ઉપાયોથી ધ્યાન કરે છે.

તે પદ અભવ્યો માટે સર્વથા દુર્લભ છે, જેને વિશેષ સામગ્રી ન

૧. અનંત અવગાહના = અનંત સિદ્ધો એક સાથે રહે.

મળી હોય તેવા ભવ્યોને માટે પણ સર્વથા દુર્લભ છે, દૂરભવ્યોને મુશ્કેલીથી મળે તેવું છે.

મુક્તિનું સ્વરૂપ -

કેટલાક મુક્તિને અત્યન્ત અભાવરૂપ માને છે.

કેટલાક મુક્તિને જ્ઞાનના અભાવવાળી માને છે.

કેટલાક મુક્તિને આકાશની જેમ વ્યાપક માને છે.

કેટલાક મુક્તિને પુનરાવર્તનવાળી માને છે, એટલે કે સિદ્ધો મુક્તિમાંથી સંસારમાં જઈને ફરીથી મુક્તિમાં જાય છે - એવું માને છે.

કેટલાક મુક્તિને વિષયસુખવાળી માને છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન મુક્તિને આવી નથી માનતા, પણ ભાવરૂપ, જ્ઞાનમય, સિદ્ધશિલાની ઉપર લોકાન્તે રહેલી, પુનરાવર્તન વિનાની, અતીન્દ્રિય અનંત આનન્દને અનુભવવાના સ્થાનરૂપ, વિદ્યમાન એવા જ્ઞાન રૂપ આત્માના પ્રસાદથી સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન ગુણો વડે અસાર એવા સંસારમાંથી સારરૂપ - આવી માને છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનકે બંધ -

કેટલીક સંજ્ઞાઓની સમજણ -

(૧) બંધવિચ્છેદ - જે ગુણસ્થાનકે જે જે પ્રકૃતિઓનો બંધવિચ્છેદ કહ્યો હોય તે તે પ્રકૃતિઓ તે ગુણસ્થાનક સુધી બંધાય, આગળ ન બંધાય.

જે ગુણસ્થાનકે જેટલી પ્રકૃતિઓનો બંધવિચ્છેદ કહ્યો હોય તે ગુણસ્થાનકે બંધાતી કુલ પ્રકૃતિઓમાંથી તેટલી સંખ્યા બાદ કરીને પછીના ગુણસ્થાનકે બંધાતી પ્રકૃતિઓની સંખ્યા કહેવી.

(૨) અબંધ - જે ગુણસ્થાનકે જે જે પ્રકૃતિઓનો અબંધ કહ્યો હોય તે તે પ્રકૃતિઓ તે ગુણસ્થાનકથી અમુક ગુણસ્થાનક સુધી ન બંધાય, આગળ બંધાય. આગળ જ્યાં બંધની શરૂઆત થાય ત્યાં બંધ વધે એમ બતાવેલ છે.

જે ગુણસ્થાનકે જેટલી પ્રકૃતિઓનો અબંધ કહ્યો હોય તેટલી સંખ્યા તેની પૂર્વેના ગુણસ્થાનકે બંધાતી કુલ પ્રકૃતિઓમાંથી બાદ કરીને તે ગુણસ્થાનકે બંધ કહેવો.

આ જ રીતે ઉદયમાં અને સત્તામાં પણ સમજવું.

ગુણસ્થાનક	બંધાતી પ્રકૃતિઓ	બંધવિચ્છેદ, અબંધ વગેરે
[1]ઓઘે	૧૨૦	
પહેલું	૧૧૭	જિનનામ, આહારક ૨ = ૩ નો અબંધ. નરક ૩, જાતિ ૪, સ્થાવર ૪, હુંડક, આતપ, સેવાર્ત, નપુંસકવેદ, મિથ્યાત્વ-મોહનીય = ૧૬ નો બંધવિચ્છેદ.
બીજું	૧૦૧	તિર્યંચ ૩, થીણદ્ધિ ૩, દુર્ભગ ૩, અનંતાનુબંધી ૪, મધ્યમ સંઘયણ ૪, મધ્યમ સંસ્થાન ૪, નીચગોત્ર, ઉદ્યોત, અશુભવિહાયોગતિ, સ્રીવેદ = ૨૫ નો બંધવિચ્છેદ.
ત્રીજું	૭૪	મનુષ્યાયુષ્ય, દેવાયુષ્ય = ૨ નો અબંધ.
ચોથું	૭૭	જિનનામ, મનુષ્યાયુષ્ય, દેવાયુષ્યનો બંધ વધે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, મનુષ્ય ૩, ઔદારિક ૨, પહેલું સંઘયણ = ૧૦ નો બંધવિચ્છેદ.
પાંચમું	૬૭	પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ નો બંધવિચ્છેદ.
છઠ્ઠું	૬૩	શોક, અરતિ, અસ્થિર, અશુભ, અયશ, અસાતા = ૬ નો બંધવિચ્છેદ.

૧. ઓઘે = સામાન્યથી.

ગુણસ્થાનક	બંધાતી પ્રકૃતિઓ	બંધવિચ્છેદ, અબંધ વગેરે
સાતમું	૫૯/૫૮[1]	આહારક ૨ નો બંધ વધે.
આઠમું (પહેલો ભાગ)	૫૮[2]	નિદ્રા ૨નો બંધવિચ્છેદ.
આઠમું (બીજા ભાગથી છઠ્ઠો ભાગ)	૫૬	દેવ ૨, પંચેન્દ્રિયજાતિ, શુભવિહાયો-ગતિ, ત્રસ ૯, વૈક્રિય ૨, આહારક ૨, તૈજસ, કાર્મણ, પહેલું સંસ્થાન, નિર્માણ, જિનનામ, વર્ણાદિ ૪, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ = ૩૦ નો બંધવિચ્છેદ.
આઠમું (સાતમો ભાગ)	૨૬	હાસ્ય, રતિ, ભય, જુગુપ્સા = ૪ નો બંધવિચ્છેદ.
નવમું	૨૨	સંજ્વલન ૪, પુરુષવેદ = ૫ નો બંધવિચ્છેદ.
દસમું	૧૭	જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, અંતરાય ૫, યશ, ઉચ્ચગોત્ર = ૧૬ નો બંધવિચ્છેદ.
અગ્યારમું	૧	
બારમું	૧	

૧. દેવાયુષ્ય ન બંધાય તો ૫૮ નો બંધ હોય. ૨. **ગુણસ્થાનક્રમારોહની ૬૬ મી ગાથા**ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે '૩૨ પ્રકૃતિનો બંધવિચ્છેદ થવાથી આઠમા ગુણસ્થાનકે ૨૬ પ્રકૃતિઓ બાંધે.' ઉપર **બીજા કર્મગ્રંથ** પ્રમાણે આઠમા ગુણસ્થાનકના સાત ભાગ કરીને પહેલા ભાગે ૫૮ નો, બીજાથી છઠ્ઠા ભાગ સુધી ૫૬ નો અને આઠમા ભાગે ૨૬ નો બંધ કહ્યો છે.

ગુણસ્થાનક	બંધાતી પ્રકૃતિઓ	બંધવિચ્છેદ, અબંધ વગેરે
તેરમું	૧	સાતાનો બંધવિચ્છેદ.
ચૌદમું	૦	
સિદ્ધાવસ્થા	૦	

ચૌદ ગુણસ્થાનકે ઉદય-

ગુણસ્થાનક	ઉદયગત પ્રકૃતિઓ	ઉદયવિચ્છેદ, અનુદય વગેરે
ઓઘે	૧૨૨	
પહેલું	૧૧૭	જિનનામ, આહારક ૨, સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્રમોહનીય = ૫ નો અનુદય. સૂક્ષ્મ ૩, આતપ, મિથ્યાત્વ-મોહનીય = ૫ નો ઉદયવિચ્છેદ.
બીજું	૧૧૧	નરકાનુપૂર્વીનો અનુદય. અનંતાનુબંધી ૪, સ્થાવર, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય ૩ = ૯ નો ઉદયવિચ્છેદ.
ત્રીજું	૧૦૦	મિશ્રમોહનીયનો ઉદય વધે. દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વીનો અનુદય. મિશ્રમોહનીયનો ઉદયવિચ્છેદ.
ચોથું	૧૦૪	સમ્યક્ત્વમોહનીય, આનુપૂર્વી ૪ = ૫ નો ઉદય વધે. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, નરક ૩, દેવ ૩, વૈક્રિય ૨, મનુષ્યાનુ-પૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, દુર્ભગ, અનાદેય, અયશ = ૧૭ નો ઉદયવિચ્છેદ.

ગુણસ્થાનક	ઉદયગત પ્રકૃતિઓ	ઉદયવિચ્છેદ, અનુદય વગેરે
પાંચમું	૮૭	પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, તિર્યંચ ૨, નીચ-ગોત્ર, ઉદ્યોત = ૮ નો ઉદયવિચ્છેદ.
છઠ્ઠું	૮૧	આહારક ૨ નો ઉદય વધે. થીણદ્ધિ ૩, આહારક ૨ = ૫ નો ઉદયવિચ્છેદ.
સાતમું	૭૬	છેલ્લા ૩ સંઘયણ, સમ્યક્ત્વમોહનીય = ૪ નો ઉદયવિચ્છેદ.
આઠમું	૭૨	હાસ્ય ૬ નો ઉદયવિચ્છેદ.
નવમું	૬૬	વેદ ૩, સંજ્વલન ૩ = ૬ નો ઉદયવિચ્છેદ.
દસમું	૬૦	સંજ્વલનલોભનો ઉદયવિચ્છેદ.
અગ્યારમું	૫૯	બીજા-ત્રીજા સંઘયણનો ઉદયવિચ્છેદ
બારમું (ઉપાંત્ય સમય સુધી)	૫૭	નિદ્રા ૨ નો ઉદયવિચ્છેદ.
બારમું (અંતિમ સમય)	૫૫	જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, અંતરાય ૫ =૧૪ નો ઉદયવિચ્છેદ.
તેરમું	૪૨	જિનનામનો ઉદય વધે. ઔદારિક ૨, અસ્થિર ૨, વિહાયોગતિ ૨, પ્રત્યેક ૩, સંસ્થાન ૬, અગુરુલઘુ ૪, વર્ણાદિ ૪, નિર્માણ, તૈજસશરીર, કાર્મણશરીર, પહેલું સંઘયણ, સ્વર ૨, સાતા/અસાતા = ૩૦ નો ઉદયવિચ્છેદ.

ગુણસ્થાનક	ઉદયગત પ્રકૃતિઓ	ઉદયવિચ્છેદ, અનુદય વગેરે
ચૌદમું	૧૨	ત્રસ ૩, સુભગ, આદેય, યશ, મનુષ્ય ૨, પંચેન્દ્રિયજાતિ, ઉચ્ચ, જિનનામ, સાતા/અસાતા ૧ [1]નો ઉદયવિચ્છેદ.
સિદ્ધાવસ્થા	૦	

ચૌદ ગુણસ્થાનકે સત્તા -

ગુણસ્થાનક	સત્તાગત પ્રકૃતિઓ		ક્ષય વગેરે
ઓઘે	૧૪૮		
પહેલું	૧૪૮		
બીજું	૧૪૭		જિનનામ વિના
ત્રીજું	૧૪૭		જિનનામ વિના
	ઉપશમક	ક્ષપક	
ચોથું	૧૪૮	૧૩૮[2]	નરકાયુષ્ય, તિર્યંચાયુષ્ય, દેવાયુષ્ય, દર્શન ૭ = ૧૦ વિના.

૧. **ગુણસ્થાનકક્રમારોહની ૧૧૭ મીથી-૧૧૯ મી ગાથાની વૃત્તિ**માં ૧૪ મા ગુણઠાણે મનુષ્યાનુપૂર્વી સહિત ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ઉદય કહ્યો છે. તે અશુદ્ધ લાગે છે. કેમકે મનુષ્યાનુપૂર્વીનો ઉદયવિચ્છેદ તો પૂર્વે ચોથા ગુણઠાણે જ થઈ ગયો છે. તેથી જ પાંચમા ગુણઠાણે ૮૭ નો ઉદય થાય છે. **૨૫ મી ગાથાની વૃત્તિ**માં કહ્યું છે કે, 'અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ૪, મનુષ્યાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, નરક ૩, દેવ ૩, વૈક્રિય ૨, દુર્ભગ, અનાદેય, અયશ = ૧૭ પ્રકૃતિઓનો ચોથા ગુણઠાણે ઉદયવિચ્છેદ થવાથી પાંચમા ગુણઠાણે ૮૭ પ્રકૃતિઓનો ઉદય થાય છે.'

આ બાબતમાં તત્ત્વ બહુશ્રુતો જાણે.

૨. **ગુણસ્થાનકક્રમારોહની ગાથા ૪૮-૫૦** માં કહ્યું છે કે, 'ચોથા ગુણઠાણે નરકાયુષ્યનો ક્ષય થાય, ૫ મા ગુણઠાણે તિર્યંચાયુષ્યનો ક્ષય થાય, ૭ મા ગુણઠાણે

ગુણસ્થાનક	સત્તાગત પ્રકૃતિઓ		ક્ષય વગેરે
	ઉપશમક	ક્ષપક	
પાંચમું	૧૪૮	૧૩૮	
છઠ્ઠું	૧૪૮	૧૩૮	
સાતમું	૧૪૮	૧૩૮	
આઠમું	૧૪૮	૧૩૮	
નવમું પહેલો ભાગ	૧૪૮	૧૩૮	સ્થાવર ૨, તિર્યંચ ૨, નરક ૨, આતપ ૨, થીણદ્ધિ ૩, જાતિ ૪, સાધારણ = ૧૬ નો ક્ષય.

દેવાયુષ્યનો અને દર્શન ૭ નો ક્ષય થાય.' **ગા. ૨૩, ૨૫, ૩૧, ૩૬** માં ચોથાથી સાતમા ગુણઠાણે નરકાયુષ્ય, તિર્યંચયુષ્ય, દેવાયુષ્ય, દર્શન ૭ = ૧૦ વિના ૧૩૮ની સત્તા કહી છે.

આ બન્નેમાં કોઈ વિરોધ નથી. બન્નેનો સમન્વય આ રીતે કરી શકાય - ક્ષપકશ્રેણિ માંડનારને મનુષ્યાયુષ્ય સિવાયના ત્રણ આયુષ્યની સત્તા હોતી નથી. તે ચોથાથી સાતમા ગુણઠાણા સુધી દર્શન ૭ નો ક્ષય કરે છે. તેથી ચોથાથી સાતમા ગુણઠાણા સુધી ૧૩૮ની સત્તા હોય. સામાન્યથી જીવ ચોથા, પાંચમા, સાતમા ગુણઠાણા સુધી ક્રમશઃ નરકાયુષ્ય, તિર્યંચાયુષ્ય, દેવાયુષ્ય બાંધતો હોવાથી ચોથા, પાંચમા, સાતમા ગુણઠાણા સુધી ક્રમશઃ નરકાયુષ્ય, તિર્યંચાયુષ્ય, દેવાયુષ્યની સત્તા હોઈ શકે છે. ક્ષપકશ્રેણિ માંડનારને આ ત્રણ આયુષ્યની સત્તા હોતી જ નથી. તેથી ચોથા, પાંચમા, સાતમા ગુણઠાણે ક્રમશઃ નરકાયુષ્ય, તિર્યંચાયુષ્ય, દેવાયુષ્યનો ક્ષય કરે એમ કહ્યું તેનો અર્થ આવો કરવો કે તે તે ગુણઠાણે તે તે આયુષ્યની સત્તા હોઈ શકતી હતી તે હોતી નથી. વળી ૭ મા ગુણઠાણે જ દર્શન ૭ નો ક્ષય કહ્યો છે, ચોથા, ૫ મા, ૬ ઠ્ઠા ગુણઠાણે નથી કહ્યો તેનો અર્થ એમ સમજવો કે ચોથા, ૫ મા, ૬ ઠ્ઠા ગુણઠાણે દર્શન ૭ નો ક્ષય ન થયો હોય તો પણ ૭ મા ગુણઠાણે તો તે અવશ્ય થઈ જ જાય છે.

ગુણસ્થાનક	સત્તાગત પ્રકૃતિઓ		ક્ષય વગેરે
	ઉપશમક	ક્ષપક	
નવમું બીજો ભાગ	૧૪૮	૧૨૨	અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ = ૮નો ક્ષય.
નવમું ત્રીજો ભાગ	૧૪૮	૧૧૪	નપુંસકવેદનો ક્ષય.
નવમું ચોથો ભાગ	૧૪૮	૧૧૩	સ્ત્રીવેદનો ક્ષય.
નવમું પાંચમો ભાગ	૧૪૮	૧૧૨	હાસ્ય ૬ નો ક્ષય.
નવમું છઠ્ઠો ભાગ	૧૪૮	૧૦૬	પુરુષવેદનો ક્ષય.
નવમું સાતમો ભાગ	૧૪૮	૧૦૫	સંજ્વલન ક્રોધનો ક્ષય.
નવમું આઠમો ભાગ	૧૪૮	૧૦૪	સંજ્વલન માનનો ક્ષય.
નવમું નવમો ભાગ	૧૪૮	૧૦૩	સંજ્વલન માયાનો ક્ષય.
દસમું	૧૪૮	૧૦૨	સંજ્વલન લોભનો ક્ષય.
અગ્યારમું	૧૪૮	–	
બારમું (ઉપાન્ત્ય સમય સુધી)	–	૧૦૧	નિદ્રા ૨ નો ક્ષય
બારમું (અંતિમ સમય)	–	૯૯	જ્ઞાનાવરણ ૫, દર્શનાવરણ ૪, અંતરાય ૫ = ૧૪ નો ક્ષય.
તેરમું	–	૮૫	
ચૌદમું (ત્રિચરમ સમય સુધી)	–	૮૫	

ગુણસ્થાનક	સત્તાગત પ્રકૃતિઓ		ક્ષય વગેરે
	ઉપશમક	ક્ષપક	
ચૌદમું (ઉપાંત્ય સમય)	–	૧૩[1]	નિર્માણ, નીચગોત્ર, સાતા/અસાતા, અપર્યાપ્ત, સુસ્વર, દેવ ૨, ખગતિ ૨, ગંધ ૨, પ્રત્યેક ૩, ઉપાંગ ૩, અગુરુલઘુ ૪, વર્ણ ૫, રસ ૫, શરીર ૫, બંધન ૫, સંઘાતન ૫, સંઘયણ ૬, સંસ્થાન ૬, અસ્થિર ૬, સ્પર્શ ૮ = ૭૨ નો ક્ષય થવાથી.
ચૌદમું (અંતિમ સમય)	–	૦[1]	મનુષ્ય ૩, ત્રસ ૩, સુભગ, આદેય, યશ, ઉચ્ચગોત્ર, પંચેન્દ્રિયજાતિ, જિનનામ, સાતા/અસાતા = ૧૩ નો ક્ષય થવાથી
સિદ્ધાવસ્થા	–	૦	

૧. અહીં ચૌદમા ગુણઠાણાના ત્રિચરમ સમય સુધી ૮૫ ની સત્તા, ઉપાંત્ય સમયે ૧૩ ની સત્તા અને અંતિમ સમયે સત્તાનો અભાવ કહ્યો છે. **બીજા કર્મગ્રંથ**માં ચૌદમા ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમય સુધી ૮૫ ની સત્તા, અંતિમ સમયે ૧૩ ની સત્તા અને ત્યારપછી સિદ્ધાવસ્થામાં સત્તાનો અભાવ કહ્યો છે. આ બે મતાંતર નથી, પણ માત્ર વિવક્ષભેદ છે. ચૌદમા ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમયે ૭૨ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે. તેથી બીજા કર્મગ્રંથના ચૌદમા ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમયે તે ૭૨ પ્રકૃતિની સત્તા માનીને અંતિમ સમયે તેનો અભાવ માન્યો. તેથી ચૌદમા

ચૌદ ગુણસ્થાનકોનો કાળ, કયા ગુણસ્થાનકે જીવ મરે ? કયા ગુણસ્થાનકો જીવ પરભવમાં સાથે લઈને જાય -

ક્ર.	ગુણસ્થાનક	કાળ		જીવ મરે	જીવ પરભવમાં સાથે લઈને જાય
		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ		
૧	મિથ્યાત્વ	અભવ્યને - સાદિ અનંત ભવ્યને - સાદિ સાંત		√	√
		અંતર્મુહૂર્ત	દેશોન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત		
૨	સાસ્વાદન	૧ સમય	૬ આવલિકા	√	√
૩	મિશ્ર	અંતર્મુહૂર્ત		×	×
૪	અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	અંતર્મુહૂર્ત	સાધિક ૩૩ સાગરોપમ[1]	√	√

ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમયે ૮૫ ની સત્તા અને અંતિમ સમયે ૧૩ ની સત્તા કહી. **ગુણસ્થાનક્રમારોહવૃત્તિ**માં ચૌદમા ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમયે જ ૭૨ પ્રકૃતિનો અભાવ માન્યો. તેથી ચૌદમા ગુણઠાણાના ઉપાંત્ય સમયે જ ૧૩ પ્રકૃતિઓની સત્તા કહી.

વળી ચૌદમા ગુણઠાણાના અંતિમ સમયે ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. તેથી **બીજા કર્મગ્રંથ**માં ચૌદમા ગુણઠાણાના અંતિમસમયે ૧૩ પ્રકૃતિઓની સત્તા માનીને ત્યાર પછી સિદ્ધાવસ્થામાં તેમનો અભાવ માન્યો. તેથી ચૌદમા ગુણઠાણાના અંતિમસમયે ૧૩ ની સત્તા કહી અને સિદ્ધાવસ્થામાં સત્તાનો અભાવ કહ્યો. **ગુણસ્થાનક્રમારોહવૃત્તિ**માં ચૌદમા ગુણઠાણાના અંતિમ સમયે જ ૧૩ પ્રકૃતિનો અભાવ માન્યો. તેથી ચૌદમા ગુણઠાણાના અંતિમ સમયે જ સત્તાનો અભાવ કહ્યો છે.

૧. મનુષ્યાયુષ્ય + સર્વાર્થસિદ્ધાદિ વિમાનોનું આયુષ્ય.

ક્ર.	ગુણસ્થાનક	કાળ		જીવ મરે	જીવ પરભવમાં સાથે લઈને જાય
		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ		
૫	દેશવિરતિ	અંતર્મુહૂર્ત	દેશોન પૂર્વ ક્રોડ વર્ષ	√	×
૬	પ્રમત્ત સંયત	૧ સમય	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૭	અપ્રમત્ત સંયત	૧ સમય	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૮	અપૂર્વકરણ	૧ સમય[1]	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૯	અનિવૃત્તિ-બાદરસંપરાય	૧ સમય	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૧૦	સૂક્ષ્મ-સંપરાય	૧ સમય	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૧૧	ઉપશાંત-મોહ	૧ સમય	અંતર્મુહૂર્ત	√	×
૧૨	ક્ષીણમોહ	અંતર્મુહૂર્ત		×	×
૧૩	સયોગી કેવળી	અંતર્મુહૂર્ત	૧ પૂર્વક્રોડ વર્ષ – ૮ વર્ષ[2]	×	×

૧. ૮ મા ગુણસ્થાનકથી ૧૧ મા ગુણસ્થાનક સુધીના ગુણસ્થાનકોનો જઘન્ય કાળ ૧ સમય કહ્યો છે તે ઉપશમશ્રેણિમાં ચડતા કે પડતા તે તે ગુણસ્થાનકે આવીને જીવ ૧ સમય રહીને મૃત્યુ પામે અને દેવલોકમાં જઈ ચોથું ગુણસ્થાનક પામે તે અપેક્ષાએ સમજવો. ક્ષપકશ્રેણિમાં તો જઘન્ય કાળ પણ અંતર્મુહૂર્ત જ છે.

૨. તીર્થંકરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો મધ્યમ (૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ) હોય છે. તેઓ છેલ્લા ૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ બાકી હોય ત્યારે ચારિત્ર લે છે અને ૧,૦૦૦ વર્ષ પછી કેવળજ્ઞાન પામે છે. તેથી તેમની માટે ૧૩ મા ગુણઠાણાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ ૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ – ૧,૦૦૦ વર્ષ છે.

ક્ર.	ગુણસ્થાનક	કાળ	જીવ મરે	જીવ પરભવમાં સાથે લઈને જાય
૧૪	અયોગી કેવળી	अ,इ,उ,ऋ,लृ- આ પાંચ હ્રસ્વાક્ષરના ઉચ્ચારણ જેટલો કાળ	√	×

ઉપસંહાર -

શ્રીરત્નશેખરસૂરિજીએ શ્રુતસમુદ્રમાંથી ગુણસ્થાનોરૂપી રત્નોના ઢગલારૂપ આ ગ્રન્થનો પૂર્વમહર્ષિઓની પદ્યમય સૂક્તિઓ રૂપી નાવડી વડે ઉદ્ધાર કર્યો. આ ગ્રન્થમાં તેમણે પોતે રચેલા શ્લોકો નથી મૂક્યા, ઘણું કરીને પૂર્વમહર્ષિઓએ રચેલા શ્લોકો જ મૂક્યા છે.

બૃહદ્ગચ્છના **શ્રીવજ્રસેનસૂરિજી**ના શિષ્ય **શ્રીહેમતિલકસૂરિજી** થયા. તેમના શિષ્ય **શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી**એ સ્વ-પર ઉપર ઉપકાર કરવા માટે આ પ્રકરણ રચ્યું.

આ પુસ્તકમાં જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કંઈપણ નિરૂપણ થયું હોય તો તેની ક્ષમા યાચું છું.

ગુણસ્થાનક્રમારોહનો પદાર્થસંગ્રહ સમાપ્ત

●●●

- પ્રમાદથી વિદ્યા ટકતી નથી. કુશીલથી ધન ટકતું નથી. કપટથી મૈત્રી ટકતી નથી. હિંસાથી ધર્મ ટકતો નથી.
- વૃક્ષો ફળોથી નમી જાય છે.
  વાદળો પાણીથી નમી જાય છે.
  સજ્જનો સમૃદ્ધિથી નમી જાય છે. (અક્કડ થઈ જતા નથી)

श्रीमद्रत्नशेखरसूरीश्वरविरचितः स्वोपज्ञवृत्तिविभूषितः गुणस्थानक्रमारोहः

श्रीवीरो विजयतेतराम्

गुणस्थानक्रमारोहोपोद्घातः

उपदीक्रियते सज्जनकरकमले लघुरपि महिम्नाऽलघुः शब्दादिभिः स्फुटोऽप्यस्फुटो भावार्थेन परिवृतोऽपि वृत्त्या विधायको निर्वृत्याः परिभावनीयतमोऽयं ग्रन्थः । विधातारश्चास्य श्रीमन्तो **रत्नशेखरसूरयो** बृहद्गच्छीयाः कदा पावयामासुर्महीमण्डलं महत्तमाः के च श्रीमतां दीक्षागुरव इति जिज्ञासायां श्रीमद्भिः प्रणीतं यद्यपि ग्रन्थवृन्दं वरीवर्त्ति तथापि स्पष्टं बहुत्र नोपलभ्यते संवदुल्लेखः परं श्रीमद्भिरेव विहितं यत् श्रीपालचरित्रं तत्प्रान्तवर्त्तिनः

"**सिरिवज्जसेणगणहरपट्टपहूहेमतिलयसूरीणं ।**
सीसेहि रयणसेहरसूरीहि इमा हु संकलिया ॥१३३९॥
तस्सीसहेमचन्देण साहुणा विक्कमस्स वरिसंमि ।
चउदसअट्ठावीसी लिहिया गुरुभत्तिराएणं ॥१३४०॥" इति ।

गाथायुगस्य पर्यालोचनया श्रोतॄणां प्रतीतिपथमवतरिष्यत्येव यदुत श्रीमतां सत्ताकालः पञ्चदशशतिको वैक्रमीयः तत्राप्याद्यैव विंशतिरब्दानाम्, कालश्च स विद्वद्धुर्यसरिताप्रवाहहिमवन्महीधरायमाणः, यतो बभूवुस्तत्रैव शतके श्रीमत्तपोगणेऽपि श्रीमन्तो ज्ञानसागरजयचन्द्रसोमसुन्दरकुलमण्डनगुणरत्नक्षेमकीर्त्तिसत्यशेखरमुनिसुन्दरसूरिपुरन्दरप्रमुखा अनेके अनेकवादाङ्गणलब्धजयपताकाः, गच्छश्च श्रीमतां यावज्जीवमाचाम्लकरणावाप्ततपोऽभिधानस्य गच्छस्याग्रेतनो बृहद्गच्छाख्यः, ग्रन्थाश्च श्रीमद्भिरपरे श्रीपालचरितसवृत्तिकक्षेत्रसमासगुरुगुणषट्त्रिंशत्षट्त्रिंशिकाद्याः समयोपयोगिनो विहिताः सन्ति, उपलभ्यन्ते चापि बहुषु भाण्डागारेषु, नाप्रतीतः समुपलभ्यते तद्ग्रन्थो, विशेषेणान्यः कोऽपि च वृत्तान्तः, केवलं ज्ञायते एतत् यदुत श्रीमन्तः

श्रीवज्रसेनाचार्यान्तेवासिनः श्रीहेमतिलकप्रभोः पट्टे प्रतिष्ठिताः, तदन्तेवासिनश्च श्रीहेमचन्द्रमुनिधुर्याः प्रस्तुतग्रन्थश्रीपालचरितावलोकनतः । ग्रन्थे चात्र आस्तिकावल्यभिप्रेतापवर्गावाप्तिनिबन्धनसोपानरूपाणि गुणस्थानानि ख्यापितानि, उपयोगिता चास्य ग्रन्थाभिधानमात्रेणैव सुप्रतीतेति न कार्यस्तत्रायासः । अत्रावधेयमेतत्, यदुत–कर्मग्रन्थादिशास्त्रेषु सर्वस्यापि मिथ्यात्वस्याविपरीताया ज्ञानमात्रायाः सद्भावेन गुणस्थानताऽभिमता तथापि योगबिन्दुयोगदृष्ट्याद्यध्यात्मशास्त्रवद्विशिष्टगुणावाप्तेर्गुणस्थानताया अङ्गीकारेण व्यक्तस्यैव मिथ्यात्वस्यात्र गुणस्थानता १, मिश्रदृष्टौ सत्यासत्यधर्मादिरागयुक्तता च "**जह गुडदहीणि**" इत्यत्र द्वितीयपादे "**तहोभयतद्दिट्ठी**"ति पाठमपेक्ष्य, सामान्येन तेन कुत्रचित् मिथ्यात्वस्य कुत्रचित्सम्यक्त्वस्याधिक्यमपि न विरोधभाक् २, चतुर्थगुणस्थानकस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा साधिका स्थितिः क्षायिकमाश्रित्य किञ्चिदधिकस्याविवक्षणात् यद्वा भवमेकमपेक्ष्य ३, अस्ति निरालम्बनध्यानविषये चर्च्या, यतः श्रीमद्भिः साक्षितयोद्धृताः ये ग्रन्थास्ते न निरालम्बनध्याननिषेधकाः न चाप्रमत्तावस्थामाश्रित्येति तथापि विपश्चितामेव स विषय इति विरम्यते ४, अप्रमत्तगुणे चावश्यकाधीना न शुद्धिः, नैर्मल्यस्य स्वाभाविकत्वात्, परमवधार्यमेतत् यदुत–आ अन्तर्मुहूर्त्ताद् गुणस्थानं प्रमत्तत्वे चावश्यककृतैव शुद्धिरिति नाप्रतिक्रमणधर्माणां कदालम्बनावकाशः ५, श्रेणिद्वयप्रारम्भश्चापूर्वाद् उक्तः स श्रेणिपरमकार्यस्य मोहस्योमशमस्य क्षयस्य वा विवक्षया अन्यथा आ तुर्यादपि गुणता ६, कार्मग्रन्थिकमतं द्विश्रेण्यारोहगमङ्गीकृत्यैवान्तदेहिनामुपशमश्रेणेः पाते सप्तमगुणेऽवस्थितिरित्युदितं ७, अष्टमे गुणे शुक्लध्यानमादिमं अन्यत्र त्वप्रमत्ते ८, ध्यातुः स्वरूपं च ध्यानशतकादन्यथैव ९। यद्यपि मुद्रितपूर्वमेतत् तथापि सत्रुटिकं बहुवेतनं निश्छायं चेति पुनर्मुद्रणायासोऽस्याः संस्थायाः शोधनीयं च धीधनैः प्रमादस्खलितजातं शोधकमुद्रयित्रोर्विधाय कृपां तयोरिति प्रार्थयते श्रीश्रमणसङ्घोपास्तिपर आनन्दः

राज्यनगरे १९७२ ज्येष्ठकृष्णषष्ठ्याम् ।

श्रीमद्रत्नशेखरसूरीश्वरविरचितः

स्वोपज्ञवृत्तिविभूषितः

गुणस्थानक्रमारोहः

अर्हंपदं हृदि ध्यात्वा, गुणस्थानविचारिणाम् ।
अनुष्टुभामियं वृत्ति-र्लिख्यते ह्यवचूर्णिवत् ॥१॥

तत्राऽऽदौ मङ्गलार्थमभीष्टदेवतानमस्कारस्य सम्बन्धाविर्भाव-कमाद्यपद्यमाह -

गुणस्थानक्रमारोह-हतमोहं जिनेश्वरम् ।
नमस्कृत्य गुणस्थान-स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ॥१॥

व्याख्या - यत्र यत्र पूर्वाप्राप्तगुणविशेषाविर्भावो भवति तत्तद्गुणस्थानमित्युच्यते, तानि गुणस्थानानि, तेषां स्वरूपम्, '**किञ्चिद्**' = अल्पमात्र**मुच्यत** इति सम्बन्धः, किं कृत्वा ? '**नमस्कृत्य**' प्रणिपत्य '**जिनेश्वरं**' श्रीसर्वज्ञम्, कथम्भूतम् ? '**गुणस्थानक्रमारोहहतमोहं**' गुणस्थानानां क्रमो गुणस्थानक्रमः, गुणस्थानक्रमेणाऽऽरोहणं गुणस्थान-क्रमारोहः, गुणस्थानक्रमारोहेण = क्षपकश्रेण्यारोहलक्षणेन हतो मोहो येन स तथा तं गुणस्थानक्रमारोहहतमोहम्, क्षपकश्रेण्यारोहक्रमेणैव मोहो हन्यते, यदाह **वाचकमुख्यः** -

"पूर्वं करोत्यनन्तानु-बन्धिनाम्नां क्षयं कषायाणाम् ।
मिथ्यात्वमोहगहनं, क्षपयति सम्यक्त्वमिथ्यात्वम् ॥२५९॥

सम्यक्त्वमोहनीयं, क्षपयत्यष्टावतः कषायांश्च ।
क्षपयति ततो नपुंसक-वेदं स्त्रीवेदमथ तस्मात् ॥२६०॥

हास्यादि ततः षट्कं, क्षपयति तस्माच्च पुरुषवेदमपि ।
सञ्ज्वलनानपि हत्वा, प्राप्नोत्यथ वीतरागत्वम् ॥२६१॥''

(प्रशमरतिप्रकरणम्)

आह - ननु हतमोहमित्यत्रोक्तम्, न ह्येकस्यैव मोहस्य घातेन जिनेश्वरत्वमुपपद्यते, किन्तु ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणामपि घाते जिनेश्वरत्वं स्यात् तत्कथमिति, **अत्रोच्यते** -

अष्टस्वपि कर्मसु मोहस्यैव प्राधान्यम्, यतः -

''अक्खाण रसणी कम्माण, मोहणी तह वयाण बंभवयं ।
गुत्तीण य मणगुत्ती, चउरो दुक्खेण जिप्पंति ॥३२०॥''

(रत्नसञ्चयः)

[छाया - अक्ष्णां रसना कर्मणां, मोहनीयं तथा व्रतानां ब्रह्मव्रतम् ।
गुप्तीनां च मनोगुप्तिः, चत्वारि दुःखेन जीयन्ते ॥३२०॥]

मोहे हते शेषकर्माणि सुखहतान्येव, **यदागमः** -

''जह मत्थयसूईए, हयाए हम्मए तलो ।
तह कम्माणि हम्मंति, मोहणिज्जे खयं गए ॥१॥''

( )

[छाया - यथा मस्तकसूच्यां, हतायां हन्यते तालः ।
तथा कर्माणि हन्यन्ते, मोहनीये क्षयं गते ॥१॥]

ततो मोहघाते शेषघातिनां घातोऽवश्यंभाव्येवेति न दोषः ॥१॥

अथ चतुर्दशसङ्ख्यानां गुणस्थानकानां नामान्येव श्लोक-चतुष्टयेनाऽऽह -

चतुर्दशगुणश्रेणि-स्थानकानि तदादिमम् ।
मिथ्यात्वाख्यं द्वितीयं तु, स्थानं सास्वादनाभिधम् ॥२॥

तृतीयं मिश्रकं तुर्यं, सम्यग्दर्शनमव्रतम् ।
श्राद्धत्वं पञ्चमं षष्ठं, प्रमत्तश्रमणाभिधम् ॥३॥

सप्तमं त्वप्रमत्तं चा-पूर्वात्करणमष्टमम् ।
नवमं चानिवृत्त्याख्यं, दशमं सूक्ष्मलोभकम् ॥४॥

एकादशं शान्तमोहं, द्वादशं क्षीणमोहकम् ।
त्रयोदशं सयोग्याख्य-मयोग्याख्यं चतुर्दशम् ॥५॥

॥ चतुर्भिः कुलकम् ॥

व्याख्या – इह हि भव्यजीवानां सिद्धिसौधाधिरोहणार्थं गुणश्रेणिरिव निःश्रेणिस्तस्यां च पदन्यासास्पदस्थानीयानि यानि गुणाद् गुणान्तरप्राप्ति-रूपाणि स्थानानि = विश्रामधामानि चतुर्दशसङ्ख्यानि, तेषां नामानि यथा – 'प्रथमं' मिथ्यात्वगुणस्थानकम् १, '**द्वितीयं**' सास्वादनगुण-स्थानकम् २, '**तृतीयं**' मिश्रगुणस्थानकम् ३, चतुर्थमविरतसम्यग्दृष्टि-गुणस्थानकम् ४, '**पञ्चमं**' देशविरतिगुणस्थानकम् ५, '**षष्ठं**' प्रमत्त-संयतगुणस्थानकम् ६, **सप्तम**मप्रमत्तसंयतगुणस्थानकम् ७, **अष्टम**मपूर्व-करणगुणस्थानकम् ८, **नवम**मनिवृत्तिगुणस्थानकम् ९, '**दशमं**' सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकम् १०, **एकादश**मुपशान्तमोहगुणस्थानकम् ११, '**द्वादशं**' क्षीणमोहगुणस्थानकम् १२, '**त्रयोदशं**' सयोगिकेवलिगुण-स्थानकम् १३, **चतुर्दश**मयोगिकेवलिगुणस्थानकम् १४ इति ॥२-३-४-५॥

अथ प्रथमं व्यक्ताव्यक्तमिथ्यात्वस्वरूपमाह –

अदेवागुर्वधर्मेषु, या देवगुरुधर्मधीः ।
तन्मिथ्यात्वं भवेद्व्यक्त-मव्यक्तं मोहलक्षणम् ॥६॥

व्याख्या – '**या**' स्पष्टचैतन्यानां सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियादिजीवाना**मदेवा-**

गुर्वधर्मेषु क्रमेण देवगुरुधर्मबुद्धिः सम्पद्यते, '**तद्व्यक्तं मिथ्यात्वं**' भवति, उपलक्षणात् -

"जीवाइपयत्थेसुं, जिणोवइट्ठेसु जा असद्दहणा ।
सद्दहणावि अ मिच्छा, विवरीअपरूवणा जा य ॥१॥
संसयकरणं जं [1]चिअ, जो तेसु अणायरो पयत्थेसु ।
तं पंचविहं मिच्छं, तद्दिट्ठी मिच्छद्दिट्ठी अ ॥२॥"

(षडशीतिभाष्यम् १-२, शतकप्रकरणभाष्यम् ८२-८३)

[छाया - जीवादिपदार्थेषु, जिनोपदिष्टेषु या अश्रद्धा ।
श्रद्धाऽपि च मिथ्या, विपरीतप्ररूपणा या च ॥१॥
संशयकरणं यदेव, यस्तेषु अनादरः पदार्थेषु ।
तत् पञ्चविधं मिथ्यात्वं, तद्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च ॥२॥]

एतत्पञ्चविधमपि मिथ्यात्वं व्यक्तमेव ।

अथवा -

"आभिग्गहिअमणाभिग्गहियं, तहाभिनिवेसिअं चेव ।
संसइअमणाभोगं, मिच्छत्तं पंचहा होइ ॥४॥"

(नवपदप्रकरणम्)

[छाया - आभिग्रहिकमनाभिग्रहिकं, तथाऽऽभिनिवेशिकमेव ।
सांशयिकमनाभोगिकं, मिथ्यात्वं पञ्चधा भवति ॥४॥]

इत्यत्रापि यदेकमनाभोगिकमिथ्यात्वं तदव्यक्तम्, शेषमिथ्यात्वचतुष्टयं तु व्यक्तमेव ।

तथा -

---

१. **षडशीतिभाष्यशतकप्रकरणभाष्ययोस्तु 'पि अ'** इति पाठः ।

"दसविहे मिच्छत्ते पन्नत्ते, तं जहा - अधम्मे धम्मसन्ना, धम्मे अधम्मसन्ना, उम्मग्गे मग्गसन्ना, मग्गे उम्मग्गसन्ना, अजीवेसु जीवसन्ना, जीवेसु अजीवसन्ना, असाहुसु साहुसन्ना, साहुसु असाहुसन्ना, अमुत्तेसु मुत्तसन्ना, मुत्तेसु अमुत्तसन्ना" (स्थानाङ्गसूत्रम्-१०/७३४)

[छाया - दशविधं मिथ्यात्वं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा - अधर्मे धर्मसञ्ज्ञा १, धर्मे अधर्मसञ्ज्ञा २, उन्मार्गे मार्गसञ्ज्ञा ३ मार्गे उन्मार्गसञ्ज्ञा ४, अजीवेषु जीवसञ्ज्ञा ५, जीवेषु अजीवसञ्ज्ञा ६, असाधुषु साधुसञ्ज्ञा ७, साधुषु असाधुसञ्ज्ञा ८, अमुक्तेषु मुक्तसञ्ज्ञा ९, मुक्तेषु अमुक्तसञ्ज्ञा ।]

इत्येवमादिकमपि यन्मिथ्यात्वं तद्व्यक्तमेव । अपरं तु यदनादि-कालं यावन्मोहनीयप्रकृतिरूपं मिथ्यात्वं सद्दर्शनरूपात्मगुणाच्छादकं जीवेन सह सदाऽविनाभावि भवति, त**दव्यक्तं** मिथ्यात्वमिति ॥६॥

अथ मिथ्यात्वस्य गुणस्थानकत्वमाह -

अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं, जीवेऽस्त्येव सदा परम् ।
व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्ति-र्गुणस्थानतयोच्यते ॥७॥

व्याख्या - अनादि च तदव्यक्तं च अनाद्यव्यक्तम्, तच्च तन्मिथ्यात्वं च '**अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं**' '**जीवे**' प्राणिनि अव्यवहार-राशिवर्तिनि '**सदा**' सर्वदाऽ**प्यस्त्येव, परं** व्यक्तमिथ्यात्वस्य = पूर्वोक्त-स्वरूपस्य धीः = बुद्धिस्तत्प्राप्तिरेव '**गुणस्थानतयोच्यत**' इति ।

आह - ननु '**सव्वजिअट्ठाण मिच्छे**' [**छाया - सर्वजीवस्थानानि मिथ्यात्वे ।**] (**षडशीति (चतुर्थ) कर्मग्रन्थः ४५**) इति मिथ्यादृष्टौ सर्वाण्यपि जीवस्थानानि लभ्यन्ते, तत्कथं व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिरेव प्रथमगुण-स्थानतामाप्नोति ? इति, **अत्रोच्यते** - '**सर्वे भावाः सर्वजीवैः प्राप्तपूर्वा**

अनन्तशः' इति वचनात् ये प्राप्तव्यक्तमिथ्यात्वबुद्धयो जीवा व्यवहार-राशिवर्त्तिनस्त एव प्रथमगुणस्थाने लभ्यन्ते, न त्वव्यवहारराशिवर्तिनः, तेषामव्यक्तमिथ्यात्वस्यैव सद्भावादित्यदोषः ॥७॥

अथ मिथ्यात्वदूषणमाह -

मद्यमोहाद्यथा जीवो, न जानाति हिताहितम् ।
धर्माधर्मौ न जानाति, तथा मिथ्यात्वमोहितः ॥८॥

व्याख्या - '**यथा**' '**जीवो**' मनुष्यादिकप्राणी '**मद्यमोहाद्**' मदिरोन्मादात् हितं वाऽहितं वा किमपि '**न जानाति**', नष्टचैतन्यात्, '**तथा**' '**मिथ्यात्वमोहितो**' जीवो '**धर्माधर्मौ**' सम्यग् '**न जानाति**', अज्ञानत्वात् । यदाह -

"**मिथ्यात्वेनालीढचित्ता नितान्तं,**
तत्त्वातत्त्वं जानते नैव जीवाः ।
किं जात्यन्धाः कुत्रचिद्वस्तुजाते,
रम्यारम्यव्यक्तिमासादयेयुः ? ॥९८॥"

(**योगशास्त्रान्तरश्लोकः**) इति ॥८॥

अथ मिथ्यात्वस्य स्थितिमाह -

अभव्याश्रितमिथ्यात्वेऽनाद्यनन्ता स्थितिर्भवेत् ।
सा भव्याश्रितमिथ्यात्वेऽनादिसान्ता पुनर्मता ॥९॥

व्याख्या - अभव्यजीवानाश्रित्य मिथ्यात्वे = सामान्येनाव्यक्तव्यक्तमिथ्यात्वविषये**ऽनाद्यनन्ता स्थिति**र्भवति, तथा **सैव** स्थितिर्भव्यजीवान् पुनराश्रित्य**ानादिसान्ता** '**पुनर्मता**' = सम्मता ।

यदाह -

"मिच्छत्तमभव्वाणं, तमणाइमणंतयं मुणेयव्वं ।
भव्वाणं तु अणाइ-सपज्जवसियं तु मिच्छत्तं ॥१॥" (   )

[छाया - मिथ्यात्वमभव्यानां, तदनाद्यनन्तकं ज्ञातव्यम् ।
भव्यानां त्वनादि-सपर्यवसितं तु मिथ्यात्वम् ॥१॥]

इयं च स्थितिः सामान्येन मिथ्यात्वमाश्रित्य दर्शिता, यदि पुनर्मिथ्यात्वगुणस्थानस्य स्थितिर्विचार्यते तदा अभव्यानाश्रित्य साद्यनन्ता भव्यानाश्रित्य सादिसान्तेति ।

तदा मिथ्यात्वगुणस्थानस्थो जीवो विंशत्युत्तरशतबन्धप्रायोग्यकर्म-प्रकृतीनां मध्यात् तीर्थकृत्कर्माहारकद्वयाबन्धात्सप्तदशोत्तरशतबन्धकः, तथा द्वाविंशत्युत्तरशतोदयप्रायोग्यकर्मप्रकृतीनां मध्यात् मिश्रसम्यक्त्वा-हारकद्विकतीर्थकृत्कर्मेति पञ्चप्रकृतीनामनुदयात् सप्तदशोत्तरशतवेदयिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥९॥

॥ इति प्रथमं गुणस्थानम् ॥१॥

अथ द्वितीयसास्वादनगुणस्थानमूलकारणभूतौपशमिकसम्यक्त्व-स्वरूपमाह -

अनादिकालसम्भूत-मिथ्याकर्मोपशान्तितः ।
स्यादौपशमिकं नाम, जीवे सम्यक्त्वमादितः ॥१०॥

व्याख्या - '**जीवे**' भव्यजीवविषये '**अनादिकालसम्भूत-मिथ्याकर्मोपशान्तितः**' अनादिकालोद्भवमिथ्यात्वकर्मोपशमाद् '**आदितो**' ग्रन्थिभेदकरणकाला**दौपशमिकं नाम सम्यक्त्वं स्या**दिति सामान्योऽर्थः । विशेषार्थस्त्वयम् - औपशमिकं सम्यक्त्वं द्विधा - एकमन्तरकरणौपशमिकम्, द्वितीयं स्वश्रेणिगतौपशमिकम् । तत्रापूर्व-करणेनैव कृतग्रन्थिभेदस्याकृतत्रिपुञ्जीकरणस्य = मिथ्यात्वकर्मपुद्गल-

राशेरेवाविहिताशुद्धार्द्धशुद्धशुद्धमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वस्वरूपत्रिपुञ्जस्योदीर्णे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनुदीर्णे चाप्राप्तस्य इति, अन्तरकरणान्तर्मुहूर्त्तकालं यावत् सर्वथा मिथ्यात्वावेदकस्य अन्तरकरणौपशमिकसम्यक्त्वमेकवारमेव भवति, तथोपशमश्रेणिप्रपन्नस्य मिथ्यात्वानन्तानुबन्धिनामुपशमे सति स्वश्रेणिगतोपशमसम्यक्त्वं भवति । तथा चोच्यते -

"अकयतिपुंजो ऊसर-[1]ईलियदवदड्डरुक्खनाएहिं[2] ।
अन्तरकरणुवसमिओ, उवसमिओ वा ससेणिगओ ॥१॥"

(सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम् १७, सम्यक्त्वस्तवः १७)

[छाया - अकृतत्रिपुञ्ज ऊषरेलिकादवदग्धवृक्षज्ञातैः ।
अन्तरकरणौपशमिक, औपशमिको वा स्वश्रेणिगतः ॥१७॥]

तदेतद् द्विभेदमप्यौपशमिकसम्यक्त्वं सास्वादनोत्पत्तिमूलकारण-मिति ॥१०॥

अथ सास्वादनस्वरूपं पद्यद्वयेनाऽऽह -

एकस्मिन्नुदिते मध्या-च्छान्तानन्तानुबन्धिनाम् ।
आद्यौपशमिकसम्यक्त्व-शैलमौलेः परिच्युतः ॥११॥

समयादावलीषट्कं, यावन्मिथ्यात्वभूतलम् ।
नासादयति जीवोऽयं, तावत्सास्वादनो भवेत् ॥१२॥ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या - औपशमिकसम्यक्त्ववा**नयं जीवः शान्तानन्तानु-बन्धिनां मध्यादेकस्मिन्**नपि = क्रोधादावुदीर्णे सति आद्यमौप-

---

१. **सम्यक्त्वस्वरूपकुलकसम्यक्त्वस्तवयोस्तु '.....दवईलियदड्ड....'** इति पाठः ।

२. **सम्यक्त्वस्तवे तु '....नाएण'** इति पाठः ।

शमिकसम्यक्त्वं शैलमौलिकल्पम् = गिरिशिखरतुल्यम्, ततः **'परिच्युतो'** = भ्रष्टो **'यावन्मिथ्यात्वभूतलं नासादयति'** मिथ्यात्व-भूमिमण्डलं न प्राप्नोति **तावत्**समयादावलीषट्कान्तकाले सास्वादन-गुणस्थानवर्त्ती भवति, यदाह –

''उवसमअद्धाइ ठिओ, मिच्छमपत्तो तमेव गंतुमणो ।
सम्मं आसायन्तो, सासायणमो मुणेयव्वो ॥३॥''

(षडशीतिभाष्यम्)

[छाया – उपशमाद्धायां स्थितः, मिथ्यात्वमप्राप्तः तदेव गन्तुमनाः ।
सम्यक्त्वमास्वादयन्, सास्वादनो ज्ञातव्यः ॥३॥

आह – ननु व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिरूपस्याद्यस्य मिश्रादीनां च गुणस्थानानामुत्तरोत्तरारोहणरूपाणां गुणस्थानत्वं युक्तम्, परं सम्यक्त्वात् प्रपातरूपस्य सास्वादनस्य गुणस्थानकत्वं कथमिति, **अत्रोच्यते** – मिथ्यात्वगुणस्थानमाश्रित्य सास्वादनस्याप्यूद्ध्र्वास्पदारोह एवास्ति यतो मिथ्यात्वगुणस्थानमभव्यानामपि भवति, सास्वादनं तु भव्यानामेव, भव्येष्वप्यपाद्र्धपुद्गलपरावर्त्तविशेषसंसाराणामेव, यदाह –

''अंतोमुहुत्तमित्तंपि, फासियं हुज्ज जेहि सम्मत्तं ।
तेसिं अवड्ढपुग्गल-परिअट्टो चेव संसारो ॥५३॥''

(नवतत्त्वप्रकरणम्)

[छाया – अन्तर्मुहूर्त्तमात्रमपि, स्पृष्टं भवेद्यैः सम्यक्त्वम् ।
तेषामपार्धपुद्गल-परावर्त्त एव संसारः ॥५३॥]

इति सास्वादनस्यापि मिथ्यात्वगुणस्थानाऽऽरोहरूपं गुणस्थानत्वं भवतीत्यदोषः ।

तथा सास्वादनस्थो जीवो मिथ्यात्वनरकत्रिकैकेन्द्रियादिजाति-

चतुष्कस्थावरचतुष्कातपहुण्डसेवार्त्तनपुंसकवेदरूपषोडशप्रकृतीनां बन्ध-व्यवच्छेदादेकोत्तरशतबन्धकः, तथा सूक्ष्मत्रिकातपमिथ्यात्वोदय-व्यवच्छेदान्नरकानुपूर्व्यनुदयाच्चैकादशोत्तरशतवेदयिता, तथा तीर्थ-कृत्सत्ताऽसम्भवात्सप्तचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥११-१२॥

॥ इति द्वितीयं गुणस्थानकम् ॥२॥

अथ तृतीयं मिश्रगुणस्थानकमाह -

मिश्रकर्मोदयाज्जीवे, सम्यग्मिथ्यात्वमिश्रितः ।
यो भावोऽन्तर्मुहूर्त्तं स्या-त्तन्मिश्रस्थानमुच्यते ॥१३॥

व्याख्या - दर्शनमोहनीयप्रकृतिरूप**मिश्रकर्मोदयात्** '**जीवे**' जीवविषये **यः** समकालं समरूपतया सम्यक्त्वे मिथ्यात्वे च मिलितो = मिश्रितो **भावोऽन्तर्मुहूर्त्तं** यावद्भवेत्, **तन्मिश्रगुणस्थानमुच्यते**, यस्तु सम्यक्त्वमिथ्यात्वयोरेकतरे भावे वर्त्तते, स मिश्रगुणस्थानस्थो न भवति, यतोऽत्र मिश्रत्वमुभयभावयोरेकत्वरूपं जात्यन्तरमेव ॥१३॥

अत्रोभयभावयोरेकत्वे जात्यन्तरसमुद्भूतिं सदृष्टान्तं श्लोक-द्वयेनाऽऽह -

जात्यन्तरसमुद्भूति-र्वडवाखरयोर्यथा ।
गुडदध्नोः समायोगे, रसभेदान्तरं यथा ॥१४॥
तथा धर्मद्वये श्रद्धा, जायते समबुद्धितः ।
मिश्रोऽसौ भण्यते तस्माद्, भावो जात्यन्तरात्मकः ॥१५॥

व्याख्या - '**यथा**' येन प्रकारेण '**वडवाखरयोः समायोगे**' नाश्वो जायते, न रासभः, किन्तु वेसररूपा **जात्यन्तरसमुद्भूति**र्भवति, तथा '**गुडदध्नोः**' समायोगे न गुडरसो व्यक्तो भवति, न च दधिरसः, किन्तु शिखरिणीरूपा रसभेदान्तरसमुद्भूतिर्भवति, '**तथा**' तेन प्रकारेण यस्य

धर्मद्वये = सर्वज्ञासर्वज्ञप्रणीते समबुद्धितया '**श्रद्धा जायते**', स जात्यन्तरभेदात्मकमिश्रगुणस्थानस्थो भवतीति, यदाह -

"जह गुडदहीणि [१]महियाणि, भावसहिआणि हुंति मीसाणि ।
भुंजंतस्स तहोभय, तद्दिट्ठी मीसदिट्ठी य ॥१॥"

(षडशीतिभाष्यम् ४, शतकप्रकरणभाष्यम् ८५)

[**छाया - यथा गुडदधिनी मथिते, भावसहिते भवतो मिश्रे ।**
भुञ्जानस्य तथोभयं, तद्दृष्टिर्मिश्रदृष्टिश्च ॥१॥] ॥१४-१५॥

अथ मिश्रगुणस्थानस्थो जीवो यन्न करोति तदाह -

आयुर्बध्नाति नो जीवो, मिश्रस्थो म्रियते न वा ।
सद्दृष्टिर्वा कुदृष्टिर्वा, भूत्वा मरणमश्नुते ॥१६॥

व्याख्या - '**मिश्रस्थो जीवो**' '**नाऽऽयुर्बध्नाति**' = परभवयोग्यायुर्बन्धं न करोति, '**न**' च मिश्रस्थो जीवो '**म्रियते**' = न मरणमप्याप्नोति, किन्तु '**सद्दृष्टिर्भूत्वा**' = सम्यग्दृष्टिगुणस्थानमारुह्य म्रियते, '**वा**' अथवा, **कुदृष्टि**र्भूत्वा = मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमागत्य म्रियते, न तु मिश्रस्थ एव म्रियते, तथा मिश्रे इव क्षीणमोहे सयोगिनि च वर्त्तमानो जीवो न म्रियते, परेष्वेकादशसु मिथ्यात्वसास्वादनाविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहायोगिकेवलिरूपेषु गुणस्थानकेषु वर्त्तमानो म्रियते, तथा तेष्वेकादशसु मरणगुणस्थानकेषु मिथ्यात्वसासादनाविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणानि त्रीणि गुणस्थानकानि जीवेन सह परभवमप्यनुयान्ति, न चापराण्यष्टौ गुणस्थानानि, यदाह -

---

१. **षडशीतिभाष्ये** तु '**विसमाइ**' इति पाठः, **शतकप्रकरणभाष्ये** तु '**विसमाणि**' इति पाठः ।

"[१]मीसे खीणे सजोगे, न मरइ अवरेसु मरइगारससु ।
अविरयमिच्छदुगसम्मं, परभवमणुजंति नो अट्ठ ॥१॥" ( )

[छाया - मिश्रे क्षीणे सयोगिनि, न म्रियते अपरेषु म्रियते एकादशसु ।
अविरतमिथ्यात्वद्विकसम्यक्त्वं, परभवमनुयाति न अष्टौ ॥१॥]

॥१६॥

अथ बद्धायुषो मिश्रस्थस्य मृतिं गतिं चाऽऽह -

सम्यग्मिथ्यात्वयोर्मध्ये, ह्यायुर्येनार्जितं पुरा ।
म्रियते तेन भावेन, गतिं याति तदाश्रिताम् ॥१७॥

व्याख्या - येन बद्धायुषा जीवेन मिश्रभावावस्थायाः '**पुरा**' पूर्वं '**येन**' **सम्यक्त्वमिथ्यात्वयोरे**कतरेण भावेन कृत्**वायुः** कर्म बद्धम्, स जीवो मिश्रभावमनुभूयापि पुनस्**तेनै**व '**भावेन म्रियते**,' '**तदाश्रितां गतिं**' च '**याति**' गच्छति ।

तथा मिश्रगुणस्थानस्थो जीवस्तिर्यक्त्रिकस्त्यानर्द्धित्रिकदुर्भग-दुःस्वरानादेयानन्तानुबन्धिमध्याकृतिमध्यसंहननचतुष्कनीचैर्गोत्रोद्योता-प्रशस्तविहायोगतिस्त्रीवेदरूप(२५)पञ्चविंशतिप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदान्मनुष्य-देवायुषोरबन्धाच्च चतुःसप्ततेर्बन्धकः, तथाऽनन्तानुबन्धिस्थावरैकेन्द्रिय-विकलत्रिकोदयव्यवच्छेदाद्देवमनुष्यतिर्यगानुपूर्व्यनुदयाच्च मिश्रोदयाच्च शतस्य वेदयिता, सप्तचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥१७॥

॥ इति तृतीयं गुणस्थानकम् ॥

अथ चतुर्थमविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकम्, तत्र प्रथमं सम्यक्त्व-प्राप्तिस्वरूपमाह -

---

१. **मीसे खीणसजोगी, न मरंत मरंतेगारसगुणेसु ।**
तह मिच्छसासाण-अविरइ सहपरभवगा न सेसट्ठा ॥७८॥
(विचारसप्ततिका)

यथोक्तेषु च तत्त्वेषु, रुचिर्जीवस्य जायते ।
निसर्गादुपदेशाद्वा, सम्यक्त्वं हि तदुच्यते ॥१८॥

व्याख्या - '**जीवस्य**' भव्यस्य सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियप्राणिनो '**यथोक्तेषु**' यथावत्सर्ववित्प्रणीतेषु '**तत्त्वेषु**' जीवादिपदार्थेषु '**निसर्गात्**' पूर्वभवाभ्यासविशेषजनितात्यन्तनैर्मल्यगुणात्मकात्स्वभावात् '**उपदेशाद्वा**' सद्गुरूपदिष्टशास्त्रश्रवणाद् वा या श्रद्धा = रुचिरूपा भावना '**जायते**' समुत्पद्यते, '**हि**' स्फुटं '**तत्सम्यक्त्वं**' सम्यक्श्रद्धानलक्षण**मुच्यते**, यदाह-

"**रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु, सम्यक्श्रद्धानमुच्यते ।**
जायते तन्निसर्गेण, गुरोरधिगमेन वा ॥१७॥"

(**योगशास्त्रम्**) ॥१८॥

अथाविरतसम्यग्दृष्टित्वं यथा स्यात् तत्तथाऽऽह -

द्वितीयानां कषायाणा-मुदयाद्व्रतवर्जितम् ।
सम्यक्त्वं केवलं यत्र, तच्चतुर्थं गुणास्पदम् ॥१९॥

व्याख्या - '**द्वितीयानां कषायाणां**' अप्रत्याख्यानसञ्ज्ञितानां क्रोधादीना**मुदयाद्** '**व्रतवर्जितं**' विरतिरहितम्, अत एव '**केवलं**' सम्यक्त्वमात्रं '**यत्र**' भवति, '**तच्चतुर्थं गुणास्पदं**' अविरतसम्यग्दृष्टिनामकं गुणस्थानकं भवति । अयमर्थः - यथा कश्चित् पुरुषो न्यायोपपन्नधनभोगविलाससुखसौन्दर्यशालिकुलसमुत्पन्नोऽपि दुरन्तद्यूतादिव्यसनाचीर्णानेकान्यायोत्पादितापराधलब्धराजदण्डखण्डिताभिमानश्चण्डदण्डपाशिकैर्विडम्ब्यमानः स्वकं व्यसनजनितं कुत्सितं कर्म विरूपं जानन् स्वकुलसुखसौन्दर्यसम्पदमभिलषन्नप्यारक्षकाणां सकाशादुच्छ्वसितुमपि न शक्नोति, तथाऽयं जीवोऽविरतत्वं कुत्सितकर्मकल्पं जानन् विरतिसुखसौन्दर्यमभिलषन्नपि आरक्षककल्प-

द्वितीयकषायाणां सकाशाद् व्रतोत्साहमपि कर्त्तुं न शक्नोति, अविरत-सम्यग्दृष्टित्वमनुभवतीत्यर्थः ॥१९॥

अथ चतुर्थगुणस्थानकस्थितिमाह -

उत्कृष्टाऽस्य त्रयस्त्रिंश-त्सागरा साधिका स्थितिः ।
तदर्द्धपुद्गलावर्त्त-भवैर्भव्यैरवाप्यते ॥२०॥

व्याख्या - '**अस्य**' अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकस्यो**त्कृष्टा स्थिति**स्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणा सातिरेका भवति, सा च सर्वार्थ-सिद्ध्यादिविमानस्थितिरूपा मनुष्यायुरधिका ज्ञेया, तथैतत्सम्यक्त्व**मर्द्ध-पुद्गलपरावर्त्त**शेष**भवै**रेवा**वाप्यते**, नान्यैरिति प्रतीतमेव ॥२०॥

अथ सम्यग्दृष्टिलक्षणान्याह -

कृपाप्रशमसंवेग-निर्वेदास्तिक्यलक्षणाः ।
गुणा भवन्ति यच्चित्ते, स स्यात्सम्यक्त्वभूषितः ॥२१॥

व्याख्या - दुःखितेषु जन्तुषु दुःखापहारचिन्ता कृपा १, कोपादि-कारणेषूत्पन्नेषु तीव्रानुशयाभावः प्रशमः २, सिद्धिसौधाधिरोहसोपान-समानसम्यग्ज्ञानादिसाधनोत्साहलक्षणो मोक्षाभिलाषः संवेगः ३, अत्यन्तकुत्सिततरसंसारचारकनिर्गमद्वारोपमपरमवैराग्यप्रवेशरूपो निर्वेदः ४, श्रीसर्वज्ञप्रणीतसमस्तभावानामस्तित्वनिश्चयचिन्तनमास्तिक्यम्, ५, तदेते '**कृपाप्रशमसंवेगनिर्वेदाऽऽस्तिक्यलक्षणा गुणा**' यस्य चित्ते '**भवन्ति**', '**स**' भव्यजन्तुः सम्यक्त्वालङ्कृतो भवति ॥२१॥

अथ सम्यग्दृष्टिगुणस्थानवर्तिनां गतिमाह -

क्षायोपशमिकी दृष्टिः, स्यान्नरामरसम्पदे ।
क्षायिकी तु भवे तत्र, त्रितुर्ये वा विमुक्तये ॥२२॥

व्याख्या - अत्र जीवपरिणामविशेषरूपं करणमुच्यते, तत् त्रिधा - यथाप्रवृत्तिकरणम्, अपूर्वकरणम्, अनिवृत्तिकरणं चेति, तत्र गिरिसरिज्जलाभ्यालोड्यमानपाषाणवद् घोलनान्यायेन जीव आयुर्वर्जकर्माणि किञ्चिदूनैककोटाकोटिसागरस्थितिकानि कुर्वन् येनाध्यवसायविशेषेण ग्रन्थिदेशं यावदायाति तद्यथाप्रवृत्तिकरणमुच्यते १ । तथा येन अप्राप्तपूर्वेण अध्यवसायविशेषेण तं ग्रन्थिं = घनरागद्वेषपरिणतिरूपं भेत्तुमारभते तद् अपूर्वकरणमुच्यते २ । येनाध्यवसायविशेषेणानिवर्त्तकेन ग्रन्थिभेदं कृत्वाऽतिपरमाह्लादजनकं सम्यक्त्वमाप्नोति तदनिवृत्तिकरणमिति ३ । यदाहुः **श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणाः**-

"अंतिमकोडाकोडीए, सव्वकम्माणमाउवज्जाणं ।
पलिआसंखिज्जइमे, भागे खीणे हवइ गंठी ॥११९४॥"
गंठित्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥११९५॥
भिन्नंमि तम्मि लाभो, सम्मत्ताईण मुक्खहेऊणं ।
सो उ दुलंभो[१] परिस्सम-चित्तविघायाइविग्घेहिं ॥११९६॥
जा गंठी ता पढमं, गंठिं समइच्छओ [२]भवे बीअं ।
अनियट्टिकरणं पुण, संमत्तपुरक्खडे जीवे ॥१२०३॥"

(विशेषावश्यकभाष्यम्)

[छाया - अन्तिमकोटाकोट्याः, सर्वकर्मणामायुर्वर्जानाम् ।
पल्यासङ्ख्याततमे, भागे क्षीणे भवति ग्रन्थिः ॥११९४॥

---

१. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**दुलहो**' इति पाठः ।

२. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**अपुव्वं तु**' इति पाठः ।

ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः, कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव ।
जीवस्य कर्मजनितो, घनरागद्वेषपरिणामः ॥११९५॥

भिन्ने तस्मिन् लाभः, सम्यक्त्वादीनां मोक्षहेतूनाम् ।
स एव दुर्लभः परिश्रम-चित्तविघातादिविघ्नैः ॥११९६॥

यावद् ग्रन्थिस्तावत् प्रथमं, ग्रन्थिं समतिक्रामतो भवेद् द्वितीयम् ।
अनिवृत्तिकरणं पुनः, पुरस्कृतसम्यक्त्वे जीवे ॥१२०३॥]

अथवा पथिकत्रयदृष्टान्तेन करणत्रययोजना यथा -

"जह वा तिण्णि मणूसा, जंतडविपहं सहावगमणेणं ।
वेलाइक्कमभीआ, तुरंति पत्ता य दो चोरा ॥१२११॥

दट्ठुं मग्गतडत्थे, तत्थेगो मग्गओ पडिनियत्तो ।
बीओ गहिओ तइओ, समइक्कंतो पुरं पत्तो ॥१२१२॥

अडवी भवो मणूसा, जीवा कम्मट्ठिई पहो दीहो ।
गंठी अ [1]भयट्ठाणं, रागद्दोसा य दो चोरा ॥१२१३॥

भग्गो ठिइपरिवुड्ढी, गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ ।
सम्मत्तपुरं एवं, जोइज्जा तिन्नि करणाइं ॥१२१४॥"

(विशेषावश्यकभाष्यम्)

[छाया - यथा वा त्रयो मनुष्याः, यान्तोऽटवीपन्थानं स्वभावगमनेन ।
वेलातिक्रमभीताः, त्वरन्ते प्राप्तौ च द्वौ चौरौ ॥१२११॥

दृष्ट्वा मार्गपार्श्वस्थौ, तत्रैकः पृष्ठतः प्रतिनिवृत्तः ।
द्वितीयो गृहीतस्तृतीयः, समतिक्रान्तः पुरं प्राप्तः ॥१२१२॥

अटवी भवो मनुष्या, जीवाः कर्मस्थितिः पन्था दीर्घः ।
ग्रन्थिश्च भयस्थानं, रागद्वेषौ च द्वौ चौरौ ॥१२१३॥

---

१. विशेषावश्यकभाष्ये तु 'भयत्थाणं' इति पाठः ।

भग्नः स्थितिपरिवृद्धि-र्गृहीतः पुनर्ग्रन्थिको गतस्तृतीयः ।
सम्यक्त्वपुरं एवं, योजयेत् त्रीणि करणानि ॥१२१४॥]

अथवा पिपीलिकोपमानेन करणत्रययोजना -

''**खिइसाभाविअगमणं, थाणूसरणं तओ समुप्पयणं ।**
[1]**ठाणं थाणुसिरे वा,** [2]**ओसरणं वा मुइंगाणं ॥१२०८॥**

खिइगमणं पिव पढमं, थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं ।
उप्पयणं पिव तत्तो, जीवाणं [3]**करणमनिअट्टी ॥१२०९॥**

थाणूव्व [4]**गंठिदेसो, गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं ।**
ओयरणं पिव तत्तो, पुणोवि [5]**कम्मट्ठिइविवड्ढी ॥१२१०॥''**

(विशेषावश्यकभाष्यम्) इत्यादि ।

[छाया - **क्षितिस्वाभाविकगमनं, स्थाणूत्सरणं ततः समुत्पतनम् ।**
स्थानं स्थाणुशिरसि वा, अपसरणं वा पिपीलिकानाम् ॥१२०८॥

क्षितिगमनवत् प्रथमं, स्थाणूत्सरणवत् करणमपूर्वम् ।
उत्पतनवत् ततः, जीवानां करणमनिवृत्ति ॥१२०९॥

स्थाणुवत् ग्रन्थिदेशो, ग्रन्थिकसत्त्वस्य तत्रावस्थानम् ।
अवतरणमिव ततः, पुनरपि कर्मस्थितिविवृद्धिः ॥१२१०॥]

ततो जीवो यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिदेशं सम्प्राप्यापूर्वकरणेन ग्रन्थिभेदं विधाय कश्चिन्मिथ्यात्वपुद्गलराशिं विभज्य मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपं

---

१. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**थाणं**' इति पाठः ।

२. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**ओरुहणं**' इति पाठः ।

३. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**करणमनियट्टिं**' इति पाठः ।

४. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**गंठिदेसे**' इति पाठः ।

५. **विशेषावश्यकभाष्ये** तु '**कम्मट्ठिइविवुड्ढी**' इति पाठः ।

पुञ्जत्रयं कुरुते, ततोऽनिवृत्तिकरणेन विशुद्ध्यमान उदीर्णे मिथ्यात्वे क्षीणेऽनुदीर्णे चोपशान्ते क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं प्राप्नोति । यदाह –

"पावंति खवेऊणं, कम्माइं अहापवत्तकरणेणं ।
उवलनाएण कहमवि, अभिन्नपुव्वं तओ गंठिं ॥९२॥

तं गिरिवरं व भित्तुं, अपुव्वकरणुग्गवज्जधाराए ।
अंतोमुहुत्तकालं, गंतुं अनियट्टिकरणंमि ॥९६॥

पइसमयं सुज्झंतो, खविउं कम्माइं तत्थ बहुयाइं ।
मिच्छत्तंमि उइन्ने, खीणे अणुइअंमि उवसंते ॥९७॥

संसारगिम्हतविओ, तत्तो गोसीसचंदणरसुव्व ।
अइपरमनिव्वुइकरं, तस्संते लहइ सम्मत्तं ॥९८॥" (**पुष्पमाला**)

[छाया – प्राप्नोति क्षपयित्वा, कर्माणि यथाप्रवृत्तिकरणेन ।
उपलज्ञातेन कथमपि, अभिन्नपूर्वं ततो ग्रन्थिम् ॥९२॥

तं गिरिवरमिव भित्त्वा, अपूर्वकरणोग्रवज्रधारया ।
अन्तर्मुहूर्त्तकालं, गत्वाऽनिवृत्तिकरणे ॥९६॥

प्रतिसमयं शुध्यन्, क्षपयित्वा कर्माणि तत्र बहुकानि ।
मिथ्यात्वे उदीर्णे, क्षीणेऽनुदीर्णे उपशान्ते ॥९७॥

संसारग्रीष्मतप्तस्ततो, गोशीर्षचन्दनरसवत् ।
अतिपरमनिर्वृतिकरं, तस्यान्ते लभते सम्यक्त्वम् ॥९८॥]

अन्यच्च –

"अप्पुव्वकयतिपुंजो, मिच्छमुइण्णं खवित्तु अणुइन्नं ।
[१]उवसामिय अनियट्टी-करणाउ परं खओवसमी ॥१६॥"

(सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम्)

---

१. **सम्यक्त्वस्वरूपकुलके** तु '**उवसमिउं**' इति पाठः ।

[छाया – अपूर्वकृतत्रिपुञ्जो, मिथ्यात्वमुदीर्णं क्षपयित्वा अनुदीर्णम् ।
उपशमय्य अनिवृत्ति-करणतः परं क्षयोपशमी ॥१६॥]

ततोऽसौ '**क्षायोपशमिकी दृष्टिः**' समुत्पन्ना सती जीवानां '**नरामरसम्पदे**' देवमानवदर्धये '**स्याद्**' भवेत् । तथाऽपूर्वकरणेनैव कृतत्रिपुञ्जस्य जीवस्य चतुर्थगुणस्थानादारभ्य क्षपकत्वे प्रारब्धेऽनन्तानुबन्धिचतुष्कस्य मिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वरूपपुञ्जत्रयस्य च क्षये क्षायिकं सम्यक्त्वं भवति, ततोऽसौ '**क्षायिकी**' दृष्टिस्तु पुनरबद्धायुष्कस्य **तत्रैव** '**भवे**' '**मुक्तये**' मोक्षाय स्यात्, बद्धायुष्कस्य तु जीवस्य तृतीये भवे असङ्ख्यातजीविनां प्रायोग्यबद्धायुष्कस्य चतुर्थे भवे मुक्तये स्यात् । तथा चाह –

"मिच्छाइखए खइओ, सो सत्तगि खीणि ठाइ बद्धाऊ ।
चउतिभवभाविमुक्खो, तब्भवसिद्धी अ इअरो अ ॥१८॥"

(सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम्)

[छाया – मिथ्यात्वादौ क्षीणे क्षायिकः, स सप्तके क्षीणे तिष्ठति बद्धायुष्कः ।
चतुस्त्रिभवभाविमोक्ष-स्तद्भवसिद्धिश्च इतरश्च ॥१८॥] ॥२२॥

अथाविरतगुणस्थानवर्तिनो जीवस्य कृत्यमाह –

देवे गुरौ च सङ्घे च, सद्भक्तिं शासनोन्नतिम् ।
अव्रतोऽपि करोत्येव, स्थितस्तुर्ये गुणालये ॥२३॥

व्याख्या – '**तुर्ये**' चतुर्थे '**गुणालये**' गुणस्थाने अविरत-सम्यग्दृष्टिलक्षणे वर्त्तमानो जीवः '**अव्रतो**' व्रतनियमरहितो '**देवे**' देवविषये, '**गुरौ**' गुरुविषये, '**सङ्घे**' श्रीसङ्घविषये '**सद्भक्तिं**' पूजा-प्रणतिवात्सल्यादिरूपां करोति, तथा '**शासनोन्नतिं**' शासनप्रभावनां '**करोत्येव**', प्रभावकश्रावकत्वात् । यदाह –

"जो अविरओऽवि संघे, भत्तिं तित्थुण्णइं सया कुणई ।
अविरयसम्मद्दिट्ठी, पभावगो सावगो सोवि ॥४०४॥"

(गाथासहस्त्री)

[छाया - योऽविरतोऽपि सङ्घे, भक्तिं तीर्थोन्नतिं सदा करोति ।
अविरतिसम्यग्दृष्टिः, प्रभावकः श्रावकः सोऽपि ॥४०४॥]

तथाऽविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानस्थो जीवस्तीर्थकृदायुर्द्विकस्य बन्धात् सप्तसप्ततेर्बन्धकः, तथा मिश्रोदयव्यवच्छेदादानुपूर्वीचतुष्कसम्यक्त्वोदयाच्च चतुरुत्तरशतस्य वेदयिता, तथा अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति, उपशमकस्तु चतुर्थादेकादशान्तं सर्वत्राष्टाचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको लभ्यते, क्षपकस्य तु सत्ता प्रतिगुणस्थानं दर्शयिष्यते ॥२३॥

॥ इत्यविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं चतुर्थम् ॥

अथ पञ्चमगुणस्थानस्वरूपमाह -

प्रत्याख्यानोदयाद्देश-विरतिर्यत्र जायते ।
तच्छ्राद्धत्वं हि देशोन-पूर्वकोटिगुरुस्थिति ॥२४॥

व्याख्या - जीवस्य सम्यक्त्वावबोधजनितवैराग्योपचयात्सर्वविरतिवाञ्छां कुर्वतोऽपि सर्वविरतिघातकप्रत्याख्यानावरणाख्यकषायाणामुदयात्सर्वविरतिप्रतिपत्तिशक्तिर्न समुत्पद्यते, किन्तु जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपा देशविरतिरेव जायते । तत्र **जघन्या** विरतिराकुट्टिस्थूलहिंसादित्यागान्मद्यमांसादिपरिहारात्परमेष्ठिनमस्कृतिस्मृतिनियममात्रधारणात्, यदाह -

"आउट्टिथूलहिंसाइ-मज्जमंसाइचायओ ।
जहन्नो सावओ होइ, जो नमुक्कारधारओ ॥४०५॥"

(गाथासहस्त्री)

[छाया - आकुट्टीस्थूलहिंसादि-मद्यमांसादित्यागात् ।
जघन्यः श्रावको भवति, यो नमस्कारधारकः ॥४०५॥]

तथा **मध्यमा** विरतिरक्षुद्रादिभिर्न्यायसम्पन्नविभव इत्यादिभिर्वा धर्मयोग्यतागुणैराकीर्णस्य गृहस्थोचितषट्कर्मनिरतस्य द्वादशव्रतपालकस्य सदाचारस्य भवति, यदाह -

"धम्मजुग्गगुणाइण्णो, छक्कम्मो बारसव्वओ ।
गिहत्थो य सयायारो, सावओ होइ मज्झिमो ॥४०६॥"

(गाथासहस्त्री)

[छाया - धर्मयोग्यगुणाकीर्णः, षट्कर्मा द्वादशव्रतः ।
गृहस्थश्च सदाचारः, श्रावको भवति मध्यमः ॥४०६॥]

तथा **उत्कृष्टा** विरतिः सच्चित्ताहारवर्जकस्य सदैव कृतैकभक्त-स्यानिन्द्यब्रह्मव्रतपालकस्य महाव्रताङ्गीकारस्पृहयालुतया त्यक्तगृहद्वन्द्वस्य श्रमणोपासकस्य भवति, यदाह -

"उक्कोसेणं तु सड्ढो उ, सच्चित्ताहारवज्जओ ।
एगासणगभोई अ, बंभयारी तहेव य ॥४०७॥"

(गाथासहस्त्री)

[छाया - उत्कृष्टेन तु श्राद्धस्तु, सचित्ताहारवर्जकः ।
एकाशनकभोजी च, ब्रह्मचारी तथैव च ॥४०७॥]

इत्येवंविधा त्रिविधाऽपि **देशविरतिरेव** '**यत्र**' भवति '**हि**' स्फुटं '**तत्**' '**श्राद्धत्वं**' श्रावकत्वं स्यात्, तत् कथम्भूतम् ? देशोना पूर्वकोटि-गुर्वी स्थितिर्यत्र तत् '**देशोनपूर्वकोटिगुरुस्थिति**', **यद्भाष्यम्** -

"छावलियं [१]सासायण, समहिअतित्तीससागर चउत्थं ।
देसूणपुव्वकोडी, पंचमगं तेरसं च [२]पुणो ॥१३०८॥"

(प्रवचनसारोद्धारः)

[छाया - षडावलीः सास्वादनं, समधिकत्रयस्त्रिंशत्सागराणि चतुर्थम् ।
देशोनपूर्वकोटीं, पञ्चमकं त्रयोदशं च पुनः ॥१३०८॥] ॥२४॥

अथ देशविरतौ ध्यानसम्भवमाह -

आर्त्तं रौद्रं भवेदत्र, मन्दं धर्म्यं तु मध्यमम् ।
षट्कर्मप्रतिमाश्राद्ध-व्रतपालनसम्भवम् ॥२५॥

व्याख्या - '**अत्र**' देशविरतिगुणस्थानके अनिष्टयोगार्त्तम्, इष्टवियोगार्त्तम्, रोगार्त्तम्, निदानार्त्तमिति चतुष्पादमार्त्तध्यानम् । रौद्रध्यानं च हिंसानन्दरौद्रम्, मृषावादानन्दरौद्रम्, चौर्यानन्दरौद्रम्, संरक्षणानन्दरौद्रं चेति चतुष्पादं रौद्रध्यानं च '**मन्दं**' भवति, कोऽर्थः ? यथा यथा देशविरतिरधिकाऽधिकतरा च भवति, तथा तथाऽऽर्त्तरौद्रध्याने मन्दे मन्दतरे च स्याताम् । **तुः** = पुनर्धर्मध्यानं यथा यथा देशविरतिरधिकाऽधिका स्यात्तथा तथा '**मध्यमं**' यावदधिकाधिकं भवति, न तूत्कृष्टं धर्मध्यानं स्यादित्यर्थः, यदि पुनस्तत्राप्युत्कृष्टं धर्मध्यानं परिणमति, तदा भावतः सर्वविरतिरेव सञ्जायते, कथम्भूतं धर्मध्यानम् ? '**षट्कर्मप्रतिमाश्राद्धव्रतपालनसम्भवं**' षट्कर्माणि देवपूजादीनि, यदुच्यते -

"देवपूजा, गुरूपास्तिः, स्वाध्यायः संयमस्तपः ।
दानं चेति गृहस्थानां, षट् कर्माणि दिने दिने ॥१॥"

(उपदेशसारः २३, उपदेशतरङ्गिणी १८)

---

१. **प्रवचनसारोद्धारे** तु '**सासाणं**' इति पाठः ।

२. **प्रवचनसारोद्धारे** तु '**पुढो**' इति पाठः ।

प्रतिमा अभिग्रहविशेषा दर्शनप्रतिमाद्या एकादश, यदाह -

"दंसणवयसामाइअ-पोसहपडिमा अबंभसच्चित्ते ।
आरंभपेसउद्दिट्ठ-वज्जए समणभूए अ ॥९८०॥"

(प्रवचनसारोद्धारः)

[छाया - दर्शनव्रतसामायिक-पौषधप्रतिमाऽब्रह्मसच्चित्तानि ।
आरम्भप्रेषोद्दिष्ट-वर्जकः श्रमणभूतश्च ॥९८०॥]

श्राद्धव्रतान्यणुव्रतादीनि द्वादश, यदाह -

"पाणिवहमुसावाए, अदत्तमेहुणपरिग्गहे चेव ।
दिसिभोगदंडसमईअ-देसे [१]पोसह तह विभागे ॥१॥"

(सम्बोधप्रकरणम् ५२९, हितोपदेशमाला ४१२, दर्शनशुद्धिप्रकरणम् ६३, श्रावकव्रतभङ्गप्रकरणम् ३१, श्रावकव्रतकुलकम् ३)

[छाया - प्राणिवधमृषावादौ, अदत्तमैथुनपरिग्रहाश्चैव ।
दिग्भोगदण्डसामायिक-देशपौषधानि तथा विभागः ॥१॥]

षट्कर्मादिविस्तरो ग्रन्थान्तरादवसेयः, तथैतेषां पालनात् सम्भवतीति षट्कर्मप्रतिमाश्राद्धव्रतपालनसम्भवं धर्मध्यानं मध्यममिति ।

तथा देशविरतिगुणस्थानस्थो जीवोऽप्रत्याख्यानकषायचतुष्कनरत्रिकाद्यसंहननौदारिकद्वयरूपप्रकृतिदशकबन्धव्यवच्छेदात् सप्तषष्टेर्बन्धकः, तथाऽप्रत्याख्यानकषायनरतिर्यगानुपूर्वीद्वयनरकत्रिकदेवत्रिकवैक्रियद्वयदुर्भगानादेयायशोरूपसप्तदश(१७)प्रकृतीनामुदयव्यवच्छेदात्सप्ताशीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥२५॥

॥ इति देशविरतिगुणस्थानकं पञ्चमम् ॥

---

१. **सम्बोधप्रकरणादिग्रन्थपञ्चकेषु** तु '**तह पोसहविभागे**' इति पाठः ।

अथातः परं सप्तगुणस्थानानां समानामेव स्थितिमाह –

अतः परं प्रमत्तादि-गुणस्थानकसप्तके ।
अन्तर्मुहूर्त्तमेकैकं, प्रत्येकं गदिता स्थितिः ॥२६॥

व्याख्या – '**अतः परं**' देशविरतिगुणस्थानादनन्तरं प्रमत्ताप्रमत्ता-पूर्वकरणानिवृत्तिकरणबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहाख्य-सप्तगुणस्थानानां '**प्रत्येकमेकैकमन्तर्मुहूर्त्तं**' गुरु**स्थितिर्गदिता** = प्रोक्तेति ॥२६॥

अथ प्रमत्तसंयतगुणस्थानकस्वरूपमाह –

कषायाणां चतुर्थानां, व्रती तीव्रोदये सति ।
भवेत्प्रमादयुक्तत्वा-त्प्रमत्तस्थानगो मुनिः ॥२७॥

व्याख्या – '**मुनिः**' सर्वविरतः साधुः '**प्रमत्तस्थानगो भवेत्**' प्रमत्ताख्यगुणस्थानकस्थो भवति, कथम्भूतो मुनिः ? '**व्रती**' व्रतान्य-हिंसादीनि महाव्रतानि विद्यन्ते यस्यासौ व्रती, कस्मात्प्रमत्तः ? '**प्रमादयुक्तत्वात्**' तत्र प्रमादाः पञ्च, यदाह –

"मज्जं विसय कसाया, निद्दा विगहा य पंचमी भणिया ।
एए पंच पमाया, जीवं [१]पाडंति संसारे ॥१॥"

(**रत्नसञ्चयः ३२५, संबोधसत्तरि ७३, आराहणापडागा ६८८**)

[**छाया – मद्यं विषयाः कषायाः, निद्रा विकथा च पञ्चमी भणिता ।**
एते पञ्च प्रमादाः, जीवं पातयन्ति संसारे ॥१॥]

इत्येतैः प्रमादैर्युक्तत्वात्, क्व सति ? '**चतुर्थानां कषायाणां**'

---

१. **रत्नसञ्चये** तु '**पाडेइ**' इति पाठः, **सम्बोधसत्तरिग्रन्थे** तु '**पाडेंति**' इति पाठः, **आराहणापडागाग्रन्थे** तु '**पाडिंति**' इति पाठः ।

सञ्ज्वलनाख्यकषायाणां '**तीव्रोदये सति**', अयमर्थः - यदा मुनेर्महाव्रतिनोऽपि सञ्ज्वलनकषायस्तीव्रो भवति तदाऽवश्यमन्तर्मुहूर्त्तं कालं यावत्सप्रमादत्वात् प्रमत्त एव भवति, यदा अन्तर्मुहूर्त्तादुपरि सप्रमादो भवति तदा प्रमत्तगुणस्थानादधस्तात्पतति, यदा त्वन्तर्मुहूर्त्तादूर्ध्वमपि प्रमादरहितो भवति, तदा पुनरपि अप्रमत्तगुणस्थानमारोहतीति ॥२७॥

अथ प्रमत्तसंयतगुणस्थाने ध्यानसम्भवमाह -

अस्तित्वान्नोकषायाणा-मत्रार्त्तस्यैव मुख्यता ।
आज्ञाद्यालम्बनोपेत-धर्मध्यानस्य गौणता ॥२८॥

व्याख्या - '**अत्र**' प्रमत्तगुणस्थानके '**मुख्यता**' मुख्यत्वं '**आर्त्तस्य**' ध्यानस्**यैव**, उपलक्षणत्वाद् रौद्रस्यापि, कस्मात् ? '**नोकषायाणां**' हास्यषट्कादीनां '**अस्तित्वाद्**' विद्यमानत्वात्, तथा '**आज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानस्य गौणता**' आज्ञादीन्याज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयलक्षणान्यालम्बनानि आज्ञाद्यालम्बनानि, तैरुपेतं च तद्धर्मध्यानं चाज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानं तस्य, अत्र धर्मध्यानमपि चतुष्पादम्, यथा -

"आज्ञापायविपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् ।
इत्थं वा ध्येयभेदेन, धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥८७५॥

आज्ञां यत्र पुरस्कृत्य, सर्वज्ञानामबाधिताम् ।
तत्त्वतश्चिन्तयेदर्थान्, तदाज्ञाध्यानमुच्यते ॥८७६॥

रागद्वेषकषायाद्यै-र्जायमानान् विचिन्तयेत् ।
यत्रापायांस्तदपाय-विचयध्यानमुच्यते ॥८७७॥

प्रतिक्षणं समुद्भूतो, यत्र कर्मफलोदयः ।
चिन्त्यते चित्ररूपः स, विपाकविचयो मतः ॥८७८॥

अनाद्यनन्तस्य लोकस्य, स्थित्युत्पादव्ययात्मनः ।
आकृतिं चिन्तयेद्यत्र, संस्थानविचयः स तु ॥८७९॥"

(योगशास्त्रान्तरश्लोकाः)

इत्याज्ञाद्यालम्बनोपेतधर्मध्यानस्य गौणता, अत्र सप्रमादत्वान्न मुख्यतेति ॥२८॥

अथ ये प्रमत्तस्था निरालम्बनमपि धर्मध्यानं समीहन्ते, तान् प्रति तन्निषेधमाह -

यावत्प्रमादसंयुक्त-स्तावत्तस्य न तिष्ठति ।
धर्मध्यानं निरालम्ब-मित्यूचुर्जिनभास्कराः ॥२९॥

व्याख्या - '**जिनभास्करा**' जिनसूर्या '**इत्यूचुः**' इत्येतदेव कथयन्ति स्म, किं तद् ? इत्याह - यः साधु**र्यावत्प्रमादसंयुक्तो** भवति, '**तावत्तस्य**' साधोर्गोचरे '**निरालम्बं**' ध्यानं **न तिष्ठती**ति निश्चयः, यतोऽत्र प्रमत्तगुणस्थाने मध्यमधर्मध्यानस्यापि गौणतैवोक्ता, न तु मुख्यता, ततोऽत्र निरालम्बनोत्कृष्टधर्मध्यानस्यासम्भव एव ॥२९॥

अथ योऽमुमेवार्थं न मन्यते, तं प्रत्याह -

प्रमाद्यावश्यकत्यागा-न्निश्चलं ध्यानमाश्रयेत् ।
योऽसौ नैवागमं जैनं, वेत्ति मिथ्यात्वमोहितः ॥३०॥

व्याख्या - '**यः**' साधुः '**प्रमादी**' प्रमादयुक्तोऽपि '**आवश्यकत्यागात्**' सामायिकादिषडावश्यकसाधकानुष्ठानपरिहारात् '**निश्चलं**' निरालम्बं '**ध्यानमाश्रयेत्**', '**असौ**' साधुः '**मिथ्यात्वमोहितो**' मिथ्याभावमूढः सन् '**जैनागमं**' श्रीसर्वज्ञप्रणीतसूत्रं, **नैव वेत्ती**ति, यतोऽसौ व्यवहारं न करोति निश्चयं नाप्नोति, जिनागमविद्भिस्तु व्यवहारपूर्वक एव निश्चयः साध्यः, **यदागमः** -

**"जइ जिणमयं पवज्जह, ता मा ववहारनिच्छए मुअह ।
ववहारनउच्छेए, तित्थुच्छेओ जओ भणिओ ॥२२८॥"**

(पुष्पमाला)

**[छाया - यदि जिनमतं प्रपद्यध्वं, तन् मा व्यवहारनिश्चयौ मुञ्चत ।
व्यवहारनयोच्छेदे, तीर्थोच्छेदो यतो भणितः ॥२२८॥]**

दृष्टान्तश्चात्र - यथा कश्चित्पुरुषः स्वस्मिन् गृहे सदैव कदन्नमात्रमास्वादयन् केनापि निमन्त्रितस्तस्य गृहेऽभुक्तपूर्वं मिष्टान्नाहारं भुक्तवान्, ततोऽसौ तदास्वादरसलोलुपतया स्वगृहकदन्नं निरास्वादमिति कृत्वा न भुङ्क्ते, तमेवातिदुष्प्रापं मिष्टान्नमेवाभिलषति, ततः स्वगृहे कदन्नादिकमभुञ्जन् मिष्टान्नं चाप्राप्नुवन्नुभयाभावतया सीदति, तथाऽयमपि कदाग्रहगृहीतो जीवः प्रमत्तगुणस्थानसाध्यं स्थूलमात्रपुण्यपुष्टिकारणं षडावश्यकादिककष्टक्रियाकर्माकुर्वाणः कदाचित् अप्रमत्तगुणस्थानलभ्यं निर्विकल्पमनोजनितसमाधिरूपनिरालम्बध्यानांशममृताहारकल्पं लब्धवान्, ततस्तज्जनितपरमानन्दसुखास्वादतया प्रमत्तगुणस्थानगतं षडावश्यकादिकष्टक्रियाकर्म कदन्नकल्पं मन्वानो न सम्यक् साधयति, मिष्टान्नाहारकल्पं निरालम्बध्यानं तु प्रथमसंहननाद्यभावान्नित्यं नाप्नोति, ततः षडावश्यकमकुर्वन् निरालम्बध्यानमप्राप्नुवंश्च स कदाग्रहगृहीतो जीवोऽप्युभयभ्रष्टतया ध्रुवं सीदति, तथा चाग्रेतनैर्विद्वद्भिः परमसंवेगगिरिशिखरमारूढैर्निरालम्बध्यानसाधनमनोरथा एव कृताः श्रूयन्ते, तथा च **पूर्वमहर्षयः** -

**"चेतोवृत्तिनिरोधनेन करणग्रामं विधायोद्वसं,
तत्संहृत्य गतागतं च मरुतो धैर्यं समाश्रित्य च ।
पर्यङ्केन मया शिवाय विधिवच्छून्यैकभूभृद्दरी-
मध्यस्थेन कदाचिदर्पितदृशा स्थातव्यमन्तर्मुखम् ॥१॥**

चित्ते निश्चलतां गते प्रशमिते रागाद्यविद्यामदे,
विद्राणेऽक्षकदम्बके विघटिते ध्वान्ते भ्रमारम्भके ।
आनन्दे प्रविजृम्भिते पुरपतेर्ज्ञाने समुन्मीलिते,
मां द्रक्ष्यन्ति कदा वनस्थमभितः पुष्टाशयाः श्वापदाः ? ॥२॥"

( )

तथा **श्रीसूरप्रभाचार्याः** -

"चिदाऽवदातैर्भवदागमानां, वाग्भेषजै रागरुजं निवर्त्त्य ।
मया कदा प्रौढसमाधिलक्ष्मी-र्निर्वेक्ष्यते निर्वृतिनिर्व्यपेक्षा ॥१॥
रागादिहव्यानि मुहुर्लिहाने, ध्यानानले साक्षिणि केवलश्रीः ।
कलत्रतामेष्यति मे कदैषा, वपुर्व्यपायेऽप्यनुयायिनी या ॥२॥"

( )

तथा **श्रीहेमचन्द्रसूरयः** -

"वने पद्मासनासीनं, क्रोडस्थितमृगार्भकम् ।
कदाऽऽघ्रास्यन्ति वक्त्रे मां, जरन्तो मृगयूथपाः ॥३१५॥
शत्रौ मित्रे तृणे स्त्रैणे, स्वर्णेऽश्मनि मणौ मृदि ।
मोक्षे भवे भविष्यामि, निर्विशेषमतिः कदा ? ॥३१६॥"

(योगशास्त्रम्)

तथा **मन्त्री वस्तुपालः** -

"संसारव्यवहारतोऽरतमतिर्व्यावर्त्तकर्त्तव्यता-
वार्त्तामप्यपहाय चिन्मयतया त्रैलोक्यमालोकयन् ।
श्रीशत्रुञ्जयशैलगह्वरगुहामध्ये निबद्धस्थितिः,
श्रीनाभेय ! कदा लभेय गलितज्ञेयाभिमानं मनः ॥५॥"

(आदीश्वरमनोरथमयं स्तोत्रम्)

"स्वामिन् ! रैवतकाद्रिसुन्दरदरीकोणप्रणीतासनः,
प्रत्याहारमनोहरं मुकुलयन् कल्लोललोलं मनः ।
त्वां चण्डांशुमरीचिमण्डलरुचिं साक्षादिवाऽऽलोकयन्,
सम्पद्येय कदा चिदात्मकपरानन्दोर्मिसंवर्मितः ॥१॥" (   )

तथा परसमयेऽपि **भर्तृहरिः** –

"गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य,
ब्रह्मज्ञानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः,
सम्प्राप्स्यन्ते जठरहरिणाः शृङ्गकण्डूविनोदम् ॥१॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः,
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतिम् ।
कदा पुण्येऽरण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां,
त्रियामां नेष्यामो गुरुगदिततत्त्वैकशरणाः ॥२॥" (   )

तदेवं स्वसमयपरसमयप्रसिद्धैः पूर्वपुरुषैः परमात्मतत्त्वसंवित्तिमनोरथा एव कृताः, मनोरथाश्च लोके दुष्प्राप्यवस्तुन एव क्रियन्ते, न तु सुप्राप्यस्य, न खलु कोऽपि सदैव मिष्टान्नाहारं भुञ्जन् मिष्टान्नाहारमनोरथान् कुरुते, न च कश्चित्प्राज्यं साम्राज्यमनुभवन्नपि कदाऽहं राजा भविष्यामीति चिन्तयति, तस्मात्सर्वप्रकारेण प्रमत्तान्तगुणस्थानस्थैर्विवेकिभिः परमसंवेगारूढैः प्राप्तप्रौढाप्रमत्तगुणस्थानस्य वशतोऽपि शुद्धपरमात्मतत्त्वसंवित्तिमनोरथाः कार्याः, न तु षट्कर्मषडावश्यकादिव्यवहारक्रियाकर्मपरिहारः कार्यः, यतः –

"योगिनः समतामेतां, प्राप्य कल्पलतामिव ।
सदाचारमयीमस्यां, वृत्तिमातन्वतां बहिः ॥१॥

ये ते योगग्रहग्रस्ताः, सदाचारपराङ्मुखाः ।
एवं तेषां न योगोऽपि, न लोकोऽपि जडात्मनाम् ॥२॥"

( ) इति ॥३०॥

तस्माद् यत्करणीयम्, तदाह -

तस्मादावश्यकैः कुर्यात्, प्राप्तदोषनिकृन्तनम् ।
यावन्नाप्नोति सद्ध्यान-मप्रमत्तगुणाश्रितम् ॥३१॥

व्याख्या - '**तस्मात्**' पूर्वोक्तहेतुकारणात् साधुस्तावत् '**प्राप्तदोषनिकृन्तनं**' दैवसिकाद्यासेवितातिचारच्छेदनं '**आवश्यकैः**' सामायिकादिभिरेव '**कुर्यात्**' करोतु, '**यावदप्रमत्तगुणाश्रितं**' अप्रमत्तगुणस्थानसाध्यं '**सद्ध्यानं**' निरालम्बध्यानं '**नाप्नोति**' नासादयतीत्यर्थः ।

तथा प्रमत्तगुणस्थानस्थो जीवः प्रत्याख्यानकबन्धव्यवच्छेदात् ६३ त्रिषष्टेर्बन्धकः, तथा तिर्यग्गतितिर्यगायुर्नीचैर्गोत्रोद्योतप्रत्याख्यानरूपाष्टप्रकृत्युदयव्यवच्छेदादाहारकद्वयोदयाच्चैकाशीतेर्वेदयिता, अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥३१॥

॥ इति प्रमत्तगुणस्थानकं षष्ठम् ॥

अथाप्रमत्तगुणस्थानमाह -

चतुर्थानां कषायाणां, जाते मन्दोदये सति ।
भवेत्प्रमादहीनत्वा-दप्रमत्तो महाव्रती ॥३२॥

व्याख्या - महाव्रतानि विद्यन्ते यस्यासौ '**महाव्रती**' साधुः, '**अप्रमत्तो**' अप्रमत्तगुणस्थानस्थो भवति, कस्मात् ? '**प्रमादहीनत्वात्**' पूर्वोक्तपञ्चप्रकारप्रमादरहितत्वात्, क्व सति ? '**मन्दोदये जाते सति**' मन्दः = अतीव्रविपाकः उदयः = अस्तित्वमात्रलक्षणो यत्रासौ मन्दोदयस्तस्मिन्मन्दोदये केषाम् ? '**चतुर्थानां कषायाणां**' सञ्ज्वल-

नाभिधानक्रोधादीनाम् उपलक्षणत्वान्नोकषायाणां च । अयमर्थः - सञ्ज्वलनकषायाणां नोकषायाणां च यथा यथा मन्दोदयो भवति, तथा तथा साधुरप्रमत्तो भवति । यदाह -

"**यथा यथा न रोचन्ते, विषयाः सुलभा अपि ।**
तथा तथा समायाति, संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ॥१॥
यथा यथा समायाति, संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ।
तथा तथा न रोचन्ते, विषयाः सुलभा अपि ॥२॥" ( ) ॥३२॥

अथ यथाऽप्रमत्तस्थ एव मोहनीयकर्मोपशमक्षपणनिपुणः सद्ध्यानारम्भकत्वं कुरुते, तथा श्लोकद्वयेनाऽऽह -

नष्टाशेषप्रमादात्मा, व्रतशीलगुणान्वितः ।
ज्ञानध्यानधनो मौनी, शमनक्षपणोन्मुखः ॥३३॥
सप्तकोत्तरमोहस्य, प्रशमाय क्षयाय वा ।
सद्ध्यानसाधनारम्भं, कुरुते मुनिपुङ्गवः ॥३४॥ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या - नष्टाशेषप्रमादो = निर्द्धाटिताखिलप्रमादः आत्मा = जीवो यस्यासौ '**नष्टाशेषप्रमादात्मा**', व्रतानि = महाव्रतादीनि, शीलगुणाः = अष्टादशसहस्रशीलाङ्गलक्षणास्तैरन्वितः = संयुक्तो '**व्रतशीलगुणान्वितः**', ज्ञानं = सदागमाभ्यासलक्षणम्, ध्यानम् = एकाग्रतारूपम् तद् ज्ञानं च ध्यानं च धनं सर्वस्वं यस्यासौ '**ज्ञानध्यानधनः**', अत एव '**मौनी**' मौनवान्, यतो मौनवानेव ध्यानधनः स्यात्, यदाह -

"**तं नमत गृहीताखिलकालत्रयगतजगत्त्रयव्याप्तिः ।**
यत्रास्तमेति सहसा, सकलोऽपि हि वाक्परिस्पन्दः ॥१॥" ( )

ततो ज्ञानध्यानधनो मौनी 'शमनाय' शमनार्थं 'क्षपणाय' क्षपणार्थं वा 'उन्मुखः' सम्मुखः, कृतोद्यम इत्यर्थः, '**शमनक्षपणोन्मुखः**',

एवंविधो '**मुनिपुङ्गवः**', '**सप्तकोत्तरमोहस्य**' पूर्वोक्तसम्यक्त्वमिश्र-मिथ्यात्वानन्तानुबन्धिचतुष्टयलक्षणसप्तकातिरिक्तैकविंशतिप्रकृतिरूपस्य मोहनीयस्य शमनोन्मुखः '**प्रशमाय**' क्षपणोन्मुखः '**क्षयाय वा**' '**सद्ध्यानसाधनारम्भं**' निरालम्बध्यानप्रवेशप्रारम्भं '**कुरुते**', निरालम्ब-ध्याने प्रवेशे हि योगिनस्त्रिविधा भवन्ति यथा – प्रारम्भकाः, तन्निष्ठाः, निष्पन्नयोगाश्च । यदाह –

"**सम्यग्नैसर्गिकीं वा विरतिपरिणतिं प्राप्य सांसर्गिकीं वा,**
क्वाप्येकान्ते निविष्टाः कपिचपलचलन्मानसस्तम्भनाय ।
शश्वन्नासाग्रपालीघनघटितदृशो धीरवीरासनस्था,
ये निष्कम्पाः समाधेर्विदधति विधिनाऽऽरम्भमारम्भकास्ते ॥१॥

कुर्वाणो मरुदासनेन्द्रियमनःक्षुत्तर्षनिद्राजयं,
योऽन्तर्जल्पनिरूपणाभिरसकृत्तत्त्वं समभ्यस्यति ।
सत्त्वानामुपरि प्रमोदकरुणामैत्रीर्भृशं मन्यते,
ध्यानाधिष्ठितचेष्टयाऽभ्युदयते तस्येह तन्निष्ठता ॥२॥

उपरतबहिरन्तर्जल्पकल्लोलमाले,
लसदविकलविद्यापद्मिनीपूर्णमध्ये ।
सततममृतमन्तर्मानसे यस्य हंसः,
पिबति निरुपलेपः स्यात्तु निष्पन्नयोगी ॥३॥" ( ) ॥३३-३४॥

अथाप्रमत्तगुणस्थाने ध्यानसम्भवमाह –

धर्मध्यानं भवत्यत्र, मुख्यवृत्त्या जिनोदितम् ।
रूपातीततया शुक्ल-मपि स्यादंशमात्रतः ॥३५॥

व्याख्या – '**जिनोदितं**' जिनप्रणीतं '**धर्मध्यानं**' मैत्र्यादिभेद-भिन्नमनेकविधम्, यदाह –

"मैत्र्यादिचतुर्भेदं य-द्वाऽऽज्ञादिचतुर्विधम् ।
पिण्डस्थादि चतुर्धा वा, धर्मध्यानं प्रकीर्त्तितम् ॥१॥" (   )

तत्र -

"मैत्रीप्रमोदकारुण्य-माध्यस्थ्यानि नियोजयेत् ।
धर्मध्यानमुपस्कर्त्तुं, तद्धि तस्य रसायनम् ॥४४३॥

(योगशास्त्रम्)

आज्ञापायविपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् ।
इत्थं वा ध्येयभेदेन, [१]धर्मध्यानं प्रकीर्तितम् ॥८७५॥"

(योगशास्त्रान्तरश्लोकः)

इति पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

"स्यात्पिण्डस्थं ध्यानमात्माङ्गसङ्गि,
स्वान्तं वाणीव्यापरूपं पदस्थम् ।
रूपस्थं सङ्कल्पितात्मस्वरूपं,
रूपातीतं कल्पनामुक्तमेव ॥१॥" (   )

तदेवंविधं जिनोदितं धर्मध्यानं '**अत्र**' अप्रमत्तगुणस्थाने '**मुख्य-वृत्त्या**' प्रधानतया '**भवति**', तथा '**रूपातीततया**' कृत्वा '**शुक्लमपि**' शुक्लध्यानमपि '**अंशमात्रतः**' अत्र गौणतया **स्यादे**वेति ॥३५॥

अथावश्यकानामभावेऽपि शुद्धिमाह -

इत्येतस्मिन् गुणस्थाने, नो सन्त्यावश्यकानि षट् ।
सन्ततध्यानसद्योगा-च्छुद्धिः स्वाभाविकी यतः ॥३६॥

व्याख्या - **इती**ति पूर्वोक्तस्वरूपे '**एतस्मिन्**' अप्रमत्त**गुणस्थाने**

---

१. **योगशास्त्रन्तरश्लोकेषु** तु '**धर्म्यं ध्यानं चतुर्विधम्**' इति पाठः ।

'**आवश्यकानि**' सामायिकादीनि **षडपि** '**नो सन्ति**' न विद्यन्ते, कोऽर्थः ? सामायिकादीनां षण्णामप्यावश्यकानां व्यवहारक्रिया-रूपाणामत्र गुणस्थाने निवृत्तिः, न तु नैश्चयिकी सामायिकादीनां निवृत्तिः, तेषां ह्यात्मगुणत्वात्, '**आया सामाइए, आया सामाइअस्स अट्ठे**' [**छाया - आत्मा सामायिकम्, आत्मा सामायिकस्यार्थः** ।] इत्याद्यागमवचनादिति । कुतः कारणादावश्यकानि नो सन्ति ? '**यतो**' यस्मात्कारणाद् अत्र '**सन्ततध्यानसद्योगात्**' निरन्तरसद्ध्यानसद्भावात् '**स्वाभाविकी**' सहजनितैव सङ्कल्पविकल्पमालाऽभावादात्मैकस्वभावरूपा निर्मलता भवति, अत्र गुणस्थाने वर्त्तमानो जीवो भावतीर्थावगाहनात्परमां शुद्धि-माप्नोत्येव, यदाह -

"**दाहोवसमं तण्हाइ, छेअणं मलपवाहणं चेव ।**
तिहिँ अत्थेहिँ निउत्तं, तम्हा तं दव्वओ तित्थं ॥११४॥

कोहम्मि उ निग्गहिए, दाहस्सोवसमणं हवइ तित्थं ।
लोहंमि उ निग्गहिए, तण्हाए छेअणं [१]जाण ॥११५॥

अट्ठविहं कम्मरयं, [२]बहुएहिँ भवेहिँ संचिअं जम्हा ।
तवसंजमेण धोअइ, तम्हा तं भावओ तित्थं ॥११६॥"

(**संबोधसत्तरी**)

[छाया - **दाहोपशमः तृष्णाया-श्छेदनं मलप्रवाहणं चैव ।**
त्रिभिरर्थैर्नियुक्तं, तस्मात्तद्द्रव्यतस्तीर्थम् ॥११४॥

क्रोधे तु निगृहीते, दाहस्योपशमनं भवति तीर्थम् ।
लोभे तु निगृहीते, तृष्णायाश्छेदनं जानीहि ॥११५॥

---

१. **संबोधसत्तरि**ग्रन्थे तु '**होई**' इति पाठः ।

२. **संबोधसत्तरि**ग्रन्थे तु '**बहुभवेहिं उ**' इति पाठः ।

अष्टविधं कर्मरजः, बहुकैरपि भवैः सञ्चितं यस्मात् ।
तपःसंयमेन क्षालयति, तस्माद्भावतस्तीर्थम् ॥११६॥]

अन्यच्च -

"**रुद्धे प्राणप्रचारे वपुषि नियमिते संवृतेऽक्षप्रपञ्चे,**
नेत्रस्पन्दे निरस्ते प्रलयमुपगतेऽन्तर्विकल्पेन्द्रजाले ।
भिन्ने मोहान्धकारे प्रसरति महसि क्वापि विश्वप्रदीपे,
धन्यो ध्यानावलम्बी कलयति परमानन्दसिन्धौ प्रवेशम् ॥१॥"

( ) इति ।

तथाऽप्रमत्तगुणस्थानस्थो जीवः शोकारत्यस्थिराशुभायशोऽसात-व्यवच्छेदादाहारकद्विकबन्धाच्चैकोनषष्टेर्बन्धको भवति, तथा च यदि देवायुरपि न बध्यते, तदाऽष्टपञ्चाशतो बन्धकः, तथा स्त्यानर्द्धित्रिकाहार-कद्विकोदयव्यवच्छेदात् षट्सप्ततेर्वेदयिता अष्टत्रिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥३६॥

॥ इत्यप्रमत्तगुणस्थानकं सप्तमम् ॥

अथापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहक्षीणमोहाख्यानां पञ्चानामपि गुणस्थानानां नामार्थं प्रथमं सामान्येन श्लोकद्वयेनाऽऽह -

अपूर्वात्मगुणाप्तित्वा-दपूर्वकरणं मतम् ।
भावानामनिवृत्तित्वा-दनिवृत्तिगुणास्पदम् ॥३७॥

अस्तित्वात्सूक्ष्मलोभस्य, भवेत्सूक्ष्मकषायकम् ।
शमनाच्छान्तमोहं स्यात्, क्षपणात्क्षीणमोहकम् ॥३८॥

व्याख्या - य एवाप्रमत्तसंयतः सप्तमगुणस्थानवर्त्ती दर्शितः, स एव सञ्ज्वलनकषायाणां नोकषायाणां वाऽत्यन्तं मन्दोदये सति प्राप्तापूर्वपर-माह्लादैकमयं करणं परिणामरूपं यत्र तदपूर्वकरणनाम गुणस्थानमष्टमं

'**मतम्**', कस्मात् ? '**अपूर्वात्मगुणाप्तित्वात्**' अपूर्वाणामात्मगुणानामाप्तिः सम्प्राप्तिस्तस्या भावोऽपूर्वात्मगुणाप्तित्वं तस्मात् । तथा दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षादिसङ्कल्पविकल्परहितनिश्चलपरमात्मैकतत्त्वैकाग्रध्यानपरिणतिरूपाणां '**भावानामनिवृत्तित्वादनिवृत्तिगुणास्पदं**' गुणस्थानं भवति, तच्चानिवृत्तिबादरं यदुच्यते तदत्र बादराणां कषायाणामप्रत्याख्यानादिद्वादशानां नवानां नोकषायाणां च शमकः शमनाय क्षपकः क्षपणाय प्रगुणो भवतीत्यतः कारणादनिवृत्तिबादरमित्युच्यते, तन्नवमं गुणस्थानम् ॥३७॥

तथा सूक्ष्मपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन विंशतिप्रकृतिरूपे मोहे शान्ते क्षीणे वा सूक्ष्मखण्डीभूतस्य लोभस्यैकस्यास्तित्वं यत्र तत्**सूक्ष्मकषायकं** दशमं गुणस्थानं भवति । तथा उपशमकस्यैव परमोपशममूर्त्तेः निजसहजस्वभावसंविद्बलेन सकलमोहस्य '**शमनाद्**' 'उप**शान्तमोहम्**' एकादशं गुणस्थानं भवति ११, तथा क्षपकस्यैव क्षपकश्रेणिमार्गेण दशमगुणस्थानादेव निष्कषायशुद्धात्मभावनाबलेन सकलमोहस्य **क्षपणात्**क्षीणमोहं द्वादशं गुणस्थानं भवति इति सामान्यार्थः ॥३८॥

अथापूर्वकरणाद्यांशादेव श्रेणिद्वयाऽऽरोहमाह –

तत्रापूर्वगुणस्थाना-द्यांशादेवाधिरोहति ।
शमको हि शमश्रेणिं, क्षपकः क्षपकावलीम् ॥३९॥

व्याख्या – '**तत्र**' तस्मिन्नपूर्वगुणस्थानारोहसमयेऽपूर्वकरणस्यैवाद्यांशा**देव** '**शमकः**' **शमश्रेणिमा**रोहति, '**क्षपकः क्षपकावलीं**' = क्षपकश्रेणि**मधिरोहति** ॥३९॥

अथ प्रथममुपशमश्रेण्यारोहयोग्यतामाह –

पूर्वज्ञः शुद्धिमान् युक्तो, ह्याद्यैः संहननैस्त्रिभिः ।
सन्ध्यायन्नाद्यशुक्लांशं, स्वां श्रेणीं शमकः श्रयेत् ॥४०॥

व्याख्या - अत्रोपशमकी मुनि**राद्यशुक्लांशं** = शुक्लध्यानस्य प्रथमं पादं वक्ष्यमाणलक्षणं '**सन्ध्यायन्**' '**स्वां श्रेणीं**' उपशमश्रेणीं '**शमकः**' '**श्रयेत्**' प्रतिपद्येत, कथम्भूतः ? '**पूर्वज्ञः**' पूर्वगतश्रुतधरः, '**शुद्धिमान्**' निरतिचारचारित्रः '**आद्यैस्त्रिभिः संहननैः**' = वज्रऋषभ-नाराचऋषभनाराचनाराचलक्षणै**र्युक्तः**, एवंविधो मुनिरुपशमश्रेणीं श्रयेदिति ॥४०॥

अथोपशमश्रेण्यारूढस्याल्पाऽऽयुषो गतिं दीर्घायुषः कृत्यं चाऽऽह -

श्रेण्यारूढः कृते काले-ऽहमिन्द्रेष्वेव गच्छति ।
पुष्टायुस्तूपशान्तान्तं, नयेच्चारित्रमोहनम् ॥४१॥

व्याख्या - यो मुनिरल्पायुरुपशमश्रेणिमारोहति, स '**श्रेण्यारूढः**' '**काले**' आयुस्त्रुटिलक्षणे '**कृते**' सति '**अहमिन्द्रेष्वेव**' सर्वार्थ-सिद्धादिदेवेष्वेव प्रयाति, परं यः प्रथमसंहननो भवति, अपरसंहनना-नामनुत्तरेषु गमनासम्भवात्, यदाह -

"छेवट्ठेण उ गम्मइ, चउरो जा कप्प कीलिआईसुं ।
चउसु दुदुकप्पवुड्ढी, पढमेणं जाव सिद्धीवि ॥१६२॥"

(बृहत्सङ्ग्रहणी)

[छाया - सेवार्त्तेन तु गम्यते, चतुरो यावत् कल्पान् कीलिकादिषु ।
चतुर्षु द्विद्विकल्पवृद्धिः, प्रथमेन यावत्सिद्धिरपि ॥१६२॥]

तथा यः सप्तलवाधिकायुष्को भवति स मुक्तिगमनयोग्यश्च भवति, स एव सर्वार्थसिद्धादौ याति, यदाह -

"सत्तलवा जइ आउं, पहुप्पमाणं तओ हु सिज्झंता ।
तत्तिअमित्तं न हुअं, तत्तो लवसत्तमा जाया ॥१॥

सव्वट्ठसिद्धनामे, उक्कोसठिईसु विजयमाईसुं ।
एगावसेसगब्भा, हवंति लवसत्तमा देवा ॥२॥" ( )

[छाया - सप्त लवा यदि आयुः, प्राभविष्यत् ततः खल्वसेत्स्यन्नेव ।
तावन्मात्रं नाभूत्, ततो लवसप्तमा जाताः ॥१॥

सर्वार्थसिद्धनाम्नि (विमाने), उत्कृष्टस्थितिषु विजयादिषु ।
एकावशेषगर्भा, भवन्ति लवसप्तमा देवाः ॥२॥]

आह - ननु उपशमश्रेणिकः कथं मुक्तिगमनयोग्यः स्यात् ? **उच्यते** - सप्त लवा मुहूर्त्तस्यैकादशभागरूपा भवन्ति, '**लवसत्तहत्तरीए होइ मुहुत्तो**' (**छाया - लवसप्तत्या भवति मुहूर्त्तः ।**) इति वचनात्, ततो लवसप्तकावशेषायुरेवोपशमकः खण्डश्रेणिक एव पराङ्मुखो वलति, सप्तमं गुणस्थानमागत्य पुनः क्षपकश्रेणिमारुह्य सप्तलवान्तरे च क्षीणमोहान्तं गत्वाऽन्तकृत्केवली भूत्वा मुक्तिं गच्छतीत्यदोषः, तथा यस्तु **पुष्टायु**रपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते, स चाखण्डश्रेणिकः '**चारित्रमोहनं**' चारित्रमोहनीयं कर्म '**उपशान्तान्तम्**' एकादशगुणस्थानप्रान्तं '**नयेद्**' उपशमं प्रापयेदिति ॥४१॥

अथोपशमक एवापूर्वादिगुणस्थानकेषु यत्करोति, तदाह -

अपूर्वादिद्वयैकैक-गुणेषु शमकः क्रमात् ।
करोति विंशतेः शान्तिं, लोभाणुत्वं च तच्छमम् ॥४२॥

व्याख्या - '**शमकः**' सप्तकोत्तरमोहसञ्ज्वलनलोभवर्जप्रकृति**विंशतेर**पूर्वानिवृत्तिलक्षणे गुणस्थानद्वये '**शान्तिं**' शमनं '**करोति**', ततः क्रमेण सूक्ष्मसम्परायगुणस्थाने सञ्ज्वलनलोभस्य सूक्ष्मत्वं करोति, ततः क्रमेणोपशान्तमोहगुणस्थानके '**तच्छमं**' तस्य = सूक्ष्मलोभस्य शमं = सर्वथोपशमं करोति ।

तथाऽत्रोपशान्तमोहगुणस्थाने जीव एकप्रकृतेर्बन्धकः, एकोनषष्टिप्रकृतिवेदयिता, अष्टचत्वारिंशदधिकशतसत्ताको भवति ॥४२॥

अथोपशान्तमोहगुणस्थाने यादृशं सम्यक्त्व-चारित्र-भाव-लक्षणं त्रयं भवति, तदाह -

शान्तदृग्वृत्तमोहत्वा-दत्रौपशमिकाभिधे ।
स्यातां सम्यक्त्वचारित्रे, भावश्चोपशमात्मकः ॥४३॥

व्याख्या - '**अत्र**' उपशान्तगुणस्थानके दर्शनचारित्रमोहनीय-स्योपशमात् '**सम्यक्त्वचारित्रे**' औपशमिके एव भवतः । तथाऽत्र **भावोऽप्युपशमात्मकः**, न तु क्षायिकक्षायोपशमिकौ भावाविति ॥४३॥

अथोपशान्तमोहाच्च्यवनमाह -

वृत्तमोहोदयं प्राप्यो-पशमी च्यवते ततः ।
अधःकृतमलं तोयं, पुनर्मालिन्यमश्नुते ॥४४॥

व्याख्या - '**उपशमी**' '**वृत्तमोहोदयं**' चारित्रमोहनीयोदयं '**प्राप्य**' '**ततः**' उपशान्तमोहात् '**च्यवते**' पुनर्मोहजनितप्रमादकालुष्ये पतति, युक्तोऽयमर्थः, यस्मात्कारणात् '**तोयं**' जलं '**अधःकृतमलं**' तलोपविष्ट-मलत्वादुपरि निर्मलमपि किमपि प्रेरणानिमित्तं प्राप्य '**पुनः**' '**मालिन्य-मश्नुते**' मलिनभावं प्राप्नुयादिति, यदाह -

"सुअकेवलि आहारग, उज्जुमई उवसंतगावि हु पमाया ।
हिंडंति भवमणंतं, तयणंतरमेव चउगइआ ॥१॥" (   )

[छाया - **श्रुतकेवलिन आहारका, ऋजुमतयः उपशान्तका अपि च प्रमादात् ।**
हिण्डन्ति भवमनन्तं, तदनन्तरमेव चतुर्गतिकाः ॥१॥] ॥४४॥

अथोपशमकानां गुणस्थानकेष्वारोहावरोहावाह -

अपूर्वाद्यास्त्रयोऽप्यूर्द्ध्व-मेकं यान्ति शमोद्यताः ।
चत्वारोऽपि च्युतावाद्यं, सप्तमं वाऽन्त्यदेहिनः ॥४५॥

व्याख्या - '**अपूर्वाद्यास्त्रयोऽपि शमोद्यताः**' त्रयोऽप्युपशमका **ऊद्ध्र्व**मारोहमाश्रित्य **एक**मेव गुणस्थानं **यान्ति**, कोऽर्थः ? अपूर्वकरणगुणस्थानादनिवृत्तिबादरं यान्ति, तद्वर्त्तिनः सूक्ष्मसम्परायं यान्ति, तद्वर्त्तिनश्चोपशान्तमिति, तथाऽपूर्वाद्या**श्चत्वारोऽप्यु**पशमकाः '**च्युतौ**' च्यवनविषये '**आद्यं**' मिथ्यात्वगुणस्थानं यान्ति '**वा**' अथवा '**अन्त्यदेहिनः**' चरमशरीराः सप्तमगुणस्थानं यावद् यान्ति, ते च सप्तमात्पुनः क्षपकश्रेणिमारोहन्ति, परमेकवारं कृतोपशमा एव क्षपकत्वं कुर्वन्ति, न तु तत्रैव भवे द्विवेलं कृतोपशमाः, यदाह -

"जीवो हु एगजम्मंमि, इक्कसिं उवसामगो ।
खयंपि कुज्जा नो कुज्जा, दोवारे उवसामगो ॥१॥" (   )

[**छाया - जीवश्चैकजन्मनि, एकश उपशमकः ।**
क्षयमपि कुर्यात् नो कुर्यात्, द्विकृत्व उपशमकः ॥१॥]

॥४५॥

अथोपशमश्रेणीनां सम्भवसङ्ख्यामाह -

आसंसारं चतुर्वार-मेव स्याच्छमनावली ।
जीवस्यैकभवे वार-द्वयं सा यदि जायते ॥४६॥

व्याख्या - '**शमनावली**' शमश्रेणी '**जीवस्य**' प्राणिनः '**आसंसारं**' अनादिसान्तं संसारं यावत् '**चतुर्वारं**' वारचतुष्टय**मेव स्यात्**, सा चोपशमश्रेणिर्जीवस्य '**एकभवे**' एकभवमध्ये '**यदि**' कदाचि**ज्जायते**, तदा '**वारद्वयम्**', यदाह -

"उवसमसेणिचउक्कं, जायइ जीवस्स आभवं नूणं ।
[1]**सा पुण दो एगभवे, खवगस्सेणी पुणो एगा ॥७६९॥"**

(प्रवचनसारोद्धारः)

---

१. **प्रवचनसारोद्धारे** तु '**ता**' इति पाठः ।

[छाया – उपशमश्रेणिचतुष्कं, जायते जीवस्याभवं नूनम् ।
सा पुनर्द्वे एकभवे, क्षपकश्रेणिः पुनरेका ॥७६९॥]

उपशमश्रेणिस्थापना चेयम् –

"अणदंसनपुंसित्थी-वेअच्छक्कं च पुरिसवेयं च ।
दो दो एगंतरिए, सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥१॥"

(प्रवचनसारोद्धारः ७००, सङ्ग्रहशतकम् ५४, शतक(पञ्चम)-कर्मग्रन्थः ९८, पदार्थस्थापनासङ्ग्रहः ५६, विचारसारः ३६३)

[छाया – अनदर्शनपुंसकस्त्रीवेद(हास्यादि)षट्कं च पुरुषवेदं च । द्वौ द्वौ (अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानौ) एकान्तरितौ (सञ्ज्वलनान्तरितौ) सदृशे सदृशं (क्रोधमानमायालोभान्) उपशमयति ॥१॥]

सं. लोभ १ अ.प्र. लोभ. २ सं. माया १ अ. प्र. माया २ सं. मान १ अ. प्र. मान २ सं. क्रो. १ अ. प्र. क्रो. २ पुरु. १ हास्यादि. ६ स्त्री. १ नपुं. १ दर्शन ३ अनन्ता ४ ॥४६॥

॥ इत्युपशमश्रेणिः ॥

अथ क्षपकश्रेणिलक्षणमाह –

अतो वक्ष्ये समासेन, क्षपकश्रेणिलक्षणम् ।
योगी कर्मक्षयं कर्त्तुं, यामारुह्य प्रवर्त्तते ॥४७॥

व्याख्या – '**अतः**' परं '**समासेन**' सङ्क्षेपेण तस्याः क्षपक-श्रेणेर्लक्षणं '**वक्ष्ये**', '**यां**' क्षपकश्रेणीं समारुह्य '**योगी**' क्षपको मुनिः '**कर्मक्षयं कर्त्तुं प्रवर्तते**' ॥४७॥

अथाष्टमगुणस्थानादर्वाक् याः कर्मप्रकृतीः क्षपकः क्षपयति, ताः श्लोकत्रयेणाह –

अनिबद्धायुषः प्रान्त्य-देहिनो लघुकर्मणः ।
असंयतगुणस्थाने, नरकायुः क्षयं व्रजेत् ॥४८॥
तिर्यगायुः क्षयं याति, गुणस्थाने तु पञ्चमे ।
सप्तमे त्रिदशायुश्च, दृग्मोहस्यापि सप्तकम् ॥४९॥
दशैताः प्रकृतीः साधुः, क्षयं नीत्वा विशुद्धधीः ।
धर्मध्याने कृताभ्यासः, प्राप्नोति स्थानमष्टमम् ॥५०॥

॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

व्याख्या - '**प्रान्त्यदेहिनः**' चरमशरीरस्य '**अबद्धायुषः**' अकृतायुर्बन्धस्य '**लघुकर्मणः**' अल्पकर्मणः = अल्पकर्मांशस्य क्षपकस्य '**असंयतगुणस्थाने**' चतुर्थे गुणालये '**नरकायुः क्षयं व्रजेत्**' नरकयोग्यायुः क्षयं याति, तथा '**पञ्चमे गुणस्थाने तिर्यगायुः क्षयं याति**', '**सप्तमे**' गुणस्थाने '**त्रिदशायुः**' देवायुरपि क्षयं याति, तथा तत्र सप्तमे गुणस्थाने '**दृग्मोहस्य सप्तकमपि**' क्षयं याति, ततः क्षपकः साधुरष्टाचत्वारिंशदधिकशतकर्मप्रकृतिमध्याद**ेता दश प्रकृतीः क्षयं नीत्वा**ऽष्टत्रिंशदधिकशतप्रकृतिसत्ताको**ऽष्टमं स्थानं** '**प्राप्नोति**' लभते, कथम्भूतः ? '**धर्मध्याने कृताभ्यासः**' उत्कृष्टे धर्मध्याने रूपातीतलक्षणे कृतोऽभ्यासो येन स तथा, अभ्यासः = पुनः पुनरासेवनम्, तेनैवा-भ्यासयोगेन तत्त्वप्राप्तिः स्यात्, यदाह -

"अभ्यासेन जिताहारो-ऽभ्यासेनैव जितासनः ।
अभ्यासेन जितश्वासो-ऽभ्यासेनैवानिलत्रुटिः ॥१॥
अभ्यासेन स्थिरं चित्त-मभ्यासेन जितेन्द्रियः ।
अभ्यासेन परानन्दो-ऽभ्यासेनैवात्मदर्शनम् ॥२॥

अभ्यासवर्जितैर्ध्यानैः, शास्त्रस्थैः फलमस्ति नो ।
भवेन्न हि फलैस्तृप्तिः, पानीयप्रतिबिम्बितैः ॥३॥'' (   )

ततोऽभ्यासादेव '**विशुद्धधीः**' निर्मलतत्त्वानुयायिबुद्धिरिति ॥४८-४९-५०॥

अथात्राष्टमे गुणस्थाने क्षपकस्य शुक्लध्यानारम्भमाह -

तत्राष्टमे गुणस्थाने, शुक्लसद्ध्यानमादिमम् ।
ध्यातुं प्रक्रमते साधु-राद्यसंहननान्वितः ॥५१॥

व्याख्या - क्षपकः '**साधुस्तत्राष्टमे गुणस्थाने**' '**शुक्लसद्ध्यानं**' शुक्लनामकं प्रधानं ध्यानम्, आद्यं = प्रथमं पृथक्त्ववितर्कसप्रविचार-लक्षणं वक्ष्यमाणं '**ध्यातुं प्रक्रमते**', कथम्भूतः **साधुः** ? '**आद्यसंहन-नान्वितो**' वज्रर्षभनाराचनामकप्रथमसंहननयुक्त इति ॥५१॥

अथ ध्यातुरेव स्वरूपं श्लोकद्वयेनाऽऽह -

निष्प्रकम्पं विधायाथ, दृढं पर्यङ्कमासनम् ।
नासाग्रदत्तसन्नेत्रः, किञ्चिदुन्मीलितेक्षणः ॥५२॥
विकल्पवागुराजाला-द्दूरोत्सारितमानसः ।
संसारोच्छेदनोत्साहो, योगीन्द्रो ध्यातुमर्हति ॥५३॥

व्याख्या - '**अथ**' अनन्तरं '**योगीन्द्रः**' क्षपकमुनीन्द्रः, व्यवहार-माश्रित्य '**ध्यातुमर्हति**' = ध्यानारम्भयोग्यो भवतीति सम्बन्धः, किं कृत्वा ? '**पर्यङ्कासनं**' '**दृढं**' निबिडबन्धं '**विधाय**', कथम्भूतम् ? '**निष्प्रकम्पं**' निश्चलम्, यत आसनजय एव ध्यानस्य प्रथमः प्राणः, यदाह-

"आहारासणनिद्दाजयं च, काऊण जिणवरमएणं ।
झाइज्झइ निअअप्पा, उवइट्ठं जिणवरिंदेणं ॥६४॥"

(वैराग्यरसायनम्)

[छाया - आहारासननिद्राजयं च, कृत्वा जिनवरमतेन ।
ध्यायते निजक आत्मा, उपदिष्टं जिनवरेन्द्रेण ॥६४॥]

तत्र पर्यङ्कासनम् -

"स्याज्जङ्घयोरधोभागे, पादोपरि कृते सति ।
पर्यङ्को नाभिगोत्तान-दक्षिणोत्तरपाणिकः ॥४५१॥"

(योगशास्त्रम्)

कैश्चित्सिद्धासनमित्युच्यते, यथा -

"योनिं वामपदाऽपरेण निबिडं सम्पीड्य शिश्नं हनु,
न्यस्योरस्यचलेन्द्रियः स्थिरमना लोलां च ताल्वन्तरे ।
वंशस्थैर्यतयाऽभितिनिश्चलदृशा पश्यन् भ्रुवोरन्तरं,
योगी योगविधिप्रसाधनकृते सिद्धासनं साधयेत् ॥१॥" (   )

अथवाऽऽसननियमो नास्ति, यदाह -

"यस्मिन् यस्मिन्नासनेऽभ्यस्यमाने,
चेतःस्थैर्यं जायते तत्र तत्र ।
कार्यो यत्नः पद्मपर्यङ्ककायो-
त्सर्गैकांह्रिद्व्यंह्रिवज्रासनादौ ॥१॥" (   )

कथम्भूतो योगीन्द्रः ? '**नासाग्रदत्तसन्नेत्रः**' नासाग्रे दत्ते = न्यस्ते सती प्रसन्ने नेत्रे = लोचने यस्य स तथा, यतो नासाग्रन्यस्तलोचनो हि ध्यानसाधको भवति । यदाह **ध्यानदण्डकस्तुतौ** -

"नासावंशाग्रभागस्थितनयनयुगो मुक्तताराप्रचारः,
शेषाक्षक्षीणवृत्तिस्त्रिभुवनविवरोद्भ्रान्तयोगैकचक्षुः ।
पर्यङ्कातङ्कशून्यः परिगलितघनोच्छ्वासनिःश्वासवातः,
सद्ध्यानारूढमूर्त्तिश्चिरमवतु जिनो जन्मसम्भूतिभीतेः ॥१॥"

( )

पुनः कथम्भूतः ? '**किञ्चिदुन्मीलितेक्षणः**' किञ्चिदुन्मीलिते = अर्द्धविकसिते ईक्षणे यस्य स तथा, योगिनः समाधिसमये किञ्चिदुन्मीलिते अक्षिणी भवतः । यदाह -

"गम्भीरस्तम्भमूर्त्तिर्व्यपगतकरणव्यापृतिर्मन्दमन्दं,
प्राणायामो ललाटस्थलनिहितमना दत्तनासाग्रदृष्टिः ।
नाप्युन्मीलन्निमीलन्नयनमतितरां बद्धपर्यङ्कबन्धो,
ध्यानं प्रध्याय शुक्लं सकलविदनवद्यः स पायाज्जिनो वः ॥१॥"

( )

पुनरपि कथम्भूतः ? '**दूरोत्सारितमानसो**' विरलीकृतचित्तः, कस्मात् ? '**विकल्पवागुराजालात्**' कल्पनावागुरिकाबन्धात्, यतो विकल्पा एव बाढं कर्मबन्धनहेतवः, यदाह -

"अशुभा वा शुभा वाऽपि, विकल्पा यस्य चेतसि ।
स स्वं बध्नात्ययःस्वर्ण-बन्धनाभेन कर्मणा ॥१॥

वरं निद्रा वरं मूर्च्छा, वरं विकलतापि वा ।
न त्वार्त्तरौद्रदुर्लेश्या-विकल्पाऽऽकुलितं मनः ॥२॥" ( )

भूयः कथम्भूतः ? '**संसारोच्छेदनोत्साहः**' संसारोच्छेदनार्थं = भवपरिहारार्थम् उत्साहः = उद्यमो यस्य स तथा, भवच्छेदकध्यानार्थमुत्साहवतां हि योगसिद्धिः स्यात्, यदाह -

"उत्साहान्निश्चयाद्धैर्या-त्सन्तोषात्तत्त्वदर्शनात् ।
मुनेर्जनपदत्यागात्, षड्भिर्योगः प्रसिद्ध्यति ॥४११॥"
(योगबिन्दुः) ॥५२-५३॥

अथ प्राणायाममाह -

अपानद्वारमार्गेण, निस्सरन्तं यथेच्छया ।
निरुध्योर्ध्वप्रचाराप्तिं, प्रापयत्यनिलं मुनिः ॥५४॥

व्याख्या - '**मुनिः**' योगीन्द्रः '**अनिलं**' = पवनं '**ऊर्ध्वप्रचाराप्तिं**' दशमद्वारगोचरताप्राप्तिं '**प्रापयति**', किं कृत्वा ? '**अपानद्वारमार्गेण**' पायुवर्त्मना पवनं '**यथेच्छया निस्सरन्तं**' स्वस्वभावेन गच्छन्तं '**निरुध्य**' सङ्कोच्य, मूलबन्धयुक्त्याऽपानपवनमाकुञ्च्येत्यर्थः, मूलबन्धश्चायम्-

"**पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य, योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ।**
अपानमूर्ध्वमाकृष्य, मूलबन्धो निगद्यते ॥१॥" (   )

इदमाकुञ्चनकर्मैव प्राणायामस्य मूलम्, यदुक्तं **ध्यानदण्डकस्तुतौ** -

"**सङ्कोच्यापानरन्ध्रं हुतवहसदृशं तन्तुवत्सूक्ष्मरूपं,**
धृत्वा हृत्पद्मकोशे तदनु च गलके तालुनि प्राणशक्तिम् ।
नीत्वा शून्यातिशून्यां पुनरपि खगतिं दीप्यमानां समन्ता-
ल्लोकालोकावलोकां कलयति स कलां यस्य तुष्टो जिनेशः ॥१॥"
(   ) ॥५४॥

अथ पूरकप्राणायाममाह -

द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं, समाकृष्य समीरणम् ।
पूरयत्यतियत्नेन, पूरकध्यानयोगतः ॥५५॥

व्याख्या - योगी पूरकध्यानयोगाद् '**अतियत्नेन**' अतिप्रयत्नेन कोष्ठं

सकलदेहगतं नाडीगणं वा पवनेन '**पूरयति**', किं कृत्वा ? '**द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं समीरणं समाकृष्य**' द्वादशाङ्गुलप्रमाणं बहिस्तात्पवनं समन्तादाकृष्य। अत्रायमर्थः – पवनो नभस्तत्त्वे वहमाने नासान्तःस्थ एव भवति, तेजस्तत्त्वे वहमाने चत्वार्यङ्गुलानि बहिस्तादूर्ध्वगः स्फुरति, वायुतत्त्वे वहमाने षडङ्गुलानि बहिस्तात्तिरश्चीनश्चरति, पृथ्वीतत्त्वे वहमानेऽष्टाङ्गुलानि यावद्बहिर्मध्यमभावेन तिष्ठति, जलतत्त्वे वहमाने द्वादशाङ्गुलानि यावदधस्ताद्वहति, यदाह –

"**नासान्तर्नभसोऽब्ध्यंह्र्यष्टार्कसङ्ख्याङ्गुलोत्तरा ।**
तेजोवायुपृथिव्यम्बुबहिर्गतिरुदाहृता ॥१॥" (   )

ततो द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं वारुणमण्डलप्रचारावसरेऽमृतमयं पवनं समाकृष्येत्यर्थः, एतच्च पूरकध्यानं कर्मतया केचिदाहुः –

"**वक्त्रघ्राणप्राणमाकृष्य तेन,**
स्थानं भित्त्वा ब्रह्मसूरीश्वराणाम् ।
स्थूलाः सूक्ष्मा नाडिकाः पूरयेद्यद्,
विज्ञातव्यं कर्म तत्पूरकाख्यम् ॥१॥" (   ) ॥५५॥

अथ रेचकप्राणायाममाह –

निस्सार्यते ततो यत्ना-न्नाभिपद्मोदराच्छनैः ।
योगिना योगसामर्थ्या-द्रेचकाख्यः प्रभञ्जनः ॥५६॥

व्याख्या – '**ततः**' पूरकादनन्तरं '**योगिना**' साधकेन '**योगसामर्थ्यात्**' प्राणायामाभ्यासबलाद् '**रेचकाख्यः प्रभञ्जनो**' रेचकनामा पवनो '**नाभिपद्मोदरात्**' नाभिपङ्कजकोटरात् '**शनैः**' मन्दं मन्दं '**यत्नाद्**' आदरात् '**निस्सार्यते**' बहिः क्षिप्यते, तद्रेचकध्यानम्, यदाह –

"वज्रासनस्थिरवपुः स्थिरधीः,
स्वचित्तमारोप्य रेचकसमीरणजन्मचक्रे ।
स्वान्तेन रेचयति नाडिगतं समीरं,
तत्कर्म रेचकमिति प्रतिपत्तिमेति ॥१॥" (   ) ॥५६॥

अथ कुम्भकध्यानमाह -

कुम्भवत्कुम्भकं योगी, श्वसनं नाभिपङ्कजे ।
कुम्भकध्यानयोगेन, सुस्थिरं कुरुते क्षणम् ॥५७॥

व्याख्या - '**योगी**' '**कुम्भकं**' कुम्भकाख्यं '**श्वसनं**' पवनं '**नाभिपङ्कजे**' नाभिकमले '**कुम्भकध्यानयोगेन**' कुम्भककर्मप्रयोगेण '**कुम्भवद्**' घटवद् = घटाकारं कृत्वा सुतरां स्थिरं '**कुरुते**', यदाह -

"चेतसि श्रयति कुम्भकचक्रं,
नाडिकासु निबिडीकृतवातः ।
कुम्भवत्तरति यज्जलमध्ये,
तद्वदन्ति किल कुम्भककर्म ॥१॥" (   ) ॥५७॥

अथ पवनजयेन मनोजयमाह -

इत्येवं गन्धवाहाना-माकुञ्चनविनिर्गमौ ।
संसाध्य निश्चलं धत्ते, चित्तमेकाग्रचिन्तने ॥५८॥

व्याख्या - यत्र मनस्तत्र पवनो, यत्र पवनस्तत्र मनो वर्त्तते, यदाह-

"दुग्धाम्बुवत्सम्मिलितौ सदैव, तुल्यक्रियौ मानसमारुतौ हि ।
यावन्मनस्तत्र मरुत्प्रवृत्तिर्यावन्मरुत्तत्र मनःप्रवृत्तिः ॥१॥

तत्रैकनाशादपरस्य नाश, एकप्रवृत्तेरपरप्रवृत्तिः ।
विध्वस्तयोरिन्द्रियवर्गशुद्धि-स्तद्ध्वंसनान्मोक्षपदस्य सिद्धिः
॥२॥" (   ) इति ।

तत '**इत्येवं**' अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण पूरकरेचककुम्भकक्रमेण '**गन्धवाहानां**' पवनानां '**आकुञ्चनविनिर्गमौ संसाध्य**' वातानां सङ्ग्रहमोक्षावभ्यस्य '**चित्तं**' मनः '**एकाग्रचिन्तने**' समाधिविषये '**निश्चलं धत्ते**', मरुज्जये हि मनोनिश्चलता स्यादेव, यदाह -

"प्रचलति यदि क्षोणीचक्रं चलन्त्यचला अपि,
प्रलयपवनप्रेङ्खालोलाश्चलन्ति पयोधयः ।
पवनजयिनः सावष्टम्भप्रकाशितशक्तयः,
स्थिरपरिणतेरात्मध्यानाच्चलन्ति न योगिनः ॥१॥" ( ) ॥५८॥

अथ भावस्यैव प्राधान्यमाह -

प्राणायामक्रमप्रौढि-रत्र रूढ्यैव दर्शिता ।
क्षपकस्य यतः श्रेण्या-रोहे भावो हि कारणम् ॥५९॥

व्याख्या - '**अत्र**' '**श्रेण्यारोहे**' = क्षपकश्रेण्यारोहविषये '**प्राणायामक्रमप्रौढिः**' पवनाभ्यासक्रमप्रगल्भता '**रूढ्यैव**' प्रसिद्धिमात्रतयैव '**दर्शिता**', '**यतः**' यस्मात्कारणात् '**हि**' स्फुटं **क्षपकस्य भाव** एव केवलोद्गम**कारणम्**, न तु प्राणायामादिडम्बरः, यदुक्तं **चर्पटिना**ऽपि -

"नासाकन्दं नाडीवृन्दं, वायोश्चारः प्रत्याहारः ।
प्राणायामो बीजग्रामो, ध्यानाभ्यासो मन्त्रन्यासः ॥१॥

हृत्पद्मस्थं भ्रूमध्यस्थं, नासाप्रस्थं श्वासान्तःस्थम् ।
तेजःशुद्धं ध्यानं बुद्धं, ॐकाराख्यं सूर्यप्रख्यम् ॥२॥

ब्रह्माकाशं शून्याभासं, मिथ्याजल्पं चिन्ताकल्पम् ।
कायाक्रान्तं चित्तभ्रान्तं, त्यक्त्वा सर्वं मिथ्यागर्वम् ॥३॥

गुर्वादिष्टं चिन्तोत्सृष्टं, देहातीतं भावोपेतम् ।
त्यक्तद्वन्द्वं नित्यानन्दं, शुद्धं तत्त्वं जानीहि त्वम् ॥४॥" ( )

अन्यच्च -

"ॐकाराभ्यसनं विचित्रकरणैः प्राणस्य वायोर्जयात्,
तेजश्चिन्तनमात्मकायकमले शून्याम्बरालम्बनम् ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं कलेवरगतं चिन्तामनोविभ्रमम्,
तत्त्वं पश्यत जल्पकल्पनकलातीतं स्वभावस्थितम् ॥१॥"

( ) ॥५९॥

अथाद्यशुक्लध्यानस्य नामाऽऽह -

सवितर्कं सविचारं, सपृथक्त्वमुदाहृतम् ।
त्रियोगयोगिनः साधो-राद्यं शुक्लं सुनिर्मलम् ॥६०॥

व्याख्या - '**त्रियोगयोगिनः साधोः**' मनोवचःकाययोगवतो मुनेः '**आद्यं**' प्रथमं शुक्लध्यानम् '**उदाहृतं**' प्रोक्तम्, तत्कथम्भूतम् ? सह वितर्केण वर्त्तत इति '**सवितर्कम्**', सह विचारेण वर्त्तते इति '**सविचारम्**', सह पृथक्त्वेन वर्त्तते इति '**सपृथक्त्वम्**', इति विशेषणत्रयोपेतत्वात् पृथक्त्व-वितर्कसविचारनामकं प्रथमं शुक्लध्यानमिति ॥६०॥

अथ तद्विशेषणत्रयस्य स्वरूपमाह -

श्रुतचिन्ता वितर्कः स्यात्, विचारः सङ्क्रमो मतः ।
पृथक्त्वं स्यादनेकत्वं, भवत्येतत्त्रयात्मकम् ॥६१॥

व्याख्या - **एतत्**प्रथमं शुक्लध्यानं '**त्रयात्मकम्**', क्रमोत्क्रम-गृहीतविशेषणत्रयरूपम्, तत्र **श्रुतचिन्ता**रूपो '**वितर्कः**', अर्थशब्द-योगान्तरेषु '**सङ्क्रमो विचारः**', द्रव्यगुणपर्यायादिभिरन्यत्वं '**पृथक्त्वम्**' ॥६१॥

अथैतत्त्रयस्य क्रमेण व्यक्तार्थं व्याचिख्यासुः प्रथमं वितर्कमाह-

स्वशुद्धात्मानुभूतात्म-भावश्रुतावलम्बनात् ।
अन्तर्जल्पो वितर्कः स्याद्, यस्मिंस्तत्सवितर्कजम् ॥६२॥

व्याख्या - '**यस्मिन्**' ध्याने**ऽन्तर्जल्पो**ऽन्तरङ्गध्वनिरूपो **वितर्को** विचारणात्मक**स्तत्**सवितर्कं ध्यानं '**स्यात्**', कस्मात् ? '**स्वशुद्धात्मानुभूतात्मभावश्रुतावलम्बनात्**' स्वकीयनिर्मलतमपरमात्मतत्त्वानुभवमयान्तरङ्गभावगतागमावलम्बनतः, इत्युक्तं सवितर्कं ध्यानम् ॥६२॥

अथ सविचारमाह -

अर्थादर्थान्तरे शब्दा-च्छब्दान्तरे च सङ्क्रमः ।
योगाद्योगान्तरे यत्र, सविचारं तदुच्यते ॥६३॥

व्याख्या - '**यत्र**' ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्को विचारणात्मको**ऽर्थादर्थान्तरे** सङ्क्रमते, '**शब्दात् शब्दान्तरे**' सङ्क्रमते, '**योगाद् योगान्तरे**' सङ्क्रमते, **तद्**ध्यानं '**सविचारं**' ससङ्क्रमण**मुच्यत** इति ॥६३॥

अथ सपृथक्त्वमाह -

द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति, गुणाद् याति गुणान्तरम् ।
पर्यायादन्यपर्यायं, सपृथक्त्वं भवत्यतः ॥६४॥

व्याख्या - यत्र ध्याने स एव पूर्वोक्तो वितर्कः सविचारोऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रमणरूपोऽपि निजशुद्धात्म**द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति**, अथवा **गुणाद् गुणान्तरं याति**, यद्वा **पर्यायात्** पर्यायान्तरं याति, तत्र -

"सहजाता गुणा द्रव्ये, सुवर्णे पीतता यथा ।
क्रमभूतास्तु पर्याया, मुद्राकुण्डलतादयः ॥१॥" (   )

तेषु द्रव्यगुणपर्यायान्तरेषु अन्यत्वं = पृथक्त्वं तदस्ति यत्र ध्याने तत्**सपृथक्त्वम्** ॥६४॥

अथाद्यशुक्लध्यानजनितां शुद्धिमाह -

इति त्रयात्मकं ध्यानं, प्रथमं शुक्लमीरितम् ।
प्राप्नोत्यतः परां शुद्धिं, सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकाम् ॥६५॥

व्याख्या - '**इति त्रयात्मकं**' = पृथक्त्ववितर्कसविचारात्मकं '**प्रथमं**' शुक्लध्यानं कथितम्, तस्माद्ध्यानात् '**परां**' प्रकृष्टां '**शुद्धिं**' '**प्राप्नोति**', कथम्भूताम् ? '**सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकां**' मुक्तिलक्ष्मी-सुखनिदर्शनिकामासादयतीत्यर्थः ॥६५॥

अथैतस्यैव विशेषस्वरूपमाह -

यद्यपि प्रतिपात्येत-दुक्तं ध्यानं प्रजायते ।
तथाप्यतिविशुद्धत्वा-दूर्ध्वस्थानं समीहते ॥६६॥

व्याख्या - '**यद्यप्येतदुक्तं ध्यानं**' '**प्रतिपाति**' पतनशीलं '**प्रजायते**' समुत्पद्यते, '**तथापि**' '**अतिविशुद्धत्वाद्**' अतिनैर्मल्यतः '**ऊर्ध्वस्थानम्**' अग्रेतनं गुणस्थानं '**समीहते**' तदारोहाय धावतीत्यर्थः ।

तथाऽपूर्वकरणगुणस्थानस्थो जीवो निद्राद्विकदेवद्विकपञ्चेन्द्रिय-त्वप्रशस्तविहायोगतित्रसनवकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणवैक्रियोपाङ्ग-आहारकोपाङ्गाऽऽद्यसंस्थाननिर्माणतीर्थकृत्ववर्णचतुष्कागुरुलघूप-घातपराघातोच्छ्वासरूपद्वात्रिंशत्प्रकृतिव्यवच्छेदात् षड्विंशतिबन्धकः, अन्त्यसंहननत्रिकसम्यक्त्वोदयव्यवच्छेदात् द्वासप्ततेर्वेदयिता, अष्टत्रिंश-दधिकशतसत्ताको भवति ॥६६॥

॥ इति क्षपकस्याष्टमम् ॥

अथ क्षपकोऽनिवृत्तिगुणस्थानमारोहन् याः प्रकृतीर्यत्र यथा क्षिपति, तत्र तास्तथा श्लोकपञ्चकेनाऽऽह -

अनिवृत्तिगुणस्थानं, ततः समधिगच्छति ।
गुणस्थानस्य तस्यैव, भागेषु नवसु क्रमात् ॥६७॥

गतिः श्वाभ्री च तैरश्ची, द्वे तयोरानुपूर्विके ।
साधारणत्वमुद्योतः, सूक्ष्मत्वं विकलत्रयम् ॥६८॥

एकेन्द्रियत्वमातप-स्त्यानगृद्ध्यादिकत्रयम् ।
स्थावरत्वमिहाद्यांशे, क्षीयन्ते षोडशेत्यमूः ॥६९॥

अष्टौ मध्यकषायाश्च, द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
षण्ढत्वं तुर्यके स्त्रीत्वं, हास्यषट्कं च पञ्चमे ॥७०॥

चतुर्ष्वंशेषु शेषेषु, क्रमेणैवातिशुद्धितः ।
पुंवेदश्च ततः क्रोधो, मानो माया च नश्यति ॥७१॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

व्याख्या – '**ततः**' तस्मादष्टमगुणस्थानादनन्तरं क्षपकोऽ**निवृत्तिगुणस्थानं** नवमं समारोहति = **समधिगच्छति**, ततस्**तस्यैव** '**गुणस्थानस्य नवसु भागेषु**' कृतेषु '[1]**आद्येंऽशे**' = प्रथमे भागे '**इत्यमूः**' इत्येताः '**षोडश**' कर्मप्रकृतयः '**क्षीयन्ते**' ॥६७॥

इत्यमूः काः ? '**श्वाभ्री गतिः**' नरकगतिः, '**तैरश्ची**' तिर्यग्गतिः, **तयो**र्नरकतिरश्चो**र्द्वे आनुपूर्विके** नरकानुपूर्वी तिर्यगानुपूर्वी चेति '**साधारणत्वं**' साधारणनाम '[2]**उद्योतं**' उद्योतनाम '**सूक्ष्मत्वं**' सूक्ष्मनाम '**विकलत्रयं**' द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिलक्षणम् ॥६८॥

'**एकेन्द्रियत्वं**' एकेन्द्रियजातिरूपम्, '[3]**आतपं**' आतपनाम,

---

१. मूले तु '**आद्यांशे**' इति पाठः ।

२. अयं पाठोऽशुद्धो भाति, मूले तु '**उद्योतः**' **इति पाठः । स शुद्धः ।**

३. अयं पाठोऽशुद्धो भाति, मूले तु '**आतपः**' **इति पाठः । स शुद्धः ।**

'**स्त्यानगृद्ध्यादिकत्रयं**' निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानर्द्धिरिति त्रिकम्, '**स्थावरत्वं**' स्थावरनामकर्मेति षोडश कर्मप्रकृतयोऽनिवृत्तिगुणस्थानस्य प्रथमे भागे क्षीयन्ते ॥६९॥

तथा**ऽष्टौ मध्यकषाया =** अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानलक्षणा '**द्वितीये**' भागे क्षीयन्ते, तृतीये भागे '**षण्ढत्वं**' नपुंसकत्वं क्षीयते, '**तुर्यके**' चतुर्थके भागे '**स्त्रीत्वं**' स्त्रीवेदः क्षीयते, '**पञ्चमे**' भागे **हास्य**रत्यरति-भयशोकजुगुप्सेति**षट्कं च** क्षीयते ॥७०॥

'**शेषेषु**' '**चतुर्ष्वंशेषु**' षष्ठादिनवमान्त्येषु '**क्रमेणैव**' '**अतिशुद्धितो**' ध्यानस्यातिनैर्मल्यतः **पुंवेदः** सञ्ज्वलन**क्रोधो मानो माया च नश्यति**, अयमर्थः - षष्ठे भागे पुंवेदः क्षीयते, सप्तमे भागे सञ्ज्वलन-क्रोधः क्षीयते, अष्टमे भागे सञ्ज्वलनमानः क्षीयते, नवमे भागे सञ्ज्व-लनमाया च क्षीयते ।

तथा चानिवृत्तिगुणस्थानस्थो जीवो हास्यरतिभयजुगुप्साव्यवच्छेदाद् द्वाविंशतेर्बन्धकः, हास्यषट्कोदयव्यवच्छेदात् षट्षष्टेर्वेदयिता, नवमांशे मानान्तं पञ्चत्रिंशत्प्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदात् त्र्युत्तरशतसत्ताको भवति ॥७१॥

॥ इति क्षपकस्य नवमम् ॥

अथ क्षपकस्य दशमगुणस्थानमाह -

ततोऽसौ स्थूललोभस्य, सूक्ष्मत्वं प्रापयन् क्षणात् ।
आरोहति मुनिः सूक्ष्म-सम्परायं गुणास्पदम् ॥७२॥

व्याख्या - '**ततो**' नवमगुणस्थानादनन्तरं '**असौ**' क्षपको '**मुनिः**' '**सूक्ष्मसम्परायं गुणास्पदं**' सूक्ष्मसम्परायनामकं गुणस्थान**मारोहति**, किं कुर्वन् ? '**क्षणात्**' क्षणमात्रात् '**स्थूललोभस्य**' स्थूलरूपस्य सञ्ज्वलन-लोभस्य '**सूक्ष्मत्वं**' सूक्ष्माणुरूपत्वं '**प्रापयन्**' ।

तथा सूक्ष्मसम्परायस्थो जीवः पुंवेदसञ्ज्वलनचतुष्कबन्धव्यवच्छेदाद् कर्मप्रकृतीनां सप्तदशकस्य बन्धकः, त्रिवेदत्रिसञ्ज्वलनोदयव्यवच्छेदात्षष्टेर्वेदयिता, मायासत्ताव्यवच्छेदात् द्व्युत्तरशतसत्ताको भवति ॥७२॥

॥ इति क्षपकस्य दशमम् ॥

अथ क्षपकस्यैकादशं गुणस्थानं न भवतीत्याह -

एकादशं गुणस्थानं, क्षपकस्य न सम्भवेत् ।
किन्तु स सूक्ष्मलोभांशान्, क्षपयन् द्वादशं व्रजेत् ॥७३॥

व्याख्या - '**क्षपकस्यैकादशं गुणस्थानकं**' '**न**' नैव भवेत्, '**किन्तु**' दशमादेव गुणस्थानात्क्षपकः '**सूक्ष्मलोभांशान्**' सूक्ष्मीकृतलोभखण्डान् '**क्षपयन्**' सन् '**द्वादशं**' क्षीणमोहाख्यं गुणस्थानं '**व्रजेद्**' गच्छेदिति, अत्र क्षपकश्रेणीं च समर्थयति, तत्क्रमश्चायम् -

"**अणमिच्छमीससम्मं, अट्ठनपुंसित्थिवेअछक्कं च ।**
पुंवेयं च खवेइ, कोहाईए अ संजलणे ॥१॥"
(प्रवचनसारोद्धारः ६९४, विचारसारः ३६५, पदार्थस्थापनासङ्ग्रहः ५७ ॥७३॥

[**छाया - अनमिथ्यात्वमिश्रसम्यक्त्वानि, अष्टनपुंसकस्त्रीवेदषट्कं च ।**
पुंवेदं च क्षपयति, क्रोधादिकान् च सञ्ज्वलनान् ॥१॥]

अथ तत्र शुक्लध्यानस्य द्वितीयांशाश्रयणमाह -

भूत्वाऽथ क्षीणमोहात्मा, वीतरागो महायतिः ।
पूर्ववद् भावसंयुक्तो, द्वितीयं शुक्लमाश्रयेत् ॥७४॥

व्याख्या - '**अथ**' चानन्तरं स क्षपकः '**क्षीणमोहात्मा भूत्वा**' क्षीणमोहगुणस्थानाद्धापरिणतिमयो भूत्वा '**द्वितीयं**' शुक्लध्यानं '**पूर्ववत्**'

प्रथमशुक्लध्यानरीत्याऽऽ**श्रयेद्** भजेत्, कथम्भूतः क्षपकः ? '**वीतरागो**' विशेषेण इतो गतो रागो यस्मात्स तथा, पुनरपि कथम्भूतः ? '**महायतिः**' महांश्चासौ यतिश्च महायतिः, यथाख्यातचारित्र इति । पुनः कथम्भूतः ? '**भावसंयुक्तो**' विशुद्धतरभावोपेतः, एवंविधः क्षपको '**द्वितीयं**' शुक्लध्यानं श्रयेदित्यर्थः ॥७४॥

अथ तदेव शुक्लध्यानं सनामविशेषणमाह -

अपृथक्त्वमवीचारं, सवितर्कगुणान्वितम् ।
स ध्यायत्येकयोगेन, शुक्लध्यानं द्वितीयकम् ॥७५॥

व्याख्या - '**स**' क्षपकः क्षीणमोहगुणस्थानवर्ती द्वितीयं **शुक्लध्यानं** '**एकयोगेन**' एकतरयोगेन **सन्ध्यायति**, यदाह -

"**एकत्रियोगभाजामाद्यं, स्यादपरमेकयोगवताम्**[1] ।
तनुयोगिनां तृतीयं, निर्योगाणां चतुर्थं तु ॥९०२॥"

(**योगशास्त्रम्**)

कथम्भूतम् ? '**अपृथक्त्वं**' पृथक्त्ववर्जितम्, '**अवीचारं**' विचाररहितम्, '**सवितर्कगुणान्वितम्**' वितर्कमात्रगुणोपेतम्, द्वितीयं शुक्लध्यानं ध्यायतीत्यर्थः ॥७५॥

अथापृथक्त्वमेव व्यक्तमाह -

निजात्मद्रव्यमेकं वा, पर्यायमथवा गुणम् ।
निश्चलं चिन्त्यते यत्र, तदेकत्वं विदुर्बुधाः ॥७६॥

व्याख्या - '**बुधा**' ज्ञाततत्त्वाः '**तदेकत्वम्**' अपृथक्त्वं '**विदुः**' अवधारयन्ति स्म = कथयन्ति स्म, तत् किम् ? - ध्यायकेन यद्

---

१. **योगशास्त्रे** तु '**...योगानाम्**' इति पाठः ।

निजात्मद्रव्यं एकं केवलं स्वकीयविशुद्धपरमात्मद्रव्यम्, '**वा**' अथवा तस्यैव परमात्मद्रव्यस्य एकं केवलं '**पर्यायम्**', वा '**अथवा**' एकमद्वितीयं '**गुणं**' वा, तदत्र गुणपर्यायविशेषः पूर्वोक्त एव, एतदेवं-विधमेकं द्रव्यमेकं गुणं वा एकं पर्यायं वा, '**निश्चलं**' चलनवर्जितं '**यत्र**' ध्यायते तदेकत्वमिति ॥७६॥

अथाविचारत्वमाह -

यद्व्यञ्जनार्थयोगेषु, परावर्त्तविवर्जितम् ।
चिन्तनं तदविचारं, स्मृतं सद्ध्यानकोविदैः ॥७७॥

व्याख्या - सम्प्रति सद्ध्यानकोविदत्वं शास्त्राम्नायविशेषादेवास्ति, न त्वनुभवात्, यदाहुः **श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः** -

"[1]**अनविच्छित्त्याऽऽम्नायः, समागतोऽस्येति कीर्त्यतेऽस्माभिः ।**
दुष्करमप्याधुनिकैः, शुक्लध्यानं यथाशास्त्रम् ॥८९६॥"

(योगशास्त्रान्तरश्लोकः)

तैः '**सद्ध्यानकोविदैः**' = शास्त्राम्नायावगतशुक्लध्यानरहस्यैस्तद् '**अविचारं**' अविचारविशेषणोपेतं द्वितीयं शुक्लं '**स्मृतं**' = प्रज्ञप्तम्, तत् किम् ? **यत्**पूर्वोक्तस्वरूपेषु '**व्यञ्जनार्थयोगेषु**' शब्दाभिधेययोगरूपेषु '**परावर्त्तविवर्जितं**' शब्दाच्छब्दान्तरमित्यादिसङ्क्रमेण रहितं '**चिन्तनं**' श्रुतानुसारादेव क्रियते तदविचारमिति ॥७७॥

अथ सवितर्कत्वमाह -

निजशुद्धात्मनिष्ठं हि, भावश्रुतावलम्बनात् ।
चिन्तनं क्रियते यत्र, सवितर्कं तदुच्यते ॥७८॥

---

१. **योगशास्त्रान्तरश्लोके** तु '**अनवच्छित्त्या....**' इति पाठः ।

व्याख्या - '**यत्र**' '**निजशुद्धात्मनिष्ठं**' स्वकीयातिविशुद्धपरमात्मलीनं '**हि**' स्फुटं '**चिन्तनं**' सूक्ष्मविचारणात्मकं '**क्रियते**', तत्सवितर्कैकगुणोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानम्, कस्मात् ? '**भावश्रुतावलम्बनात्**' सूक्ष्मान्तर्जल्परूपभावगतश्रुतावलम्बनमात्रचिन्तनादिति ॥७८॥

अथ द्वितीयशुक्लजनितसमरसीभावमाह -

इत्येकत्वमविचारं, सवितर्कमुदाहृतम् ।
तस्मिन् समरसीभावं, धत्ते स्वात्मानुभूतितः ॥७९॥

व्याख्या - '**इति**' पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्वाविचारसवितर्करूपविशेषणत्रयोपेतं द्वितीयं शुक्लध्यानं '**उदाहृतं**' कथितम्, '**तस्मिन्**' द्वितीये शुक्लध्याने वर्त्तमानो ध्यानी -

"**ध्यानात् समरसीभाव-स्तदेकीकरणं मतं ।**
आत्मा यदपृथक्त्वेन, लीयते परमात्मनि ॥१॥" (   )

तं '**समरसीभावं**' '**धत्ते**' धारयति, कुतः ? '**स्वात्मानुभूतितः**' स्वस्याऽऽत्मनोऽनुभूतिरनुभवनं स्वात्मानुभूतिस्ततः ॥७९॥

अथ क्षीणमोहगुणस्थानाद्धाऽवसाने यत्करोति, तदाह -

इत्येतद्ध्यानयोगेन, प्लुष्यत्कर्मेन्धनोत्करः ।
निद्राप्रचलयोर्नाश-मुपान्त्ये कुरुते क्षणे ॥८०॥

व्याख्या - **इत्येतत्**पूर्वोक्त**ध्यानयोगेन** द्वितीयशुक्लध्यानसमायोगेन '**प्लुष्यत्कर्मेन्धनोत्करो**' दह्यमानकर्मसमिदुत्करो योगीन्द्रः '**उपान्त्ये**' अन्त्यसमीपसमये '**निद्राप्रचलयोः**' '**नाशं**' करोति क्षयं '**कुरुते**' ॥८०॥

अथान्त्यसमये यत्करोति, तदाह -

अन्त्ये दृष्टिचतुष्कं च, दशकं ज्ञानविघ्नयोः ।
क्षपयित्वा मुनिः क्षीण-मोहः स्यात्केवलात्मकः ॥८१॥

व्याख्या - क्षपको '**मुनिः**' क्षीणमोहस्**यान्त्ये** समये '**दृष्टिचतुष्कं**' चक्षुर्दर्शनादिदर्शनचतुष्कं ज्ञानान्तरायदशकं **चे**त्येताश्चतुर्दश प्रकृतीः **क्षपयित्वा** क्षीणमोहांशः सन् '**केवलात्मकः**' **स्यादि**ति ।

तथा क्षीणमोहगुणस्थानस्थो जीवो दर्शनचतुष्कज्ञानान्तरायदश-कोच्चयशोरूपषोडशबन्धव्यवच्छेदादेकसातवेद्यबन्धकः, तथा सञ्ज्वल-नलोभऋषभनाराचनाराचोदयव्यवच्छेदात् सप्तपञ्चाशत्प्रकृतेर्वेदयिता, लोभसत्ताक्षपकत्वादेकोत्तरशतसत्ताको भवति ॥८१॥

॥ इति क्षपकस्य द्वादशम् ॥

अथ क्षीणमोहान्तप्रकृतीनां सङ्ख्यामाह -

एवं च क्षीणमोहान्ता, त्रिषष्टिप्रकृतिस्थितिः ।
पञ्चाशीतिर्जरद्वस्त्र-प्रायाः शेषाः सयोगिनि ॥८२॥

व्याख्या - '**एवं**' पूर्वोक्तप्रकारेण त्रिषष्टिप्रकृतीनां स्थितिः **क्षीण-मोहान्तै**व, कोऽर्थः ? चतुर्थगुणस्थानादारभ्य क्षीयमाणानां प्रकृतीनां त्रिषष्टिः क्षीणमोहे सम्पूर्णा, यथैकस्याः प्रकृतेश्चतुर्थगुणस्थाने क्षयः, पुनरेकस्याः पञ्चमे, अष्टानां सप्तमे, षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां नवमे, एकस्याः प्रकृतेर्दशमे, [१]सप्तदश-प्रकृतीनां द्वादशे क्षयः, इत्येवं त्रिषष्टिप्रकृतीनां क्षीणमोहान्तैव स्थितिरुक्ता, तथा **शेषा**स्त्रिषष्टिव्यतिरिक्ताः पञ्चाशीतिप्रकृतयो '**जरद्वस्त्रप्राया**' अत्यर्थं *जीर्णचीवरकल्पाः सयोगिगुणस्थाने भवन्ति ॥८२॥*

अथ सयोगिनि यो भावो भवति, ये च सम्यक्त्वचारित्रे भवतः, तदाह -

---

१. अयं पाठोऽशुद्धो भासते । '**षोडशप्रकृतीनां**' इति समीचीनः पाठः सम्भवति ।

भावोऽत्र क्षायिकः शुद्धः, सम्यक्त्वं क्षायिकं परम् ।
क्षायिकं हि यथाख्यात-चारित्रं तस्य निश्चितम् ॥८३॥

व्याख्या - '**तस्य**' केवलात्मनो भगवतः, '**अत्र**' सयोगिगुणस्थाने '**भावः क्षायिक**' एव '**शुद्धः**' अतिनिर्मलो भवति, '**सम्यक्त्वं**' '**परं**' प्रकृष्टं **क्षायिक**मेव '**हि**' स्फुटं '**चारित्रं क्षायिकं**' **यथाख्यात**नामकं **निश्चितं** भवति, कोऽर्थः ? अत्रौपशमिकक्षायोपशमिकभावयोरभावात् क्षायिको भावः, तथा दर्शनमोहनीयस्य चारित्रमोहनीयस्य क्षीणत्वात् क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे इति ॥८३॥

अथ तस्य केवलात्मनः केवलज्ञानबलमाह -

चराचरमिदं विश्वं, हस्तस्थामलकोपमम् ।
प्रत्यक्षं भासते तस्य, केवलज्ञानभास्वतः ॥८४॥

व्याख्या - '**चराचरं विश्वं**' सचराचरं जगत् '**हस्तस्थामलकोपमं**' हस्ततलगृहीतामलफलोपमं '**प्रत्यक्षं**' साक्षात्कारेण '**भासते**' दीप्यत इति, अत्र भास्वतः सूर्यस्योपमानं व्यवहारमात्रेणैव दर्शितम्, न निश्चयतः, यतो निश्चयनयेन केवलज्ञानसूर्ययोर्महदन्तरम्, यदाह -

"चंदाइच्चगहाणं पहा, पयासेइ परिमियं खित्तं ।
केवलिअनाणलंभो, लोआलोअं पयासेइ ॥३३९॥"

(विंशतिर्विंशिकाः) ॥८४॥

[छाया - चन्द्रादित्यग्रहाणां प्रभा, प्रकाशयति परिमितं क्षेत्रम् ।
कैवल्यज्ञानलाभो, लोकालोकं प्रकाशयति ॥३३९॥]

अथार्जिततीर्थकृत्कर्मणो विशेषमाह -

विशेषात्तीर्थकृत्कर्म, येनास्त्यर्जितमूर्जितम् ।
तत्कर्मोदयतोऽत्रासौ, स्याज्जिनेन्द्रो जगत्पतिः ॥८५॥

व्याख्या - '**विशेषाद्**' अर्हद्भक्तिप्रमुखविंशतिपुण्यस्थानक-विशेषाऽऽराधनाद् '**येन**' जन्तुना '**ऊर्जितं**' स्फीतं '**तीर्थकृत्कर्म**' '**अर्जितम्**' उपार्जितमस्ति, तीर्थकृत्कर्मार्जने हि हेतुभूतान्यर्हद्भक्ति-मुख्यानि विंशतिस्थानान्येतानि, यदाह -

"अरिहंत सिद्ध पवयण, गुरु थेर बहुस्सुए तवस्सीसुं[१] ।
[२]वच्छलया एएसिं, अभिक्खनाणोवओगे अ ॥१॥

दंसणविणए आवस्सए अ, सीलव्वए निरइयारे[३] ।
खणलवतवच्चियाए, वेयावच्चे[४] समाही अ ॥२॥

अप्पुव्वनाणगहणे[५], सुअभत्ती पवयणे पभावणया ।
एएहिं कारणेहिं, तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥३॥"

(प्रवचनसारोद्धारः ३१०-३१२, विचारसारः ५१-५३, रत्नसञ्चयः ३७१-३७३)

[छाया - अर्हत्सिद्धप्रवचन-गुरुस्थविरबहुश्रुते तपस्विषु ।
वात्सल्यमेतेषु, अभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगौ च ॥१॥

दर्शनविनयौ आवश्यकानि च, शीलव्रते निरतिचारता ।
क्षणलवतपस्त्यागा, वैयावृत्त्यं समाधिश्च ॥२॥

---

१. **प्रवचनसारोद्धार-विचारसार-रत्नसञ्चयेषु** तु '**तवस्सी य**' इति पाठः ।

२. **प्रवचनसारोद्धार-विचारसार-रत्नसञ्चयेषु** तु '**वच्छल्लया य एसिं**' इति पाठः ।

३. **प्रवचनसारोद्धार-विचारसारयोस्तु** '**निरइयारो**' इति पाठः । **रत्नसञ्चये** तु '**सीलवय साहुवावारो**' इति पाठः ।

४. **रत्नसञ्चये** तु '**वेयावच्चं**' इति पाठः ।

५. **रत्नसञ्चये** तु '**अप्पुव्वणाणग्गहणं**' इति पाठः ।

अपूर्वज्ञानग्रहणं, श्रुतभक्तिः प्रवचने प्रभावना ।
एतैः कारणै-स्तीर्थकरत्वं लभते जीवः ॥३॥]

ततः '**अत्र**' सयोगिनि गुणस्थाने '**तत्कर्मोदयतः**' तीर्थकृत्कर्मोदयात् '**असौ**' केवली '**जगत्पतिः**' त्रिभुवनाधिपतिः '**जिनेन्द्रः**' '**स्यात्,**' जिनाः = सामान्यकेवलिनस्तेषामिन्द्र इव जिनेन्द्रः ॥८५॥

अथ तीर्थकृतो महिमानमाह -

स सर्वातिशयैर्युक्तः, सर्वामरनरैर्नतः ।
चिरं विजयते सर्वो-त्तमं तीर्थं प्रवर्त्तयन् ॥८६॥

व्याख्या - '**स**' भगवांस्तीर्थकरः,

"चउरो जम्मप्पभिइ, इक्कारस कम्मसंखए जाए ।
नव दस य देवजणिए, चउतीसं अइसए वंदे ॥७॥"

(दर्शनशुद्धिप्रकरणम्)

[छाया - **चत्वारो जन्मप्रभृति, एकादश कर्मसङ्क्षये जाते ।**
नव दश च देवजनिताश्चतुस्त्रिंशतमतिशयान् वन्दे ॥७॥]

इत्येवंविधैश्चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यैरतिशयै**र्युक्तः**, तथा '**सर्वामरनरैर्नतः**' सकलदेवमानवनमस्कृतः, '**सर्वोत्तमं**' सकलशासनप्रवरं '**तीर्थं**' शासनं '**प्रवर्त्तयन्**' प्रकटयन् '**चिरं**' देशोनां पूर्वकोटिं यावदुत्कृष्टतो '**विजयते**' ॥८६॥

अथ तत्तीर्थकृत्कर्म यथा वेद्यते, तदाह -

वेद्यते तीर्थकृत्कर्म, तेन सद्देशनादिभिः ।
भूतले भव्यजीवानां, प्रतिबोधादि कुर्वता ॥८७॥

व्याख्या - '**तेन**' तीर्थकृता तत्कर्म '**वेद्यते**' अनुभूयते, किं

कुर्वता ? '**भूतले**' पृथ्वीमण्डले '**भव्यजीवानां प्रतिबोधादि कुर्वता**', आदिशब्दाद्देशविरतिसर्वविरत्यारोपादि विदधता, काभिः ? '**सद्देशनादिभिः**' तत्त्वोपदेशादिभिः कृत्वा वेद्यते, यदुक्तम् -

"तं च कहं वेइज्जइ ?, अगिलाए धम्मदेसणाईहिं ।
बज्झइ तं तु भगवओ, तइयभवोसक्कइत्ताणं ॥१८३॥"

(आवश्यकनिर्युक्तिः)

[छाया - तच्च कथं वेद्यते ? अग्लान्या धर्मदेशनादिभिः ।
बध्यते तत्तु भगवतः, तृतीयभवे अवसर्प्य ॥१८३॥]

इति ॥८७॥

अथ केवलिनां स्थितिमाह -

उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं, पूर्वकोटिप्रमाणकम् ।
कालं यावन्महीपीठे, केवली विहरत्यलम् ॥८८॥

व्याख्या - '**केवली**' केवलज्ञानवान् '**महीपीठे**' पृथ्वीमण्डले '**उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं पूर्वकोटिप्रमाणं कालं यावत्**' '**अलं**' अत्यर्थं '**विहरति**', काञ्चनकमलेषु पदन्यासं कुर्वन् अष्टप्रातिहार्यविभूतिकलितः अनेकसुरासुरकोटिसंसेवितो विचरति, अयं च सामान्यकेवलिविहारकालसम्भवो दर्शितः, जिनास्तु मध्यमायुष एव भवन्ति ॥८८॥

अथ केवलिसमुद्घातकरणमाह -

चेदायुषः स्थितिर्न्यूना, सकाशाद्वेद्यकर्मणः ।
तदा तत्तुल्यतां कर्त्तुं, समुद्घातं करोत्यसौ ॥८९॥

व्याख्या - '**असौ**' केवली '**चेद्**' यदि '**वेद्यकर्मणः सकाशात्**' वेदनीयकर्मसमीपाद् '**आयुषः स्थितिः**' आयुःकर्मावस्थितिः '**न्यूना**' स्तोका भवति, '**तदा तत्तुल्यतां कर्त्तुं**' आयुर्वेद्ययोस्तुल्यताकरणार्थं **समुद्घातं करोति** ॥८९॥

अथ तमेव समुद्घातमाह -

दण्डत्वं च कपाटत्वं, मन्थानत्वं च पूरणम् ।
कुरुते सर्वलोकस्य, चतुर्भिः समयैरसौ ॥९०॥

व्याख्या - प्रथमं समुद्घातस्वरूपमुच्यते - यथास्वभावस्थितानामात्मप्रदेशानां वेदनादिभिः सप्तभिः कारणैः समन्तादुद्घातनं = स्वभावादन्यभावेन परिणमनं समुद्घातः, स च सप्तधा - वेदनासमुद्घातः, कषायसमुद्घातः, मरणसमुद्घातः, वैक्रियसमुद्घातः, तैजससमुद्घातः, आहारकसमुद्घातः, केवलिसमुद्घातश्च, यदाह -

"वेयण कसाय मरणे, वेउव्विअ तेअ आहार केवलिओ ।
नरसुरतिरिनिरएसु, सग पण तिय चउ समुग्घाया ॥१॥
पण तिरिसन्निपणिंदिएसु, चउरो पज्जत्तथूलवाऊसु ।
छत्तेसंतमुहुत्ता, अडसामइयओ य केवलिओ ॥२॥" (   )

[छाया - **वेदनाकषायमरणवैक्रियतैजसाहारककैवलिकाः ।**
नरसुरतिर्यग्नरकेषु, सप्त पञ्च त्रयश्चत्वारः समुद्घाताः ॥१॥
पञ्च तिर्यक्सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु, चत्वारः पर्याप्तस्थूलवायुषु ।
षट् तेषामन्तर्मुहूर्त्ताः, अष्टसामयिकश्च कैवलिकः ॥२॥]

इत्येतेषु सप्तसु समुद्घातेष्वन्त्यः केवलिसमुद्घातः, तदर्थम**सौ** केवली आयुर्वेद्ययोः समीकरणार्थमात्मप्रदेशैरूर्द्ध्वाधो लोकान्तं यावत्प्रसारितैरेकस्मिन् समये '**दण्डत्वं**' दण्डाकारत्वं कुरुते, द्वितीये समये पूर्वापरयोर्दिशोर्विस्तृतैरात्मप्रदेशैरेव '**कपाटत्वं**' कपाटाकारत्वं कुरुते, तृतीये समये दक्षिणोत्तरयोर्दिशोरप्यात्मप्रदेशैः कपाटाकारविस्तृतै**र्मन्थानत्वं** = मन्थानाकारत्वं कुरुते, चतुर्थे समयेऽन्तरालपूरणेन '**सर्वलोकस्य**' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकस्य '**पूरणं कुरुते**', एवं केवली समुद्घातं कुर्वन्

चतुर्भिः समयैर्विश्वव्यापी भवति ॥९०॥

अथ ततो निवृत्तिमाह -

एवमात्मप्रदेशानां, प्रसारणविधानतः ।
कर्मलेशान् समीकृत्यो-त्क्रमात्तस्मान्निवर्त्तते ॥९१॥

व्याख्या - '**एवं**' अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण केवली सर्वा**त्मप्रदेशानां** '**प्रसारणविधानतो**' विस्तारणप्रयोगात् '**कर्मलेशान् समीकृत्य**' '**तस्माद्**' समुद्घाताद् '**उत्क्रमाद्**' विपरीतक्रमाद् '**निवर्त्तते**' । अयमर्थः - चतुर्भिः समयैर्जगत्पूरणं कृत्वा पञ्चमे समये पूरणान्निवर्त्तते, षष्ठे समये मन्थानत्वं निवर्त्तयति, सप्तमे समये कपाटत्वमुपसंहरति, अष्टमे समये दण्डत्वमुपसंहरन् स्वभावस्थो भवति, यदाह **वाचकमुख्यः** -

"**दण्डं प्रथमे समये, कपाटमथ चोत्तरे तथा समये ।**
मन्थानमथ तृतीये, लोकव्यापी चतुर्थे तु ॥२७३॥
संहरति पञ्चमे त्व-न्तराणि मन्थानमथ पुनः षष्ठे ।
सप्तमके तु कपाटं, संहरति ततोऽष्टमे दण्डम् ॥२७४॥"

(**प्रशमरतिप्रकरणम्**) ॥९१॥

अथ केवली समुद्घातं कुर्वन् यथा योगवान् अनाहारकश्च भवति, तथा श्लोकद्वयेनाऽऽह -

समुद्घातस्य तस्याद्ये, चाष्टमे समये मुनिः ।
औदारिकाङ्गयोगः स्याद्, द्विषट्सप्तमकेषु च ॥९२॥
मिश्रौदारिकयोगी च, तृतीयाद्येषु तु त्रिषु ।
समयेष्वेककर्माङ्ग-धरोऽनाहारकश्च सः ॥९३॥ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या - '**स**' केवली समुद्घातं कुर्वन् '**आद्ये**' प्रथमे '**अष्टमे**' अन्त्ये **च**ेति समयद्वये '**औदारिकाङ्गयोगः स्यात्**' औदारिक-

शरीरयोगवान् भवति, द्वितीयषष्ठसप्तमकेषु समयेषु '[१]**तु**' पुनः स केवली समुद्घातं कुर्वन् '**मिश्रौदारिकयोगी च**' स्यात् मिश्रौदारिकयोगवान् भवति, मिश्रत्वं चात्र कार्मणेनैव सहौदारिकस्य, '**तृतीयाद्येषु त्रिषु तु**' पुनस्तृतीयप्रमुखेषु '**त्रिषु समयेषु**' तृतीयचतुर्थपञ्चमलक्षणेषु स केवली केव**लैककर्माङ्गधरो** भवति, केवलकार्मणकाययोगी भवति, तदा तत्र समये **स** केवली केवलकार्मणकाययोगत्वा**दनाहारको** भवति, यदाह –

"**औदारिकप्रयोक्ता, प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्टः ।**
मिश्रौदारिकयोक्ता, सप्तमषष्ठद्वितीयेषु ॥२७५॥
[२]**कार्मणशरीरयोक्ता, चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च ।**
[३]**समयत्रये च तस्मिन्, भवत्यनाहारको नियमात् ॥२७६॥**"

(**प्रशमरतिप्रकरणम्**) ॥९२-९३॥

अत्र यः केवली समुद्घातं करोति, तदाह –

यः षण्मासाधिकायुष्को, लभते केवलोद्गमम् ।
करोत्यसौ समुद्घात-मन्ये कुर्वन्ति वा नवा ॥९४॥

व्याख्या – '**यः षण्मासाधिकायुष्कः**' सन् '**केवलोद्गमं**' केवलोत्पत्तिं '**लभते**' प्राप्नोति, '**असौ समुद्घातं**' निश्चयेन '**करोति**', '**अन्ये**' षण्मासमध्यायुष्काः केवलिनः समुद्घातं '**कुर्वन्ति वा**' = अथवा '**न**' कुर्वन्ति च, तेषां समुद्घातकरणे भजनैव, यदाह –

"**छम्मासाऊ सेसे, उप्पन्नं जेसि केवलं नाणं ।**
ते नियमा समुग्घाया, सेसा समुग्घाइ भइयव्वा ॥१३३॥"

(**गाथासहस्त्री**)

---

१. **मूले** तु '**च**' इति पाठः ।

२. **प्रशमरतिप्रकरणे** तु '**कार्मणशरीरयोगी**' इति पाठः ।

३. **प्रशमरतिप्रकरणे** तु '**समयत्रयेऽपि**' इति पाठः ।

[छाया - षण्मासायुषि शेषे, उत्पन्नं येषां केवलज्ञानम् ।
ते नियमात्समुद्घातिनः, शेषाः समुद्घाते भक्तव्याः ॥१३३॥]

॥९४॥

अथ समुद्घाताद् निवृत्तो यत्करोति, तदाह -

समुद्घातान्निवृत्तोऽसौ, मनोवाक्काययोगवान् ।
ध्यायेद्योगनिरोधार्थं, शुक्लध्यानं तृतीयकम् ॥९५॥

व्याख्या - '**असौ मनोवाक्काययोगवान्**' केवली = सयोगि-केवली '**समुद्घातान्निवृत्तः**' सन् '**योगनिरोधार्थं**' योगनिरोधनिमित्तं तृतीयं '**शुक्लध्यानं ध्यायेत्**' ॥९५॥

अथ तदेव तृतीयं शुक्लध्यानमाह -

आत्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा, क्रिया यत्रानिवृत्तिका ।
तत्तृतीयं भवेच्छुक्लं, सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिकम् ॥९६॥

व्याख्या - तस्मिन्नवसरे तस्य केवलिनस्**तृतीयं** '**सूक्ष्मक्रिया-ऽनिवृत्तिकं**' नाम शुक्लध्यानं भवति, '**तत्**' किम् ? '**यत्राऽऽत्म-स्पन्दात्मिका सूक्ष्मा क्रियाऽनिवृत्तिका**' भवति, कोऽर्थः ? आत्म-स्पन्दात्मिका क्रियाऽपि सूक्ष्मत्वादनिवृत्तिका भवति, सूक्ष्मत्वं मुक्त्वा पुनः स्थूलत्वं न भजतीत्यर्थः ॥९६॥

अथ मनोवचःकाययोगानामपि यथा यथा सूक्ष्मत्वं करोति, तथा तथा श्लोकचतुष्टयेनाऽऽह -

बादरे काययोगेऽस्मिन्, स्थितिं कृत्वा स्वभावतः ।
सूक्ष्मीकरोति वाक्चित्त-योगयुग्मं स बादरम् ॥९७॥

त्यक्त्वा स्थूलं वपुर्योगं, सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिम् ।
कृत्वा नयति सूक्ष्मत्वं, काययोगं तु बादरम् ॥९८॥

स सूक्ष्मकाययोगेऽथ, स्थितिं कृत्वा पुनः क्षणम् ।
निग्रहं कुरुते सद्यः, सूक्ष्मवाक्चित्तयोगयोः ॥९९॥
ततः सूक्ष्मे वपुर्योगे, स्थितिं कृत्वा क्षणं हि सः ।
सूक्ष्मक्रियं निजात्मानं, चिद्रूपं विन्दति स्वयम् ॥१००॥

॥ चतुर्भिः कुलकम् ॥

व्याख्या - '**स**' केवली सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिनामकतृतीयशुक्लध्यानध्याता अचिन्त्यात्मवीर्यशक्त्या**ऽस्मिन् बादरे काययोगे स्वभावतः स्थितिं कृत्वा**' '**बादरं वाक्चित्तयोगयुग्मं**' स्थूलवचोमनोयोगयुगलं '**सूक्ष्मीकरोति**' ॥९७॥

ततः '**स्थूलं**' बादरं '**वपुर्योगं त्यक्त्वा सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिं कृत्वा बादरं काययोगं सूक्ष्मत्वं**' प्रापयति ॥९८॥

'**स सूक्ष्मकाययोगे पुनः**' '**क्षणं**' क्षणमात्रं '**स्थितिं कृत्वा सद्यः**' तत्कालं '**सूक्ष्मवाक्चित्तयोः**' '**निग्रहं**' सर्वथा तत्सम्भवाभावं '**कुरुते**' ॥९९॥

'**ततः सूक्ष्मे**' काययोगे '**क्षणं स्थितिं कृत्वा**' '**हि**' स्फुटं '**स**' केवली '**निजात्मानं सूक्ष्मक्रियं चिद्रूपं**' **स्वयम**ात्मनैव '**विन्दति**' अनुभवति ॥१००॥

॥ इति श्लोकचतुष्टयार्थः ॥

अथ यदेव सूक्ष्मक्रियस्य वपुषः स्थैर्यं भवति, तदेव केवलिनां ध्यानं स्यादित्याह -

छद्मस्थस्य यथा ध्यानं, मनसः स्थैर्यमुच्यते ।
तथैव वपुषः स्थैर्यं, ध्यानं केवलिनो भवेत् ॥१०१॥

व्याख्या - '**यथा**' येन प्रकारेण '**छद्मस्थस्य**' योगिनो '**मनसः स्थैर्यं ध्यानमुच्यते**', '**तथैव**' तेन प्रकारेण '**वपुषः स्थैर्यं**' शरीरस्य निश्चलत्वम्, '**केवलिनो ध्यानं**' भवतीति ॥१०१॥

अथ शैलेशीकरणारम्भी सूक्ष्मकाययोगी यत्करोति, तदाह -

शैलेशीकरणारम्भी, वपुर्योगे स सूक्ष्मके ।
तिष्ठन्नूद्ध्र्वास्पदं शीघ्रं, योगातीतं यियासति ॥१०२॥

व्याख्या - केवलिनो ह्रस्वाक्षरपञ्चकोद्गिरणमात्रायुषः शैलवन्निश्चलकायस्य चतुर्थध्यानपरिणतिरूपं शैलेशीकरणं भवति, ततः '**स**' केवली '**शैलेशीकरणारम्भी**' शैलेशकरणारम्भी '**सूक्ष्मके वपुर्योगे**' सूक्ष्मरूपे काययोगे '**तिष्ठन्**' '**शीघ्रं**' त्वरितं '**ऊद्ध्र्वास्पदं**' '**योगातीतम्**' अयोगिगुणस्थानं '**यियासति**' यातुमिच्छति ॥१०२॥

अथ भगवान् स केवली सयोगिगुणस्थानान्त्यसमये यत्करोति, तदाह-

अस्यान्त्येऽङ्गोदयच्छेदात्, स्वप्रदेशघनत्वतः ।
करोत्यन्त्याङ्गसंस्थान-त्रिभागोनावगाहनम् ॥१०३॥

व्याख्या - '**अस्य**' सयोगिकेवलिगुणस्थानस्य '**अन्त्ये**' अन्त्यसमये औदारिकद्विकमस्थिरद्विकं विहायोगतिद्विकं प्रत्येकत्रिकं संस्थानषट्कम् अगुरुलघुचतुष्कं वर्णादिचतुष्कं निर्माणकर्म तैजसकार्मणद्वयं प्रथमं संहननं स्वरद्विकमेकतरं वेदनीयं चेति त्रिंशत्प्रकृतीनामुदयव्यवच्छेदो भवति, ततोऽत्राङ्गोपाङ्गोदयव्यवच्छेदादन्त्याङ्गसंस्थानावगाहनायाः सकाशात्त्रिभागोनावगाहनां करोति, कस्मात् ? - '**स्वप्रदेशघनत्वतः**' चरमाङ्गोपाङ्गगतनासिकादिच्छिद्राणां पूरणेन स्वप्रदेशानाम् = आत्मप्रदेशानां घनत्वं = निबिडत्वं भवति तस्मात्स्वप्रदेशघनत्वतस्त्रिभागोनत्वं भवतीति ।

सयोगिगुणस्थानस्थो जीव एकविधबन्धकः, उपान्त्यसमयं यावत् ज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्कोदयव्यवच्छेदाद् द्विचत्वारिंशत्प्रकृतिवेदयिता, निद्राप्रचलाज्ञानान्तरायदर्शनचतुष्करूपषोडशप्रकृतीनां सत्ताव्यवच्छेदा-त्पञ्चाशीतिसत्ताको भवति ॥१०३॥

॥ इति सयोगिगुणस्थानम् ॥१३॥

अथायोगिगुणस्थानस्य स्थितिमाह –

अथायोगिगुणस्थाने, तिष्ठतोऽस्य जिनेशितुः ।
लघुपञ्चाक्षरोच्चार-प्रमितैव स्थितिर्भवेत् ॥१०४॥

व्याख्या – '**अथ**' त्रयोदशगुणस्थानानन्तरं '**अयोगिगुणस्थानके**' चतुर्दशे '**अस्य जिनेशितुः**' जिनेन्द्रस्य '**तिष्ठतः**' अवस्थितस्य '**लघुपञ्चाक्षरोच्चारप्रमितैव**' 'अ-इ-उ-ऋ-लृ' वर्णपञ्चकसमुच्चरण-कालतुल्यैव **स्थिति**र्भवति ॥१०४॥

अथायोगिगुणस्थाने ध्यानसम्भवमाह –

तत्रानिवृत्तिशब्दान्तं, समुच्छिन्नक्रियात्मकम् ।
चतुर्थं भवति ध्यान-मयोगिपरमेष्ठिनः ॥१०५॥

व्याख्या – '**तत्र**' तस्मिन्नयोगिगुणस्थाने**ऽयोगिपरमेष्ठिनश्चतुर्थं** '**ध्यानं**' '**समुच्छिन्नक्रियात्मकं**' वक्ष्यमाणस्वरूपं '**भवति**', कथम्भूतम् ? '**अनिवृत्तिशब्दान्तं**' अनिवृत्तिशब्दोऽन्ते यस्य तत्समुच्छिन्नक्रिया-ऽनिवृत्तिनामकं चतुर्थं ध्यानमिति ॥१०५॥

अथास्य चतुर्थध्यानस्य स्वरूपमाह –

समुच्छिन्ना क्रिया यत्र, सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि हि ।
समुच्छिन्नक्रियं प्रोक्तं, तद्द्वारं मुक्तिवेश्मनः ॥१०६॥

व्याख्या – '**यत्र**' ध्याने '**सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि**' सूक्ष्मकाय-योगरूपाऽपि '**क्रिया**' '**समुच्छिन्ना**' सर्वथा निवृत्ता **तत्समुच्छिन्नक्रियं** नाम चतुर्थं ध्यानं '**प्रोक्तम्**', कथम्भूतम् ? '**मुक्तिवेश्मनः**' सिद्धि-सौधस्य '**द्वारं**' द्वारोपममिति ॥१०६॥

अथ शिष्येण कृतं प्रश्नद्वयमाह –

देहास्तित्वेऽप्ययोगित्वं, कथं ? तद् घटते प्रभो ! ।
देहाभावे तथा ध्यानं, दुर्घटं घटते कथम् ? ॥१०७॥

व्याख्या – शिष्यः पृच्छति – हे **प्रभो** ! '**देहास्तित्वे**' सूक्ष्मे**ऽपि** वपुर्योगास्तित्वे**ऽयोगित्व**मस्तीति '**तत्कथं घटते ?**' इत्येकः प्रश्नः, '**तथा**' चेद्यदि देहाभावः सर्वथा काययोगाभावः सञ्जातस्तदा '**देहाभावे**' '**दुर्घटं ध्यानं कथं घटते ?**' इति द्वितीयः प्रश्नः ॥१०७॥

अथाऽऽचार्यः प्रश्नद्वयस्योत्तरं पद्यद्वयेनाऽऽह –

वपुषोऽत्रातिसूक्ष्मत्वा-च्छीघ्रम्भाविक्षयत्वतः ।
कायकार्यासमर्थत्वात्, सति कायेऽप्ययोगता ॥१०८॥

तच्छरीराश्रयाद्ध्यान-मस्तीति न विरुध्यते ।
निजशुद्धात्मचिद्रूप-निर्भरानन्दशालिनः ॥१०९॥ ॥ युग्मम् ॥

व्याख्या – आचार्य आह – भोः शिष्य ! '**अत्र**' अयोगिगुणस्थाने '**काये**' सूक्ष्मे वपुर्योगे '**सत्यप्ययोगता**' प्रोच्यते, कस्मात् ? '**वपुषः**' कायस्य '**अतिसूक्ष्मत्वात्**' सूक्ष्मक्रियारूपत्वादिति, तथा '**शीघ्रम्भा-विक्षयत्वतः**' क्षयस्य भावः क्षयत्वम्, शीघ्रं भावि क्षयत्वं यस्य तच्छीघ्रम्भाविक्षयत्वं तस्मात्, तथा '**कायकार्यासमर्थत्वाद्**' देहकृत्य-साधनाक्षमत्वात् काये सत्यप्ययोगता भवतीति ॥१०८॥

तथा '**तच्छरीराश्रयात्**' तादृग्देहास्तित्वाश्रयणात् '**ध्यानमस्तीति**'

'न विरुध्यते' न विरोधमाप्नोति, कस्य ? अयोगिगुणस्थानवर्तिनो भगवतः परमेष्ठिनः, कथम्भूतस्य ? **'निजशुद्धात्मचिद्रूपनिर्भरानन्द-शालिनः'** स्वकीयनिर्मलपरमात्मचिद्रूपतन्मयत्वोत्पन्ननिर्भरपरमानन्द-विराजमानस्येति ॥१०९॥

अथ ध्यानस्य निश्चयव्यवहारत्वमाह -

आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव, ध्याता ध्यायति तत्त्वतः ।
उपचारस्तदन्यो हि, व्यवहारनयाश्रितः ॥११०॥

व्याख्या - 'तत्त्वतो' निश्चयनया**दात्मैव ध्याता 'आत्मनै**व' करणभूतेन कृत्वा **'आत्मानमेव'** कर्मतापन्नं **'ध्यायति', 'हि'** स्फुटं **'तदन्यो'** यः कश्चि**दुपचारो**ऽष्टाङ्गयोगप्रवृत्तिलक्षणः, स सकलोऽपि **'व्यवहारनयाश्रितो'** ज्ञेयः ॥११०॥

अथायोगिन एवोपान्त्यसमयकृत्यमाह -

चिद्रूपात्ममयोऽयोगी, ह्युपान्त्यसमये द्रुतम् ।
युगपत् क्षपयेत्कर्म-प्रकृतीनां द्विसप्ततिम् ॥१११॥

व्याख्या - 'चिद्रूपात्ममयः' केवलाऽऽत्ममयः **'अयोगी'** अयोगिगुणस्थानवर्त्ती **'हि'** स्फुट**मुपान्त्यसमये 'द्रुतं'** शीघ्रं **'युगपत्'** समकालं **'कर्मप्रकृतीनां द्विसप्ततिं क्षपयेत्'** क्षयं प्रापयेदिति ॥१११॥

अथ ता द्विसप्ततिकर्मप्रकृतीर्नामतः श्लोकपञ्चकेनाह -

देहबन्धनसङ्घाताः, प्रत्येकं पञ्च पञ्च च ।
अङ्गोपाङ्गत्रयं चैव, षट्कं संस्थानसञ्ज्ञकम् ॥११२॥

वर्णाः पञ्च रसाः पञ्च, षट्कं संहननात्मकम् ।
स्पर्शाष्टकं च गन्धौ द्वौ, नीचानादेयदुर्भगम् ॥११३॥

तथाऽगुरुलघुत्वाख्य-मुपघातोऽन्यघातिता ।
निर्माणमपर्याप्तत्व-मुच्छ्वासश्चायशस्तथा ॥११४॥

विहायोगतियुग्मं च, शुभस्थैर्यद्वयं पृथक् ।
गतिर्दिव्याऽऽनुपूर्वी च, प्रत्येकं च स्वरद्वयम् ॥११५॥

वेद्यमेकतरं चेति, कर्मप्रकृतयः खलु ।
द्वासप्ततिरिमा मुक्ति-पुरीद्वारार्गलोपमाः ॥११६॥ ॥पञ्चभिः कुलकम् ॥

व्याख्या - देहपञ्चकं ५ बन्धनपञ्चकं १० सङ्घातनपञ्चकं १५ '**अङ्गोपाङ्गत्रयं**' १८ संस्थानषट्कं २४ वर्णपञ्चकं २९ रसपञ्चकं ३४ संहननषट्कं ४० '**स्पर्शाष्टकं**' ४८ गन्धद्वयं ५० नीचैर्गोत्रं ५१ अनादेयं ५२ दुर्भगत्वं ५३ अगुरुलघुत्वं ५४ उपघातत्वं ५५ पराघातत्वं ५६ निर्माणत्वं ५७ '**अपर्याप्तत्वं**' ५८ उच्छ्वासत्वं ५९ अयशस्त्वं ६० विहायोगतिद्वयं ६२ शुभाशुभद्वयं ६४ स्थैर्यास्थैर्यद्वयं ६६ देवगतिः ६७ देवानुपूर्वी ६८ प्रत्येकनाम ६९ सुस्वरदुःस्वरद्वयं ७१ '**एकतरं वेद्यं**' ७२ '**चेति**' द्वासप्ततिकर्मप्रकृतयो मुक्तिपुरीद्वारार्गलारूपा उपान्त्ये समये क्षपयति ॥११२-११३-११४-११५-११६॥

अथायोग्यन्त्ये समये याः प्रकृतीः क्षपयित्वा यत्करोति, तत् श्लोकत्रयेणाऽऽह -

अन्त्ये ह्येकतरं वेद्य-मादेयत्वं च पूर्णता ।
त्रसत्वं बादरत्वं च, मनुष्यायुश्च सद्यशः ॥११७॥

नृगतिश्चानुपूर्वी च, सौभाग्यं चोच्चगोत्रता ।
पञ्चाक्षत्वं तथा तीर्थ-कृन्नामेति त्रयोदश ॥११८॥

क्षयं कृत्वा स लोकान्तं, तत्रैव समये व्रजेत् ।
लब्धसिद्धत्वपर्यायः, परमेष्ठी सनातनः ॥११९॥ ॥त्रिभिर्विशेषकम् ॥

व्याख्या - **सो**ऽयोगी '**हि**' स्फुट**मन्त्ये** समये '**एकतरं वेद्यं**' १ '**आदेयत्वं**' २ पर्याप्तत्वं ३ '**त्रसत्वं**' ४ '**बादरत्वं**' ५ '**मनुष्यायुः**' ६ '**सद्यशः**' ७ मनुष्यगतिः ८ मनुष्यानुपूर्वी ९ '**सौभाग्यं**' १० उच्चैर्गोत्रं ११ पञ्चेन्द्रियजातिः १२ '**तीर्थकृन्नामेति**' १३ '**त्रयोदश**' प्रकृतीः '**क्षयं**' नीत्वा '**तत्रैव समये लब्धसिद्धत्वपर्यायः**' प्राप्तसिद्धत्वनामा '**परमेष्ठी सनातनः**' भगवान् शाश्वतः '**लोकान्तं**' लोकपर्यन्तं '**व्रजेद्**' गच्छेदिति।

तथाऽयोगिगुणस्थानस्थो जीवोऽबन्धकः, तथैकतरवेद्य १ आदेय २ यशः ३ सुभग ४ त्रसत्रिक ७ पञ्चेन्द्रियत्व ८ [1]मनुष्यगति ९ मनुष्यानुपूर्वी १० मनुष्यायुः ११ उच्चैर्गोत्र १२ तीर्थकृदिति १३ त्रयोदशप्रकृतिवेदयिता, अन्त्यसमयद्वयादर्वाक् पञ्चाशीतिसत्ताकः, उपान्त्ये समये त्रयोदशप्रकृति-सत्ताकोऽन्त्यसमयेऽसत्ताकः ॥११७-११८-११९॥

॥ इत्ययोगिनश्चतुर्दशम् ॥१४॥

निष्कर्मात्मा तस्मिन्नेव समये लोकान्तं कथं याति ? इत्या-शङ्क्याह-

पूर्वप्रयोगतोऽसङ्ग-भावाद् बन्धविमोक्षतः ।
स्वभावपरिणामाच्च, सिद्धस्योद्ध्र्वगतिर्भवेत् ॥१२०॥

व्याख्या - '**सिद्धस्य**' निष्कर्मात्मन **ऊद्ध्र्वगति**र्भवति, कस्मात् ?

---

१. अत्रैवं पाठः समीचीनो भाति - '.....मनुष्यगति ९ मनुष्यायुः १० उच्चैर्गोत्र ११ तीर्थकृदिति १२ द्वादशप्रकृतिवेदयिता,....।' यतो मनुष्यानुपूर्व्या उदयविच्छेदः प्रागेव चतुर्थगुणस्थानके जातः । तत एव पञ्चमगुणस्थानके सप्ताशीतेरुदयो भवति । उक्तञ्च २५ तम गाथावृत्तौ - 'तथाऽप्रत्याख्यानकषायनरतिर्यगानुपूर्वीद्वयनरकत्रिकदेव-त्रिकवैक्रियद्वयदुर्भगानादेयायशोरूपसप्तदश (१७) प्रकृतीनामुदयव्यवच्छेदात्सप्ताशीते-र्वेदयिता,...।' तत्त्वं तु बहुश्रुता विदन्ति ।

‘**पूर्वप्रयोगत:**’ अचिन्त्यात्मवीर्येणोपान्त्यसमयद्वये पञ्चाशीतिकर्म-प्रकृतिक्षपणाय पूर्वं यः प्रयुक्तः प्रयोगो व्यापारः प्रयत्नस्तस्मादित्येको हेतुः । न सङ्गोऽसङ्गस्तस्य भावोऽसङ्गभावस्तस्मात्, कर्मोपग्रहरूपसङ्गमा-भावात् इति द्वितीयो हेतुः । बन्धाद् विमोक्षो बन्धविमोक्षस्तस्माद्, गाढतरबन्धनविमुक्तितः इति तृतीयो हेतुः । स्वभावेन परिणमनं स्वभावपरिणामस्तस्मात्, तथास्वाभाव्यादिति चतुर्थो हेतुः ॥१२०॥

अथेतिहेतुचतुष्टयं सदृष्टान्तं क्रमेण श्लोकचतुष्टयेनाऽऽह –

कुलालचक्रदोलेषु–मुख्यानां हि यथा गतिः ।
पूर्वप्रयोगतः सिद्धा, सिद्धस्योद्ध्र्वगतिस्तथा ॥१२१॥

मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः ।
कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥१२२॥

एरण्डफलबीजादे–र्बन्धच्छेदाद्यथा गतिः ।
कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेक्ष्यते ॥१२३॥

यथाऽधस्तिर्यगूद्ध्र्वं च, लेष्टुवाय्वग्निवीचयः ।
स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते, तथोद्ध्र्वगतिरात्मनः ॥१२४॥

॥ **चतुर्भिः कलापकम्** ॥

व्याख्या – कुलालचक्रं कुम्भकारोपकरणं दोला प्रेङ्खा इषुः बाणस्तन्मुख्यानां यन्त्रगोफणमुक्तगोलकादीनां ‘**गतिः**’ ‘**हि**’ स्फुटं ‘**यथा**’ येन प्रकारेण ‘**पूर्वप्रयोगतः**’ ‘**सिद्धा**’ प्रसिद्धा ‘**तथा**’ तेन प्रकारेण पूर्वप्रयोगतः ‘**सिद्धस्योद्ध्र्वगतिः**’ सिद्धेत्येको दृष्टान्तः ॥१२१॥

तथा ‘**मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षात्**’ मृत्तिकाप्रलेपसङ्गतिमुक्तेः ‘**अप्सु**’ जलेषु ‘**अलाबुनः**’ तुम्बकफलस्य **यथो**द्ध्र्वगति**र्दृष्टा, तथा कर्म**लेप**सङ्ग-निर्मोक्षा**त्सिद्धानामूद्ध्र्वगतिः **स्मृते**ति द्वितीयहेतुदृष्टान्तः ॥१२२॥

तथा '**एरण्डफलबीजादेः**' एरण्डफलबीजस्य, आदिशब्दाच्छणबीजादे**र्बन्धच्छेदाद्यथो**द्‌र्ध्वगतिर्भवेत्, '**कर्मबन्धनविच्छेदात्सिद्धस्यापि**' **तथै**वोद्‌र्ध्वगतिर्भवतीति तृतीयहेतुदृष्टान्तः ॥१२३॥

तथा '**लेष्टुवाय्वग्निवीचयः**' इष्टकाखण्डसमीरणवह्नयः '**स्वभावतः**' एव '**यथाऽधस्तिर्यगूद्‌र्ध्वं**' क्रमेण '**प्रवर्त्तन्ते**', **तथाऽऽत्मनो**ऽपि स्वभावादेवो**द्‌र्ध्वगति**र्भवतीति चतुर्थहेतुदृष्टान्तः ॥१२४॥

अथाधस्तिर्यग्लोकेषु निष्कर्माऽऽत्मनो गतिनिषेधमाह -

न चाधो गौरवाभावा-न्न तिर्यक् प्रेरकं विना ।
न च धर्मास्तिकायस्या-भावाल्लोकोपरि व्रजेत् ॥१२५॥

व्याख्या - सिद्धात्माऽधस्तान्न गच्छति, कस्मात् ? '**गौरवाभावात्**' कर्मजनितगुरुत्वाभावात्, तथा '**प्रेरकं विना**' प्रेरककर्माभावान्न **तिर्यग्** गच्छति, तथा निष्कर्मा '**लोकोपरि न व्रजेद्**' अलोकमध्ये न गच्छेत्, कस्मात् ? '**धर्मास्तिकायस्याभावात्**', लोके हि जीवपुद्‌गलयोर्गतिहेतुर्धर्मास्तिकायो भवति, मत्स्यादीनां सलिलवत्, तस्य धर्मास्तिकायस्यालोकेऽसम्भवात् सिद्धात्मा लोकोपरि न व्रजेदिति ॥१२५॥

अथ सिद्धानां स्थितिर्यथा सिद्धशिलोपरि लोकान्तेऽस्ति, तथा श्लोकद्वयेनाह -

मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी, पुण्या परमभासुरा ।
प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥१२६॥

नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा ।
ऊद्‌र्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः, लोकान्ते समवस्थिताः ॥१२७॥

॥ युग्मम् ॥

व्याख्या – '**प्राग्भारा नाम वसुधा**' सिद्धिशिलेतिख्याता पृथ्वी '**लोकमूर्ध्नि**' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकशिरसि '**व्यवस्थिता**' वर्त्तते, '**तस्याः क्षितेरूद्ध्वं**' '**लोकान्ते**' लोकप्रान्तस्पृष्टात्मप्रदेशाः '**सिद्धाः समवस्थिता**' भवन्ति, कथम्भूता क्षितिः ? '**मनोज्ञा**' मनोहारिणी, पुनः कथम्भूता ? '**सुरभिः**' कर्पूरपूराधिकसौरभ्या, '**तन्वी**' सूक्ष्मावयवत्वात् कोमला, न तु स्थूलावयवत्वात् कर्कशा, '**पुण्या**' पवित्रा '**परमभासुरा**' प्रकृष्टतेजोभासुरा ॥१२६॥

'**नृलोकतुल्यविष्कम्भा**' मनुष्यक्षेत्रसमविस्तारा '**सितच्छत्रनिभा**' श्वेतच्छत्राकारा, परमोत्तानच्छत्रोपमा, '**शुभा**' सकलशुभोदयमयीति, सा प्राग्भारा वसुधा सर्वार्थसिद्धाद् द्वादशभिर्योजनैर्भवति, मध्यदेशे साऽष्ट-योजना, प्रान्तेषु तीक्ष्णधारोपमा, तस्याः शिलाया उपरि एकेन योजनेन लोकान्तम्, तस्य योजनस्य यश्चतुर्थः क्रोशस्तस्य षष्ठे भागे सिद्धानाम-वगाहना भवति, यदाह –

"ईसीपब्भाराए उवरिं खलु, [१]जोयणंमि जो कोसो ।
कोसस्स य छब्भाए, सिद्धाणोगाहणा भणिया ॥१॥"

(विचारसारः ८५१, गाथासहस्त्री ४१७,
तीर्थोद्‌गालिप्रकीर्णकम् १२३५)

[छाया – ईषत्प्राग्भाराया उपरि खलु, योजने यः क्रोशः ।
क्रोशस्य च षड्भागे, सिद्धानामवगाहना भणिता ॥१॥]

तथाहि – द्विसहस्त्रधनुःप्रमाणस्य क्रोशस्य षष्ठे भागे धनुषां त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि भवन्ति, धनुस्त्रिभागद्वयं च, तत उत्कृष्टतः सिद्धात्मप्रदेशानामवगाहनाऽप्येतावत्येव भवति, नाधिकेति, यदाह –

---

१. **तीर्थोद्‌गालिप्रकीर्णके** तु '**जोयणस्स**' इति पाठः ।

"तिन्नेव धणुसयाइं, धणुतित्तीस च धणु तिभागोणं ।
इअ एसा उक्कोसा, सिद्धाणोगाहणा भणिया ॥४१८॥"

(गाथासहस्त्री)

[छाया - त्रीण्येव धनुःशतानि, धनूंषि त्रयस्त्रिंशच्च धनुःतृतीयभागोनम् ।
इत्येषोत्कृष्टा, सिद्धानामवगाहना भणिता ॥४१८॥] ॥१२७॥

अथ सिद्धात्मप्रदेशानामवगाहनाऽऽकारमाह -

कालावसरसंस्थाना, या मूषा गतसिक्थका ।
तत्रस्थाकाशसङ्काशा-ऽऽकारा सिद्धावगाहना ॥१२८॥

व्याख्या - '**या मूषा गतसिक्थका**' गलितमदना '**कालावसरसंस्थाना**' अन्तकालसमयाकारा भवति, तत्रस्थो य आकाशस्तत्सङ्काशाकारा गलितमदनमूषागताकाशसदृक्षाकृतिः सिद्धानामवगाहना भवतीति ॥१२८॥

अथ सिद्धानां ज्ञानदर्शनविषयमाह -

ज्ञातारोऽखिलतत्त्वानां, द्रष्टारश्चैकहेलया ।
गुणपर्याययुक्तानां, त्रैलोक्योदरवर्त्तिनाम् ॥१२९॥

व्याख्या - '**त्रैलोक्योदरवर्त्तिनां**' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकमध्यवर्त्तमानानां '**गुणपर्याययुक्तानां**' पूर्वोक्तस्वरूपैर्गुणैः पर्यायैश्चोपलक्षितानां '**अखिलतत्त्वानां**' समस्तजीवाजीवादिपदार्थानां सिद्धाः = मुक्ता '**ज्ञातारो**' भवन्ति, विशेषोपयोगतया परिच्छेदका भवन्ति, न केवलं ज्ञातारः, तत्समयानन्तरं '**एकहेलया**' सामान्योपयोगतया '**द्रष्टारश्च**' भवन्ति ॥१२९॥

अथ सिद्धानां गुणाष्टकं सहेतुकं श्लोकत्रयेणाऽऽह -

अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसङ्क्षयात् ।
अनन्तं दर्शनं चैव, दर्शनावरणक्षयात् ॥१३०॥

शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे, क्षायिके मोहनिग्रहात् ।
अनन्ते सुखवीर्ये च, वेद्यविघ्नक्षयात्क्रमात् ॥१३१॥

आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः ।
नामगोत्रक्षयादेवा-मूर्त्तानन्ताऽवगाहना ॥१३२॥ ॥त्रिभिर्विशेषकम् ॥

व्याख्या - सिद्धाना**मनन्तं 'केवलज्ञानं'** भवति, कस्मात् ? **'ज्ञानावरणसङ्क्षयात्'** । **'अनन्तं दर्शनं' चा**पि भवति, कस्मात् ? **'दशनावरणक्षयात्'** । सिद्धानां **'शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे'** भवतः, कथम्भूते ? **'क्षायिके'**, कस्मात् ? **'मोहनिग्रहात्'**, दर्शनमोहनीय-चारित्रमोहनीययोः क्षीणत्वात् । **'अनन्ते सुखवीर्ये च'** भवतः, कस्मात् ? **'वेद्यविघ्नक्षयात्'**, वेद्यक्षयादनन्तं सुखम्, विघ्नक्षयादनन्तं वीर्य-मित्यर्थः । **'सिद्धानामक्षया' स्थिति**र्भवति, कस्मात् ? **'आयुषः क्षीणभावत्वात्'** । अमूर्त्तत्वेऽनन्तावगाहना भवति, कस्मात् ? **नाम-गोत्रक्षयादेवे**ति ॥१३०-१३१-१३२॥

अथ सिद्धानां यत्सौख्यम्, तदाह -

यत्सौख्यं चक्रिशक्रादि-पदवीभोगसम्भवम् ।
ततोऽनन्तगुणं तेषां, सिद्धावक्लेशमव्ययम् ॥१३३॥

व्याख्या - **'चक्रिशक्रादिपदवीभोगसम्भवं' यत्सौख्य**मुत्कृष्टं वर्ण्यते **ततो**ऽपि **'तेषां'** सिद्धाना**मनन्तगुणं** भवति, क्व ?-**'सिद्धौ'** मुक्तौ, कथम्भूतं सौख्यम् ? **'अक्लेशम्'** अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, ते न विद्यन्ते यत्र तदक्लेशम्, पुनः कथम्भूतम् ? **'अव्ययं'** न व्येति = न चलति स्वस्वभावादिति अव्ययमक्षयमित्यर्थः ॥१३३॥

अथ तैः सिद्धैर्भगवद्भिर्यत्प्राप्तम्, तत्सारमाह -

यदाराध्यं च यत्साध्यं, यद् ध्येयं यच्च दुर्लभम् ।
चिदानन्दमयं तत्तैः, सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥१३४॥

व्याख्या - '**तैः**' सिद्धैर्भगवद्भिस्**तत्परमं पदं** प्राप्तम्, तत्किम् ? '**यदाराध्यं**' आराधकैर्यत्पदं समाराध्यते, तथा '**यत्साध्यं**' साधकैः पुरुषैः सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रादिभिः कृत्वा यत्साध्यते, तथा '**यद्ध्येयं**' ध्यायकैर्योगिभिर्यत्सदैव नानाविधध्यानोपायैर्ध्यायते, तथा '**यच्च दुर्लभं**' यत्पदमभव्यानां सर्वथा दुर्लभम्, भव्यानामपि केषाञ्चिदप्राप्तसामग्रीविशेषाणां सर्वथा दुर्लभम्, दूरभव्यानां तु कष्टलभ्यमित्येवं यद् दुर्लभं तदपि तैर्धन्यैर्भगवद्भिः सिद्धैर्लब्धमिति, कथम्भूतं तत्परमं पदम् ?- '**चिदानन्दमयं**' चिद्रूपपरमानन्दमयमिति ॥१३४॥

अथ मुक्तेः स्वरूपं बृहद्वृत्तेनाह -

नात्यन्ताभावरूपा न च जडिममयी व्योमवद् व्यापिनी नो,
न व्यावृत्तिं दधाना विषयसुखघना नेष्यते सर्वविद्भिः ।
सद्रूपात्मप्रसादाद् दृगवगमगुणौघेन संसारसारा,
निःसीमाऽत्यक्षसौख्योदयवसतिरनिःपातिनी मुक्तिरुक्ता ॥१३५॥

व्याख्या - मुक्तिः कैश्चि**दत्यन्ताभावरूपा** मन्यते, अन्यै**र्जडिममयी** = ज्ञानाभावमयी मन्यते, अपरै**र्व्योमवद्व्यापिनी** मन्यते, एकै**र्व्यावृत्तिं** = पुनरावृत्तिं '**दधाना**' मन्यते, अपरैः क्लिष्टकर्मभि**र्विषयसुखघना** = विषयसुखमयी मुक्तिरुच्यते, **सर्वविद्भिस्तु** = श्रीसर्वज्ञैरभावरूपा जडिममयी व्योमवद्व्यापिनी व्यावृत्तिरूपा विषयसुखमयी वा मुक्ति**र्नेष्यते**, किन्तु '**सद्रूपात्मप्रसादात्**' विद्यमानचिद्रूपात्मप्रसत्तितो '**दृगवगमगुणौघेन**' सम्यग्दर्शनज्ञानगुणसमूहेन कृत्वाऽसारभूतसंसारात्

सारभूता, '**निस्सीमात्यक्षसौख्योदयवसतिः**' अनन्तातीन्द्रियानन्दानुभवस्थानम्, '**अनिःपातिनी**' निपातरहिता '**मुक्तिः**' सिद्धिः '**उक्ता**' गदितेति ॥१३५॥

अथ पूर्वर्षिरचितबहुशास्त्रेभ्यो गुणस्थानार्थसङ्गतश्लोकसङ्ग्रहेण प्रकरणोद्धारमाह –

इत्युद्धृतो गुणस्थान-रत्नराशिः श्रुतार्णवात् ।
पूर्वर्षिसूक्तिनावैव, रत्नशेखरसूरिभिः ॥१३६॥

व्याख्या – '**इति**' पूर्वोक्तप्रकारेण '**उद्धृतः**' प्रकटीकृतः कर्मतापन्नो '**गुणस्थानरत्नराशिः**' गुणस्थानान्येव रत्नानि गुणस्थानरत्नानि तेषां राशिर्गुणस्थानरत्नराशिः, कस्मात् ? '**श्रुतार्णवाद्**' आगमरत्नाकरात्, कयैव कृत्वा ? '**पूर्वर्षिसूक्तिनावैव**' पूर्वर्षीणां सूक्तिः-शोभनोक्तिः पद्यरचना सैव नौस्तया पूर्वर्षिसूक्तिनावैव कृत्वा, न त्वात्मकृतैः श्लोकैः, प्रायः पूर्वर्षिरचितैरेवेत्यर्थः, कैरुद्धृतः ? – '**रत्नशेखरसूरिभिः**' बृहद्गच्छीय**श्रीवज्रसेनसूरि**शिष्यैः **श्रीहेमतिलकसू**रिपट्टप्रतिष्ठितैः **श्रीरत्नशेखरसूरिभिः** स्वपरोपकाराय प्रकरणरूपतया प्रकटित इत्यर्थः ॥१३६॥

॥ इति श्रीगुणस्थानक्रमारोहवृत्तिः ॥

●●●

विमर्शपूर्वकं स्वार्थ-स्थापकं हेतुसंयुतम् ।
स्तोकं कार्यकरं स्वादु, निर्गर्वं निपुणं वदेत् ॥८/३१२॥
– विवेकविलासः

પરિશિષ્ટ ૧

આ પુસ્તકમાં ટૂંકમાં લખેલ કર્મપ્રકૃતિઓનો વિસ્તાર

(૧) અનંતાનુબંધી ૪ = અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અનંતાનુબંધી માન, અનંતાનુબંધી માયા, અનંતાનુબંધી લોભ.

(૨) દર્શન ૩ = મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વ-મોહનીય.

(૩) દર્શન ૭ = અનંતાનુબંધી ૪ + દર્શન ૩.

(૪) સ્થાવર ૨ = સ્થાવર, સૂક્ષ્મ.

(૫) તિર્યંચ ૨ = તિર્યંચગતિ, તિર્યંચાનુપૂર્વી.

(૬) નરક ૨ = નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી.

(૭) આતપ ૨ = આતાપ, ઉદ્યોત.

(૮) થીણદ્ધિ ૩ = નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, થીણદ્ધિ.

(૯) જાતિ ૪ = એકેન્દ્રિયજાતિ, બેઇન્દ્રિયજાતિ, તેઇન્દ્રિયજાતિ, ચઉરિન્દ્રિયજાતિ.

(૧૦) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ = અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ.

(૧૧) પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪ = પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ, પ્રત્યા-ખ્યાનાવરણીય માન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા, પ્રત્યાખ્યાના-વરણીય લોભ.

(૧૨) વેદ ૩ = પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ.

(૧૩) હાસ્ય ૬ = હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા.

(૧૪) સંજ્વલન ૪ = સંજ્વલન ક્રોધ, સંજ્વલન માન, સંજ્વલન માયા, સંજ્વલન લોભ.

(૧૫) જ્ઞાનાવરણ ૫ = મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિ-જ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ, કેવળજ્ઞાનાવરણ.

(૧૬) દર્શનાવરણ ૪ = ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ.

(૧૭) અંતરાય ૫ = દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, વીર્યાંતરાય.

(૧૮) ઔદારિક ૨ = ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ.

(૧૯) અસ્થિર ૨ = અસ્થિર, અશુભ.

(૨૦) વિહાયોગતિ ૨ = શુભવિહાયોગતિ, અશુભવિહાયોગતિ.

(૨૧) પ્રત્યેક ૩ = પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ.

(૨૨) સંસ્થાન ૬ = સમચતુરસ્રસંસ્થાન, ન્યગ્રોધસંસ્થાન, સાદિસંસ્થાન, કુબ્જસંસ્થાન, વામનસંસ્થાન, હુંડકસંસ્થાન.

(૨૩) અગુરુલઘુ ૪ = અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, શ્વાસોચ્છ્વાસ.

(૨૪) વર્ણાદિ ૪ = વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ.

(૨૫) સ્વર ૨ = સુસ્વર, દુઃસ્વર.

(૨૬) આહારક ૨ = આહારક શરીર, આહારક અંગોપાંગ.

(૨૭) નરક ૩ = નરકગતિ, નરકાનુપૂર્વી, નરકાયુષ્ય.

(૨૮) સ્થાવર ૪ = સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ.

(૨૯) તિર્યંચ ૩ = તિર્યંચગતિ, તિર્યંચાનુપૂર્વી, તિર્યંચાયુષ્ય.

(૩૦) દુર્ભગ ૩ = દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય.

(૩૧) મધ્યમ સંઘયણ ૪ = ઋષભનારાચસંઘયણ, નારાચસંઘયણ, અર્ધનારાચસંઘયણ, કીલિકાસંઘયણ.

(૩૨) મધ્યમ સંસ્થાન ૪ = ન્યગ્રોધસંસ્થાન, સાદિસંસ્થાન, કુબ્જ સંસ્થાન, વામનસંસ્થાન.

(૩૩) મનુષ્ય ૩ = મનુષ્યગતિ, મનુષ્યાનુપૂર્વી, મનુષ્યાયુષ્ય.

(૩૪) નિદ્રા ૨ = નિદ્રા, પ્રચલા.

(૩૫) દેવ ૨ = દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી.

(૩૬) ત્રસ ૯ = ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય.

(૩૭) વૈક્રિય ૨ = વૈક્રિય શરીર, વૈક્રિય અંગોપાંગ.

(૩૮) હાસ્ય ૪ = હાસ્ય, રતિ, ભય, જુગુપ્સા.

(૩૯) સંજ્વલન ૪ = સંજ્વલન ક્રોધ, સંજ્વલન માન, સંજ્વલન માયા, સંજ્વલન લોભ.

(૪૦) સૂક્ષ્મ ૩ = સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ.

(૪૧) વિકલેન્દ્રિય ૩ = બેઇન્દ્રિયજાતિ, તેઇન્દ્રિયજાતિ, ચઉરિન્દ્રિય-જાતિ.

(૪૨) આનુપૂર્વી ૪ = નરકાનુપૂર્વી, તિર્યંચાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી, દેવાનુપૂર્વી.

(૪૩) દેવ ૩ = દેવગતિ, દેવાનૂપૂર્વી, દેવાયુષ્ય.

(૪૪) ત્રસ ૩ = ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત.

(૪૫) શરીર ૫ = ઔદારિકશરીર, વૈક્રિયશરીર, આહારકશરીર, તૈજસશરીર, કાર્મણશરીર.

(૪૬) બંધન ૫ = ઔદારિકબંધન, વૈક્રિયબંધન, આહારકબંધન, તૈજસબંધન, કાર્મણબંધન.

(૪૭) સંઘાતન ૫ = ઔદારિકસંઘાતન, વૈક્રિયસંઘાતન, આહારક-સંઘાતન, તૈજસસંઘાતન, કાર્મણસંઘાતન.

(૪૮) અંગોપાંગ ૩ = ઔદારિક અંગોપાંગ, વૈક્રિય અંગોપાંગ, આહારક અંગોપાંગ.

(૪૯) વર્ણ ૫ = કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ, શ્વેતવર્ણ.

(૫૦) રસ ૫ = તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયરસ, અમ્લરસ, મધુરરસ.

(૫૧) ગંધ ૨ = સુરભિગંધ, દુરભિગંધ.

(૫૨) સ્પર્શ ૮ = ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, રૂક્ષસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ, કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ.

(૫૩) સંઘયણ ૬ = વજ્રઋષભનારાચસંઘયણ, ઋષભનારાચસંઘયણ, નારાચસંઘયણ, અર્ધનારાચસંઘયણ, કીલિકાસંઘયણ, સેવાર્ત-સંઘયણ.

(૫૪) અસ્થિર ૬ = અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અયશ.

ઉપર બધા નામો ટૂંકમાં લખ્યા છે. તેથી બધા નામોની પાછળ મૂળપ્રકૃતિનું નામ અને 'કર્મ' શબ્દ લગાડવા.

દા.ત. સ્થાવર = સ્થાવર નામકર્મ.

હાસ્ય = હાસ્ય મોહનીયકર્મ.

●●●

પરિશિષ્ટ ૨

ધર્મરત્નને યોગ્ય શ્રાવકના ૨૧ ગુણો

પ્રવચનસારોદ્ધારમાં શ્રાવકના ૨૧ ગુણો આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

धम्मरयणस्स जोगो, अक्खुद्दो[1] रूववं[2] पगइसोमो[3] ।
लोयप्पिओ[4] अकूरो[5], भीरू[6] असढो[7] सदक्खिन्नो[8] ॥१३५६॥

लज्जालुओ[9] दयालू[10], मज्झत्थो[11] सोमदिट्ठि[12] गुणरागी[13] ।
सक्कहसुपक्खजुत्तो[14], सुदीहदंसी[15], विसेसन्नू[16] ॥१३५७॥

वुड्ढाणुगो[17] विणीओ[18], कयन्नुओ[19] परहियत्थकारी[20] य ।
तह चेव लद्धलक्खो[21], इगवीसगुणो हवइ सड्ढो ॥१३५८॥

- પ્રવચનસારોદ્ધાર, દ્વાર ૨૩૯મું

(छाया - धर्मरत्नस्य योग्यः, अक्षुद्रः १ रूपवान् २ प्रकृतिसौम्यः ३ ।
लोकप्रियः ४ अक्रूरः ५, भीरुः ६ अशठः ७ सदाक्षिण्यः ८ ॥१३५६॥

लज्जालुः ९ दयालुः १०, मध्यस्थः ११ सौम्यदृष्टिः १२ गुणरागी १३ ।
सत्कथसुपक्षयुक्तः १४, सुदीर्घदर्शी १५ विशेषज्ञः १६ ॥१३५७॥

वृद्धानुगः १७ विनीतः १८, कृतज्ञः १९ परहितार्थकारी २० च ।
तथा चैव लब्धलक्ष्यः २१, एकविंशतिगुणः भवति श्राद्धः ॥१३५८॥)

ધર્મરત્નને યોગ્ય શ્રાવક નીચેના ૨૧ ગુણોવાળો હોય -

(૧) **અક્ષુદ્ર** - ગંભીર.

(૨) **રૂપવાન** - અંગોપાંગ સંપૂર્ણ હોવાથી સુંદર આકારવાળો.

(૩) **પ્રકૃતિથી સૌમ્ય** - સ્વભાવથી વિશ્વાસ બેસે તેવી આકૃતિવાળો.

(૪) **લોકપ્રિય** - આલોક-પરલોક વિરુદ્ધનો ત્યાગ કરવા વડે અને દાન, શીલ વગેરે ગુણો વડે બધા લોકોને પ્રિય હોય.

(૫) **અક્રૂર** - ક્લેશવાળા અધ્યવસાય વિનાનો.

(૬) **ભીરુ** - આલોક-પરલોકના અપાયોથી ત્રાસ પામનારો.

(૭) **અશઠ** - માયા વિના અનુષ્ઠાન કરનારો.

(૮) **સદાક્ષિણ્ય** - પોતાનું કાર્ય છોડીને બીજાનું કાર્ય કરવામાં રસિક.

(૯) **લજ્જાવાન** - અકૃત્ય સેવનથી લજ્જા પામનારો.

(૧૦) **દયાળુ** - દુઃખી જીવોની રક્ષા કરવા ઇચ્છતો.

(૧૧) **મધ્યસ્થ** - રાગ-દ્વેષ રહિત.

(૧૨) **સૌમ્યદષ્ટિ** - કોઈને પણ ઉદ્વેગ નહીં કરાવનારો.

(૧૩) **ગુણરાગી** - ગુણોના રાગવાળો.

(૧૪) [૧]**સત્કથાસુપક્ષયુક્ત** - સારી કથા કરવાની રુચિવાળા મિત્રોવાળો.

(૧૫) **સુદીર્ઘદર્શી** - લાંબુ વિચારીને પરિણામે સુંદર કાર્ય કરનારો.

(૧૬) **વિશેષજ્ઞ** - સારી અને ખરાબ વસ્તુના વિભાગને જાણનારો.

(૧૭) **વૃદ્ધાનુગ** - ગુણપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી પરિણતબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધોની સેવા કરનારો.

(૧૮) **વિનીત** - ગુરુજનનું ગૌરવ કરનારો.

(૧૯) **કૃતજ્ઞ** - બીજાએ કરેલા આભવસંબંધી કે પરભવસંબંધી થોડા પણ ઉપકારને જાણનારો.

(૨૦) **પરહિતાર્થકારી** - બીજાના હિતકારી કાર્યોને કરનારો.

(૨૧) **લબ્ધલક્ષ** - પૂર્વભવમાં અભ્યાસ કરેલ હોય તેમ જલ્દીથી બધુ ધર્મકાર્ય સમજી જનારો.

●●●

---

૧. મતાંતરે સત્કથાયુક્ત અને સુપક્ષયુક્ત એમ બે ગુણો જુદા કહ્યા છે અને મધ્યસ્થસૌમ્યદષ્ટિ એમ એક જ ગુણ કહ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

શ્રાવકના પાંત્રીસ ગુણો

શ્રાવકધર્મની યોગ્યતાના પાંત્રીસ ગુણો **યોગશાસ્ત્ર**માં આ પ્રમાણે કહ્યા છે-

न्यायसम्पन्नविभवः, शिष्टाचारप्रशंसकः ।
कुलशीलसमैः सार्द्धं, कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजैः ॥४७॥

पापभीरुः प्रसिद्धं च, देशाचारं समाचरन् ।
अवर्णवादी न क्वापि, राजादिषु विशेषतः ॥४८॥

अनतिव्यक्तगुप्ते च, स्थाने सुप्रातिवेश्मिके ।
अनेकनिर्गमद्वार-विवर्जितनिकेतनः ॥४९॥

कृतसङ्गः सदाचारैः, मातापित्रोश्च पूजकः ।
त्यजन्नुपप्लुतं स्थान-मप्रवृत्तश्च गर्हिते ॥५०॥

व्ययमायोचितं कुर्वन्, वेषं वित्तानुसारतः ।
अष्टभिर्धीगुणैर्युक्तः, शृण्वानो धर्ममन्वहम् ॥५१॥

अजीर्णे भोजनत्यागी, काले भोक्ता च सात्म्यतः ।
अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधयन् ॥५२॥

यथावदतिथौ साधौ, दीने च प्रतिपत्तिकृत् ।
सदानभिनिविष्टश्च, पक्षपाती गुणेषु च ॥५३॥

अदेशकालयोश्चर्यां त्यजन्, जानन् बलाबलम् ।
वृत्तस्थज्ञानवृद्धानां, पूजकः पोष्यपोषकः ॥५४॥

दीर्घदर्शी विशेषज्ञः, कृतज्ञो लोकवल्लभः ।
सलज्जः सदयः सौम्यः, परोपकृतिकर्मठः ॥५५॥

अन्तरङ्गारिषड्वर्ग-परिहारपरायणः ।
वशीकृतेन्द्रियग्रामो, गृहिधर्माय कल्पते ॥५६॥

॥ दशभिः कुलकम् ॥

– યોગશાસ્ત્ર, પહેલો પ્રકાશ

શ્રાવકધર્મને યોગ્ય ૩૫ ગુણો આ પ્રમાણે છે -

(૧) ન્યાય-નીતિથી ધનનું ઉપાર્જન કરનારો હોય.
(૨) સજ્જનોના આચારની પ્રશંસા કરનારો હોય.
(૩) સમાન કુળવાળા, સમાન આચારવાળા અને ભિન્ન ગોત્રવાળા પાત્રની સાથે લગ્ન કરનારો હોય.
(૪) પાપોથી ડરતો હોય.
(૫) પ્રસિદ્ધ એવો દેશનો આચાર પાળતો હોય.
(૬) કોઈની નિંદા કરતો ન હોય. રાજા વગેરેની વિશેષથી નિંદા ન કરતો હોય.
(૭) એકદમ જાહેરમાં ન હોય, એકદમ એકાંતમાં ન હોય, સારા પાડોશવાળું હોય અને જેમાં નીકળવાના અનેક દ્વારો ન હોય તેવા ઘરમાં રહેતો હોય.
(૮) સારા આચારવાળા લોકોનો સંગ કરનારો હોય.
(૯) માતા-પિતાની પૂજા કરતો હોય.
(૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરનારો હોય.
(૧૧) નિંદાપાત્ર કાર્યો કરતો ન હોય.
(૧૨) કમાણી પ્રમાણે ખર્ચો કરતો હોય.
(૧૩) વૈભવ પ્રમાણે વસ્ત્રો-અલંકારો પહેરતો હોય.
(૧૪) બુદ્ધિના આઠ ગુણો (શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, ઊહ, અપોહ, અર્થવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન)થી યુક્ત હોય.
(૧૫) દરરોજ ધર્મ સાંભળતો હોય.
(૧૬) અજીર્ણમાં ભોજનનો ત્યાગ કરતો હોય.
(૧૭) યોગ્ય કાળે સુખેથી પચે તે રીતે ભોજન કરતો હોય.

(૧૮) પરસ્પર બાધા ન આવે તે રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામને સાધતો હોય.

(૧૯) અતિથિ, સાધુ અને દીનની ઔચિત્યપૂર્વક સેવા કરતો હોય.

(૨૦) કદાગ્રહવાળો ન હોય.

(૨૧) ગુણોના પક્ષપાતવાળો હોય.

(૨૨) અસ્થાને અને અકાળે જતો ન હોય.

(૨૩) બળ-અબળને જાણતો હોય.

(૨૪) આચારમાં રહેલા જ્ઞાનવૃદ્ધોની પૂજા કરનારો હોય.

(૨૫) પોષણ કરવા યોગ્ય માતા, પિતા, પત્ની, સંતાનો વગેરેનું પોષણ કરનારો હોય.

(૨૬) દીર્ઘદષ્ટિવાળો હોય.

(૨૭) કૃત્ય-અકૃત્યના ભેદને જાણતો હોય.

(૨૮) બીજાએ પોતાની ઉપર કરેલા ઉપકારને જાણતો હોય.

(૨૯) લોકોમાં પ્રિય હોય.

(૩૦) લજ્જાળુ હોય.

(૩૧) દયાવાળો હોય.

(૩૨) સૌમ્ય (ક્રૂરતા વિનાનો) હોય.

(૩૩) બીજા પર ઉપકાર કરવામાં તત્પર હોય.

(૩૪) કામ, ક્રોધ, લોભ, હર્ષ, માન અને મદ-આ અંદરના છ દુશ્મનોને વર્જનારો હોય. યુક્તિપૂર્વક કોઈ શીખામણ આપે તો પણ ખોટો આગ્રહ રાખી તે ન સ્વીકારવી તે માન. કુળ, બળ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, વિદ્યા વગેરે વડે અહંકાર કરવો અથવા બીજાનો તિરસ્કાર કરવો તે મદ.

(૩૫) ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારો હોય.

આ પાંત્રીસ ગુણોવાળો જીવ ગૃહસ્થધર્મ (શ્રાવકધર્મ) માટે યોગ્ય છે.

પરિશિષ્ટ ૪

શ્રાવકના બાર વ્રતો

લોકપ્રકાશના ૩૦ મા સર્ગમાં શ્રાવકના બાર વ્રતો આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

अणुव्रतानि पञ्चादौ, त्रीणि गुणव्रतानि च ।
शिक्षाव्रतानि चत्वारि, व्रतानि गृहिणामिति ॥६९२॥

सङ्कल्प्य त्रसजीवानां, निरपेक्षान्निरागसाम् ।
प्राणघातान्निवृत्तिर्या, प्रथमं तदणुव्रतम् ॥६९३॥

कन्यागोभूम्यलीकेभ्यो, न्यासापहरणाच्च या ।
निवृत्तिः कूटसाक्ष्याच्च, द्वितीयं तदणुव्रतम् ॥६९४॥

सन्धिग्रन्थ्यादिभेदाद्यै, राजनि ग्रहकारि यत् ।
चौर्यं तस्मान्निवृत्तिर्या, तृतीयं तदणुव्रतम् ॥६९५॥

स्वदारैरेव सन्तुष्टिः, स्वीकृतैर्जनसाक्षिकम् ।
निवृत्तिर्वान्यदारेभ्य-श्चतुर्थं तदणुव्रतम् ॥६९६॥

परिग्रहस्य सत्तेच्छा-परिमाणान्नियन्त्रणा ।
परिग्रहपरीमाणं, पंचमं तदणुव्रतम् ॥६९७॥

सीमा नोल्लङ्घ्यते यत्र, कृता दिक्षु दशस्वपि ।
ख्यातं दिक्परिमाणाख्यं, प्रथमं तद्गुणव्रतम् ॥६९८॥

भोगोपभोगद्रव्याणां, मानमाजन्म चान्वहम् ।
क्रियते यत्र तद्भोगो-पभोगविरतिव्रतम् ॥६९९॥ तत्र च -

सकृदेव भुज्यते यः, स भोगोऽन्नस्त्रगादिकः ।
पुनः पुनः पुनर्भोग्य, उपभोगोऽङ्गनादिकः ॥७००॥

द्वाविंशतेरभक्ष्याणा-मनन्तकायिनामपि ।
यावज्जीवं परीहारः, कीर्त्त्यतेऽस्मिन् व्रते जिनैः ॥७०१॥ तथाहुः-

पंचुंबरि ५ चउविगई ९ हिम १० विस ११,
करगा १२ य सव्वमट्टीय १३ ।
रयणीभोयणगं चिय १४ बहुबीअं १५,
१५ अणंत १६ संधाणं १७ ॥७०२॥

(**छाया** - पञ्चोदुम्बरी ५ चतुर्विकृतीः ९ हिमं १० विषं ११,
करकाणि १२ च सर्वमृत्तिकाः १३,
रजनीभोजनकमेव १४ बहुबीजं १५,
अनन्तं १६ सन्धानम् १७ ॥७०२॥)

घोलवडां १८ वायंगण १९,
अमुणियनामाणि फुल्लफलयाणि २० ।
तुच्छफलं २१ चलिअरसं २२,
वज्जेह अभक्ख बावीसं ॥७०३॥

(**छाया** - घोलवटकानि १८ वृन्ताकं १९,
अज्ञातनामानि पुष्पफलानि २०,
तुच्छफलं २१ चलितरसं २२,
वर्जयताऽभक्ष्याणि द्वाविंशतिम् ॥७०३॥)

उदुम्बरवटप्लक्ष-काकोदुम्बरशाखिनां ।
पिप्पलस्य चेत्यभक्ष्य-मार्याणां फलपञ्चकम् ॥७०४॥

मद्यं १ मांसं २ नवनीतं क्षौद्रं चेति ४ चतुष्टयम् ।
विकृतीनामभक्ष्यं स्या-च्छ्रद्धालूनां शुभात्मनाम् ॥७०५॥

द्विदलान्नं पर्युषितं, शाकपूपादिकं च यत् ।
दध्यहर्द्वितयातीतं, क्वथितान्नफलादिकम् ॥७०६॥

वर्षासु पक्षात्परतः, शीततौं मासतः परम् ।
पक्वान्नं विंशतिदिना-तिक्रमे ग्रीष्म एव च ॥७०७॥

इत्याद्यभक्ष्यं चलित-रसमुक्तं जिनेश्वरैः ।
द्वीन्द्रियत्रसजीवानां, यदुत्पत्तिर्भवेदिह ॥७०८॥

शेषाण्यभक्ष्याणि प्रतीताति, अनन्तकायनामानि प्रागुक्तान्येव ।

पापोपदेशो विविधः १, पापोपकरणार्पणम् २ ।
आर्त्तरौद्राभिधे ध्याने ३, प्रमादाचरणं ४ तथा ॥७०९॥

चतुर्भेदादित्यनर्थ-दण्डाद्यद्विनिवर्त्तनम् ।
श्रावकाणां तदाख्यातं, तार्त्तीयिकं गुणव्रतम् ॥७१०॥

विषयाश्च कषायाश्च, निद्रा च विकथापि च ।
मद्यं चेति परित्याज्याः, प्रमादाः पञ्च सात्त्विकैः ॥७११॥

राज्ञां स्त्रीणां च देशानां, भक्तानां विविधाः कथाः ।
सङ्ग्राम १ रूप २ सद्वस्तु ३-स्वादा ४ द्या विकथाः स्मृताः॥७१२॥

मुहूर्त्तावधि सावद्य-व्यापारपरिवर्जनम् ।
आद्यं शिक्षाव्रतं सामा-यिकं स्यात्समताजुषां ॥७१३॥

देशावकाशिकं नाम, दिक्सङ्क्षेपो दिनं प्रति ।
चतुर्दशानां सङ्क्षेपो, नियमानामुतान्वहम् ॥७१४॥ ते चामी -

सचित्त १ दव्व २ विगई ३ वाणह ४-
तंबोल ५ वत्थ ६ कुसुमेसु ७ ।
वाहण ८ सयण ९ विलेवण १०-
बंभ ११ दिसि १२ न्हाण १३ भत्तेसु १४ ॥७१५॥

(छाया - सचित्त १ द्रव्य २ विकृति ३ उपानत् ४-
ताम्बूल ५ वस्त्र ६ कुसुमेषु ७ ।
वाहन ८ शयन ९ विलेपन १०-
ब्रह्म ११ दिग् १२ स्नान १३ भक्तेषु १४ ॥७१५॥)

पोषं धर्मस्य धत्ते य-त्तद्भवेत्पौषधव्रतम् ।
आहार १ देहसत्कारा २-ब्रह्म ३ व्यापार ४ वर्जनम् ॥७१६॥

चतुर्विधः स्यादाहारो-ऽशनं तत्रौदनादिकम् ।
पानं सुराखिलं चाम्बु, सौवीरप्रभृतीन्यपि ॥७१७॥
खादिमं भृष्टधान्यानि, द्राक्षादीनि फलान्यपि ।
स्वादिमं तु लवङ्गैला-पूगजातीफलादिकम् ॥७१८॥
कृते चतुर्विधाहार-त्याग आहारपौषधः ।
सर्वतः स्यान्निर्विकृत्या, चाचाम्लादौ तु देशतः ॥७१९॥
एवमन्येऽपि त्रयः स्यु-र्देशसर्वत्वयोर्द्विधा ।
आद्य एव हि भेदे त-द्व्यवहारस्तु साम्प्रतम् ॥७२०॥
सदा क्वचिद्वा दिवसे, साधूनां दानपूर्वकम् ।
भुज्यते यत्तदतिथि-संविभागाभिधं व्रतम् ॥७२१॥

- કાળલોકપ્રકાશ, સર્ગ ૩૦ મો

શ્રાવકના બાર વ્રતો આ પ્રમાણે છે -

(૧) **૫ અણુવ્રત** - મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ આ વ્રતો નાના હોવાથી તેમને અણુવ્રત કહેવાય છે.

(૨) **૩ ગુણવ્રત** - આ વ્રતો ગુણ લાવનાર હોવાથી તેમને ગુણવ્રત કહેવાય છે.

(૩) **૪ શિક્ષાવ્રત** - આ વ્રતો ગુરુ વગેરેની શિક્ષાની જેમ વારંવાર કરવા યોગ્ય હોવાથી તેમને શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે. **વિપાકસૂત્ર**માં છેલ્લા સાત વ્રતોને શિક્ષાવ્રત કહ્યા છે.

(૧) **પહેલું અણુવ્રત - સ્થૂલહિંસાનિવૃત્તિ** - નિરપરાધી ત્રસ જીવોને નિરપેક્ષપણે ઈરાદાપૂર્વક હણવા નહીં.

(૨) **બીજું અણુવ્રત - સ્થૂલઅસત્યનિવૃત્તિ** - કન્યાસંબંધી જૂઠ ન બોલવું, ગાયસંબંધી જૂઠ ન બોલવું, ભૂમિ સંબંધી જૂઠ ન બોલવું, થાપણ ન

હરવી અને ખોટી સાક્ષી ન આપવી.

(૩) **ત્રીજું અણુવ્રત - સ્થૂલચોરીનિવૃત્તિ** - સંધિભેદ, ગ્રંથિભેદ વગેરે રાજદંડ થાય તેવી ચોરી ન કરવી.

(૪) **ચોથું અણુવ્રત - સ્વદારાસંતોષ-પરસ્ત્રીગમનનિવૃત્તિ** - લોકોની સાક્ષિએ સ્વીકારેલ પોતાની પત્નીથી જ સંતુષ્ટ થવું કે પરસ્ત્રીનું સેવન ન કરવું તે.

(૫) **પાંચમું અણુવ્રત - પરિગ્રહપરિમાણ** - વિદ્યમાન પરિગ્રહ અને ઈચ્છા પરિગ્રહનું નિયંત્રણ કરી પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું.

(૬) **પહેલું ગુણવ્રત - દિશાપરિમાણ** - દશે દિશાઓમાં નક્કી કરેલ સીમા ન ઓળંગવી.

(૭) **બીજું ગુણવ્રત - ભોગોપભોગવિરતિ** - જીવનભર માટે કે રોજ માટે ભોગ અને ઉપભોગના દ્રવ્યોનું પરિમાણ કરવું.

ભોગ - જેને એક વાર ભોગવાય તે અન્ન, ફૂલની માળા વગેરે ભોગદ્રવ્ય છે.

ઉપભોગ - જેને વારંવાર ભોગવાય તે સ્ત્રી વગેરે ઉપભોગદ્રવ્ય છે.

આ વ્રતમાં ૨૨ અભક્ષ્યો અને ૩૨ અનંતકાયનો જીવનભર માટે ત્યાગ કરવો.

૨૨ અભક્ષ્ય -

(૧) ઉદુંબરનું ફળ	પાંચ ઉદુંબર
(૨) વડનું ફળ	
(૩) પ્લક્ષનું ફળ	
(૪) કાકોદુંબરનું ફળ	
(૫) પીપળાનું ફળ	

(૬) મદ્ય-દારૂ
(૭) માંસ
(૮) માખણ
(૯) મધ

└ ૪ મહાવિગઈ

(૧૦) બરફ

(૧૧) વિષ

(૧૨) કરા

(૧૩) સર્વપ્રકારની માટી

(૧૪) રાત્રિભોજન

(૧૫) બહુબીજ - જેમાં બે બીજ વચ્ચે અંતરપટ ન હોય. દા.ત. કોઠીંબડા, ટીંબરૂ, કરમદા, ખસખસ વગેરે.

(૧૬) અનંતકાય

(૧૭) બોળઅથાણું

(૧૮) ઘોલવડા - કઠોળની સાથે કાચા દૂધ, દહીં, છાશ રૂપ ગોરસની મેળવણી થયેલી કોઈ પણ વસ્તુ.

(૧૯) રીંગણા

(૨૦) અજાણ્યા ફળ-ફૂલ

(૨૧) તુચ્છફળ - જે ખાવાથી તૃપ્તિ કે શક્તિ ન મળે તેવા ફળો. દા.ત. ચણી બોર, ગુંદી, જાંબૂ વગેરે.

(૨૨) ચલિતરસ

(૧) દ્વિદળ-કાચા દૂધ, દહીં, છાશમાં કઠોળ ભેગું કરવું તે.

(૨) વાસી શાક, પુડલા વગેરે.

(૩) બે દિવસ વીતી ગયેલ દહીં.

(૪) કોહવાઈ ગયેલ અન્ન, ફળ વગેરે.

(૫) ચોમાસામાં ૧૫ દિવસ ઓળંગી ગયેલ પક્વાન્ન.

(૬) શિયાળામાં મહિનો ઓળંગી ગયેલ પક્વાન્ન.

(૭) ઉનાળામાં ૨૦ દિવસ ઓળંગી ગયેલ પક્વાન્ન.

આ અને આવું બીજું ચલિતરસ કહેવાય છે. તેમાં બેઇન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૩૨ અનંતકાય આ પ્રમાણે છે -

(૧) સૂરણકંદ.

(૨) વજ્રકંદ.

(૩) લીલી હળદર.

(૪) આદુ.

(૫) લીલો કચૂરો.

(૬) શતાવરી - એક પ્રકારની વેલડી.

(૭) વિરાલી - એક પ્રકારની વેલડી.

(૮) કુમારી - કુમારપાઠું. તેના પાંદળા બે ધારોમાં કાંટાવાળા, લાંબા પરનાળના આકારના હોય છે.

(૯) થોર.

(૧૦) ગળો - ગડૂચી.

(૧૧) લસણ.

(૧૨) વંશકારેલા - તે કોમળ હોય છે, શાકમાં વપરાય છે.

(૧૩) ગાજર.

(૧૪) લવણક - લુણી. તેમાંથી સાજીખાર બને છે.

(૧૫) લોઢક - પદ્મિની વનસ્પતિનો કંદ. પાણીમાં પોયણા થાય છે તે.

(૧૬) ગિરિકર્ણિકા - ગરમર.

(૧૭) કિસલય - કોમળ પાંદળા.

(૧૮) બરસઈઓ - એક પ્રકારનો કંદ.

(૧૯) થેગની ભાજી.

(૨૦) લીલી મોથ.

(૨૧) લવણવૃક્ષની છાલ.

(૨૨) ખિલ્લહડો - ખિલોડી કંદ.

(૨૩) અમૃતવેલ.

(૨૪) મૂળા.

(૨૫) ભૂમિફોડા - બિલાડીના ટોપ.

(૨૬) વિરુઢ - કઠોળમાંથી નીકળતા અંકુરા.

(૨૭) ઢક્કવત્થુલાની ભાજી.

(૨૮) શુકરવલ્લી - એક પ્રકારની વેલ.

(૨૯) પાલકની ભાજી.

(૩૦) કુણી આંબલી.

(૩૧) આલુ-બટેટા.

(૩૨) ડુંગળી.

(૮) **ત્રીજું ગુણવ્રત** - (૧) વિવિધ પાપોપદેશ.

(૨) હિંસક ઉપકરણો આપવા.

(૩) આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન.

(૪) પ્રમાદનું આચરણ.

આ ચાર પ્રકારના અનર્થદંડથી અટકવું.

પ્રમાદ ૫ પ્રકારનો છે -

(૧) મદ્ય-દારૂ.

(૨) વિષય.

(૩) કષાય.

(૪) નિદ્રા.

(૫) વિકથા - તે ચાર પ્રકારની છે -

(૧) રાજકથા - રાજાના યુદ્ધ વગેરેની કથા.

(૨) સ્ત્રીકથા - સ્ત્રીના રૂપ વગેરેની કથા.

(૩) દેશકથા - દેશની વિવિધ વસ્તુઓ વગેરેની કથા.

(૪) ભક્તકથા - ભોજનના સ્વાદ વગેરેની કથા.

(૯) **પહેલું શિક્ષાવ્રત-સામાયિક** - એક મુહૂર્ત સુધી સાવદ્ય (પાપ લાગે તેવી) પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સમતામાં રહેવું.

(૧૦) **બીજું શિક્ષાવ્રત - દેશાવકાશિક** - દરરોજ દિશાઓનો સંક્ષેપ કરવો, દરરોજ ચૌદ નિયમોનો સંક્ષેપ કરવો.

ચૌદ નિયમ આ પ્રમાણે છે -

(૧) સચિત્ત.

(૨) દ્રવ્ય.

(૩) વિગઈ.

(૪) ઉપાનહ - જોડા.

(૫) તંબોલ.

(૬) વસ્ત્ર.

(૭) કુસુમ - પુષ્પ.

(૮) વાહન.

(૯) શયન.

(૧૦) વિલેપન.

(૧૧) બ્રહ્મચર્ય.

(૧૨) દિશા.

(૧૩) સ્નાન.

(૧૪) ભોજન.

(૧૧) **ત્રીજું શિક્ષાવ્રત - પૌષધવ્રત** - ધર્મને પુષ્ટ કરે તે પૌષધ.

તે ચાર પ્રકારનો છે -

(૧) **આહારપૌષધ** - આહાર ચાર પ્રકારનો છે -

(૧) **અશન** - ભાત વગેરે.

(૨) **પાન** - દારૂ, સર્વ પ્રકારના પાણી, કાંજી વગેરે.

(૩) **ખાદિમ** - ભૂંજેલા અનાજ, દ્રાક્ષ વગેરે ફળો.

(૪) **સ્વાદિમ** - લવિંગ, એલચી, સોપારી, જાયફળ વગેરે.

સર્વથી આહારપૌષધ - ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ.

દેશથી આહારપૌષધ - નીવિ, આયંબિલ વગેરે.

(૨) **શરીરસત્કારપૌષધ** - શરીરનો સત્કાર ન કરવો.

(૩) **બ્રહ્મચર્યપૌષધ** - મૈથુનનો ત્યાગ કરવો.

(૪) **અવ્યાપારપૌષધ** - વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો.

શરીરસત્કારપૌષધ, બ્રહ્મચર્યપૌષધ અને અવ્યાપારપૌષધમાં પણ દેશથી અને સર્વથી એમ બે-બે ભેદ છે. પણ હાલ આહારપૌષધ જ દેશથી કે સર્વથી કરાય છે, બાકીના ત્રણ પૌષધ સર્વથી જ કરાય છે.

(૧૨) ચોથું શિક્ષાવ્રત - અતિથિસંવિભાગવ્રત - ઉપવાસસહિત પૌષધ કરીને બીજા દિવસે સાધુભગવંતને વહોરાવીને પારણું કરવું તે. સાધુભગવંતને જે ન વહોરાવ્યું હોય તે શ્રાવકે ન વાપરવું.

● ● ●

- વૈભવ હોવા છતાં સંતોષ હોવો,
  યૌવન હોવા છતાં સંયમ હોવો અને
  વિદ્વત્તા હોવા છતાં નમ્રતા હોવી
  તે સોના ઉપર જડેલા હીરા જેવા છે.
- ગુણોથી જ મોટાઈ આવે છે, શરીરથી કે ઉંમરથી નહીં, કેમકે કેતકીના પાંદડાં અત્યંત નાના હોય છે, પણ અત્યંત સુગંધી હોય છે.

પરિશિષ્ટ ૫

શ્રાવકની અગ્યાર પ્રતિમાઓ

પ્રવચનસારોદ્ધારમાં શ્રાવકની અગ્યાર પ્રતિમાઓ આ પ્રમાણે કહી છે -

दंसण वय सामाइय, पोसह पडिमा अबंभ सच्चित्ते ।
आरंभ पेस उद्दिट्ठ-वज्जए समणभूए य ॥९८०॥

जस्संखा जा पडिमा, तस्संखा तीए हुंति मासा वि ।
कीरंतीसु वि कज्जाउ, तासु पुव्वुत्तकिरिया उ ॥९८१॥

पसमाइगुणविसिट्ठं, कुग्गहसंकाइसल्लपरिहीणं ।
सम्मदंसणमणहं, दंसणपडिमा हवइ पढमा ॥९८२॥

बीयाणुव्वयधारी, सामाइकडो य होइ तइयाए ।
होइ चउत्थी चउद्दसी-अट्ठमिमाईसु दिवसेसु ॥९८३॥

पोसह चउव्विहं पि य, पडिपुण्णं सम्म सो उ अणुपाले ।
बंधाई अइयारे, पयत्तओ वज्जईमासु ॥९८४॥

सम्ममणुव्वयगुणवय-सिक्खावयवं थिरो य नाणी य ।
अट्ठमीचउद्दसीसुं, पडिमं ठाएगराईयं ॥९८५॥

असिणाण वियडभोई, मउलियडो दिवसबंभयारी य ।
रत्तिं परिमाणकडो, पडिमावज्जेसु दिवसेसुं ॥९८६॥

झायइ पडिमाए ठिओ, तिलोयपुज्जे जिणे जियकसाए ।
नियदोसपच्चणीयं, अन्नं वा पंच जा मासा ॥९८७॥

सिंगारकहविभूसुक्करिसं, इत्थीकहं च वज्जितो ।
वज्जइ अबंभमेगं, तओ य छट्ठीइ छम्मासे ॥९८८॥

सत्तम्मि सत्त उ मासे, नवि आहारइ सच्चित्तमाहारं ।
जं जं हेट्ठिल्लाणं, तं तूवरिमाण सव्वं पि ॥९८९॥

आरंभसयंकरणं, अट्ठमिया अट्ठ मास वज्जेइ ।
नवमा नव मासे पुण, पेसारंभे वि वज्जेइ ॥९९०॥

दसमा दस मासे पुण, उद्दिट्ठकयं पि भत्त न वि भुंजे ।
सो होइ उ छुरमुंडो, सिहलिं वा धारए कोई ॥९९१॥

जं निहियमत्थजायं, पुच्छंत सुयाण नवरि सो तत्थ ।
जइ जाणइ तो साहइ, अह न वि तो बेइ न वि याणे ॥९९२॥

खुरमुंडो लोएण व, रयहरणं पडिग्गहं च गिण्हित्ता ।
समणब्भूओ विहरइ, मासा एक्कारसुक्कोसं ॥९९३॥

ममकारेऽवोच्छिन्ने, वच्चइ सन्नायपल्लि दट्ठुं जे ।
तत्थ वि साहु व्व, जहा गिण्हइ फासुं तु आहारं ॥९९४॥

– પ્રવચનસારોદ્ધાર, દ્વાર ૧૫૩ મું

(छाया - दर्शनं व्रतानि सामायिकः, पौषधः प्रतिमा अब्रह्म सचित्तम् ।
आरम्भः प्रैषः उद्दिष्ट-वर्जकः श्रमणभूतश्च ॥९८०॥

यत्सङ्ख्या या प्रतिमा, तत्सङ्ख्याः तस्यां भवन्ति मासा अपि ।
क्रियमाणासु अपि कार्या-स्तासु पूर्वोक्तक्रियास्तु ॥९८१॥

प्रशमादिगुणविशिष्टं, कुग्रहशङ्कादिशल्यपरिहीणम् ।
सम्यग्दर्शनमनघं, दर्शनप्रतिमा भवति प्रथमा ॥९८२॥

द्वितीयाऽणुव्रतधारी, सामायिककृतश्च भवति तृतीयायाम् ।
भवति चतुर्थी चतुर्दश्य-ष्टम्यादिषु दिवसेषु ॥९८३॥

पौषधं चतुर्विधमपि च, प्रतिपूर्णं सम्यक् स त्वनुपालयति ।
बन्धादीनतिचारान्, प्रयत्नतः वर्जयतीमासु ॥९८४॥

सम्यगणुव्रतगुणव्रत-शिक्षाव्रतवान् स्थिरश्च ज्ञानी च ।
अष्टमीचतुर्दशीषु, प्रतिमां तिष्ठत्येकरात्रिकीम् ॥९८५॥

अस्नानः विकटभोजी, मुकुलिकृतः दिवसब्रह्मचारी च ।
रात्रौ परिमाणकृतः, प्रतिमावर्जेषु दिवसेषु ॥९८६॥

ध्यायति प्रतिमायां स्थितः, त्रिलोकपूज्यान् जिनान् जितकषायान् ।
निजदोषप्रत्यनीक-मन्यद्वा पञ्च यावन्मासान् ॥९८७॥

शृङ्गारकथाविभूषोत्कर्षं, स्त्रीकथाञ्च वर्जयन् ।
वर्जयत्यब्रह्मैकं, तकश्च षष्ठ्यां षण्मासान् ॥९८८॥

सप्तम्यां सप्त तु मासान्, नाप्याहारयति सचित्तमाहारम् ।
यद्यदधस्तनीनां, तत्तूपरितनीनां सर्वमपि ॥९८९॥

आरम्भस्वयंकरण-मष्टमी अष्टौ मासान् वर्जयति ।
नवमी नव मासान् पुनः, प्रेष्यारम्भमपि वर्जयति ॥९९०॥

दशमी दश मासान् पुन-रुद्दिष्टकृतमपि भक्तं नाऽपि भुञ्जीत ।
स भवति तु क्षुरमुण्डः, शिखां वा धारयति कोऽपि ॥९९१॥

यन्निहितमर्थजातं, पृच्छतां सुतानां नवरं स तत्र ।
यदि जानाति ततः कथयति, अथ नाऽपि ततो ब्रूते नाऽपि जानामि ॥९९२॥

क्षुरमुण्डः लोचेन वा, रजोहरणं पतद्ग्रहं च गृहीत्वा ।
श्रमणभूतः विहरति, मासानेकादशोत्कृष्टतः ॥९९३॥

ममकारेऽव्यवच्छिन्ने, व्रजति सञ्ज्ञातपल्लीं द्रष्टुम् ।
तत्रापि साधुरिव, यथा गृह्णाति प्रासुकं त्वाहारम् ॥९९४॥)

શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાઓ આ પ્રમાણે છે -

(૧) **દર્શનપ્રતિમા** - તેમાં ૧ મહિના સુધી કદાગ્રહ અને અતિચાર વિનાનું નિર્મળ સમ્યક્ત્વ પાળવાનું હોય છે.

(૨) **વ્રતપ્રતિમા** - તેમાં ૨ મહિના સુધી શ્રાવકના ૧૨ વ્રતો અતિચાર-રહિત અને અપવાદરહિત પાળવા. પહેલી પ્રતિમાના બધા અનુષ્ઠાનો અહીં કરવા. એમ આગળ પણ પછી પછીની પ્રતિમામાં પૂર્વે પૂર્વેની પ્રતિમાના બધા અનુષ્ઠાનો કરવા એમ સમજવું.

(૩) **સામાયિકપ્રતિમા** - તેમાં ૩ મહિના સુધી દરરોજ ઉભયટંક સામાયિક કરવું.

(૪) **પૌષધપ્રતિમા** - તેમાં ૪ મહિના સુધી આઠમ-ચૌદશ વગેરે પર્વતિથિએ

આહાર-શરીરસત્કાર-અબ્રહ્મ-વ્યાપારના ત્યાગરૂપ પૌષધ કરવો.

(૫) **પ્રતિમાપ્રતિમા** - તેમાં ૫ મહિના સુધી પર્વતિથિએ એક રાત્રીનો કાઉસ્સગ્ગ કરવો. આ પ્રતિમા કરનારો સાત્ત્વિક અને જ્ઞાની હોય. બાકીના દિવસોમાં તે સ્નાન ન કરે, રાત્રિભોજન ન કરે, દિવસે પ્રકાશમાં વાપરે, વસ્ત્રનો કછોટો ન બાંધે, દિવસે બ્રહ્મચર્ય પાળે, રાત્રે સ્ત્રીઓનું કે તેના ભોગોનું પ્રમાણ કરે. કાઉસ્સગ્ગમાં તે જિનેશ્વર ભગવંતોનું કે પોતાના દોષોના પ્રતિપક્ષી ઉપાયોનું ધ્યાન કરે.

(૬) **અબ્રહ્મવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૬ મહિના સુધી કામકથા, વધુ પડતી વિભૂષા, સ્ત્રીકથા અને અબ્રહ્મનો ત્યાગ કરવો.

(૭) **સચિત્તાહારવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૭ મહિના સુધી સચિત્ત આહારનો ત્યાગ કરવો.

(૮) **આરંભવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૮ મહિના સુધી પૃથ્વી વગેરેની હિંસારૂપ આરંભ પોતે ન કરવો. આજીવિકા માટે નોકરો વગેરે પાસે આરંભ કરાવે.

(૯) **પ્રેષ્યારંભવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૯ મહિના સુધી પોતે તો આરંભ ન જ કરવો પણ બીજા પાસે પણ આરંભ ન કરાવવો.

(૧૦) **ઉદ્દિષ્ટભક્તવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૧૦ મહિના સુધી પોતાને ઉદ્દેશીને બનાવેલું ભોજન ન વાપરવું. તે અસ્ત્રાથી મુંડન કરાવે કે ચોટલી રાખે. પુત્ર વગેરે સ્વજનો ભૂમિ વગેરેમાં દાટેલ ધન વગેરે પૂછે તે પોતે જાણતો હોય તો કહે, ન જાણતો હોય તો 'નથી જાણતો' એમ કહે. તે સિવાય તે ઘરનું કંઈ પણ કાર્ય ન કરે.

(૧૧) **શ્રમણભૂતપ્રતિમા** - અસ્ત્રાથી મુંડન કરાવે કે લોચ કરાવે, સાધુના બધા ઉપકરણો રાખે, સાધુની જેમ બધી સાધુસામાચારી પાળે, ભિક્ષા લેવા જાય ત્યારે 'પ્રતિમા સ્વીકારેલ શ્રમણોપાસકને ભિક્ષા

આપો.' એમ કહે. કોઈ પૂછે કે, 'તું કોણ છે ?' તો 'હું પ્રતિમા સ્વીકારેલ શ્રમણોપાસક છું.' એમ કહે. સાધુની જેમ માસકલ્પ વગેરે વિહાર કરે. આમ ૧૧ મહિના સુધી કરે. તે મમત્વ વિના સ્વજનોને મળવા તેમના સ્થાનમાં જાય છે. ત્યાં પણ સાધુની જેમ રહે છે, ઘરની ચિંતા વગેરે કરતો નથી, સાધુની જેમ નિર્દોષ અન્ન-પાણી ગ્રહણ કરે છે.

બધી પ્રતિમાઓનો જઘન્ય કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. તે મરણ વખતે કે દીક્ષા વખતે હોય છે.

આવશ્યકચૂર્ણિના મતે છેલ્લી સાત પ્રતિમા આ પ્રમાણે છે -

(૫) **રાત્રિભોજનવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૫ મહિના સુધી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો.

(૬) **સચિત્તાહારવર્જનપ્રતિમા** - તેમાં ૬ મહિના સુધી સચિત્ત આહારનો ત્યાગ કરવો.

(૭) **દિવસબ્રહ્મચર્યપ્રતિમા** - તેમાં ૭ મહિના સુધી દિવસે બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રે પરિમાણ કરે.

(૮) **દિવસરાતબ્રહ્મચર્યપ્રતિમા** - તેમાં ૮ મહિના સુધી દિવસ-રાત બ્રહ્મચર્ય પાળે, સ્નાન ન કરે, વાળ-દાઢી-મૂછ-નખની શોભા ન કરે.

(૯) **સ્વારંભત્યાગપ્રતિમા** - તેમાં ૯ મહિના સુધી પોતે આરંભ ન કરે.

(૧૦) **પ્રેષ્યારંભત્યાગપ્રતિમા** - તેમાં ૧૦ મહિના સુધી બીજા પાસે પણ આરંભ ન કરાવે.

(૧૧) **ઉદ્દિષ્ટાન્નવર્જન-શ્રમણભૂતપ્રતિમા** - તેમાં ૧૧ મહિના સુધી પોતાની માટે બનાવેલ આહારને વર્જે અને સાધુની જેમ રહે.

● ● ●

પરિશિષ્ટ ૬

તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો -

પ્રવચનસારોદ્ધારમાં તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

रयरोयसेयरहिओ, देहो[१] धवलाइं मंसरुहिराइं[२] ।
आहारानीहारा, अद्दिस्सा[३] सुरहिणो सासा[४] ॥४४१॥

जम्माउ इमे चउरो, एक्कारस कम्मखयभवा इणिंह ।
खेत्ते जोयणमेत्ते, तिजयजणो माइ बहुओ वि[५] ॥४४२॥

नियभासाए नरतिरिसुराण, धम्मावबोहया वाणी[६] ।
पुव्वभवा रोगा, उवसमंति[७] न य हुंति वेराइं[८] ॥४४३॥

दुब्भिक्ख[९] डमर[१०] दुम्मारि[११]-ईई[१२] अइवुट्ठि[१३] अणभिवुट्ठीओ[१४] ।
हुंति न जियबहुतरणी, पसरइ भामंडलुज्जोओ[१५] ॥४४४॥

सुरइयाणिगुवीसा, मणिमयसीहासणं सपयवीढं[१६] ।
छत्तत्तय[१७] इंदद्धय[१८]-सियचामर[१९] धम्मचक्काइं[२०] ॥४४५॥

सह जगगुरुणा गयण-ट्ठियाइं पंच वि इमाइं वियरंति ।
पाउब्भवइ असोओ[२१], चिट्ठइ जत्थप्पहू तत्थ ॥४४६॥

चउमुहमुत्तिचउक्कं[२२], मणिकंचणताररइयसालतिगं[२३] ।
नवकणयपंकयाइं[२४], अहोमुहा कंटया हुंति[२५] ॥४४७॥

निच्चमवट्ठियमित्ता, पहुणो चिट्ठंति केसरोमनहा[२६] ।
इंदियअत्था पंच वि[२७], मणोरमा हुंति छप्पि रिऊ[२८] ॥४४८॥

गंधोदयस्स वुट्ठी[२९], वुट्ठी कुसुमाण पंचवन्नाणं[३०] ।
दिंति पयाहिण सउणा[३१], पहुणो पवणो वि अणुकूलो[३२] ॥४४९॥

पणमंति दुमा वज्जंति[३३], दुंदुहीओ गहीरघोसाओ[३४] ।
चउतीसाइसयाणं, सव्वजिणिंदाण हुंति इमा ॥४५०॥

- પ્રવચનસારોદ્ધાર, દ્વાર ૪૦ મું

(छाया - रजोरोगस्वेदरहितः, देहः १ धवले मांसरुधिरे २ ।
आहारनीहारा-वदृश्यौ ३ सुरभयः श्वासाः ४ ॥४४१॥

जन्मत इमे चत्वारः, एकादश कर्मक्षयभवा इदानीम् ।
क्षेत्रे योजनमात्रे, त्रिजगज्जनः माति बहुकोऽपि ५ ॥४४२॥

निजभाषया नरतिर्यक्सुराणां, धर्मावबोधका वाणी[६] ।
पूर्वभवा रोगा, उपशाम्यन्ति ७ न च भवन्ति वैराणि ८ ॥४४३॥

दुर्भिक्ष ९ डमर १० दुर्मारि ११-ईति १२ अतिवृष्टि १३ अनावृष्टयः १४ ।
भवन्ति न जितबहुतरणिः, प्रसरति भामण्डलोद्योतः १५ ॥४४४॥

सुररचिता एकोनविंशतिः, मणिमयसिंहासनं सपादपीठम् १६ ।
छत्रत्रय १७ इन्द्रध्वज १८-श्वेतचामर १९ धर्मचक्राणि २० ॥४४५॥

सह जगद्गुरुणा गगन-स्थितानि पञ्चापीमानि विचरन्ति ।
प्रादुर्भवति अशोकः २१, तिष्ठति यत्र प्रभुस्तत्र ॥४४६॥

चतुर्मुखमूर्तिचतुष्कं २२, मणिकाञ्चनताररचितशालत्रिकम् २३ ।
नवकनकपङ्कजानि २४, अधोमुखाः कण्टका भवन्ति २५ ॥४४७॥

नित्यमवस्थितमात्रा, प्रभोस्तिष्ठन्ति केशरोमनखाः २६ ।
इन्द्रियार्थाः पञ्चापि, मनोरमाः २७ भवन्ति षडपि ऋतवः २८ ॥४४८॥

गन्धोदकस्य वृष्टिः २९, वृष्टिः कुसुमानां पञ्चवर्णानाम् ३० ।
ददति प्रदक्षिणाः शकुनाः ३१, प्रभोः पवनोऽप्यनुकूलः ३२ ॥४४९॥

प्रणमन्ति द्रुमाः ३३ वाद्यन्ते, दुन्दुभयः गम्भीरघोषाः ३४ ।
चतुस्त्रिंशदतिशयानां, सर्वजिनेन्द्राणां भवन्ति इमाः ॥४५०॥)

તીર્થંકરના ૩૪ અતિશયો આ પ્રમાણે છે -

જન્મથી થનારા ૪ અતિશયો -

(૧) તીર્થંકરનું શરીર મેલ, રોગ, પસીના વિનાનું હોય છે અને લોકોત્તર રૂપ, રસ, ગંધથી સુંદર હોય છે.

(૨) તીર્થંકરના શરીરના માંસ અને લોહી ગાયના દૂધની જેમ સફેદ હોય છે અને સુગંધી હોય છે.

(૩) તીર્થંકરના આહાર અને નીહાર (લઘુનીતિ-વડીનીતિનો ત્યાગ) ચર્મચક્ષુથી દેખાતા નથી.

(૪) તીર્થંકરના શ્વાસોચ્છ્વાસ વિકસિત કમળની જેમ સુગંધી હોય છે.

કર્મોનો ક્ષય થવાથી થનારા ૧૧ અતિશયો -

(૫) એક યોજનના સમવસરણમાં કરોડો કરોડો દેવો, મનુષ્યો અને તિર્યંચો પરસ્પર પીડા વિના સુખેથી બેસી શકે છે.

(૬) અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલાતી પ્રભુની વાણી બધાને પોતપોતાની ભાષામાં સમજાય છે.

(૭) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં જુના રોગો શાંત થાય અને નવા રોગો ઉત્પન્ન ન થાય.

(૮) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં પૂર્વભવમાં બાંધેલા વૈરો અને જાતિના વૈરો થતા નથી.

(૯) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં દુકાળ (ઓછો વરસાદ થવાના કારણે અનાજ વગેરેની અછત) થતો નથી.

(૧૦) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં સ્વરાષ્ટ્ર-પરરાષ્ટ્રનો ઉપદ્રવ થતો નથી.

(૧૧) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં દુષ્ટ દેવતા વગેરેએ કરેલ મારી થતી નથી.

(૧૨) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં અનાજ વગેરેનો વિનાશ કરનાર ઘણા પતંગિયા, પોપટ, ઉંદર વગેરે રૂપ ઈતિ થતી નથી.

(૧૩) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં અતિવૃષ્ટિ (વધુ વરસાદ) થતી નથી.

(૧૪) ચારે દિશામાં ૨૫ યોજન સુધીમાં અનાવૃષ્ટિ (વરસાદ સર્વથા ન થવો) થતી નથી.

(૧૫) પ્રભુના મસ્તકની પાછળ દેદીપ્યમાન ભામંડલ હોય છે.

દેવોએ કરેલા ૧૯ અતિશયો -

(૧૬) પાદપીઠ સહિત સ્ફટિકનું સિંહાસન રચે છે.

(૧૭) ત્રણ છત્ર રચે છે.

(૧૮) પ્રભુની આગળ નાની ધજાઓથી શોભતો ૧,૦૦૦ યોજન ઊંચો ઈન્દ્રધ્વજ રચે છે.

(૧૯) બન્ને બાજુ દેવો ચામર વીંઝે છે.

(૨૦) પ્રભુની આગળ કમળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત ધર્મચક્ર રચે છે. સિંહાસન, છત્ર, ઈન્દ્રધ્વજ, ચામર અને ધર્મચક્ર - આ પાંચ જ્યાં જ્યાં પ્રભુ વિચરે છે ત્યાં ત્યાં આકાશમાં સાથે જાય છે.

(૨૧) જ્યાં જ્યાં પ્રભુ સ્થિર રહે છે ત્યાં ત્યાં અશોકવૃક્ષ રચે છે.

(૨૨) પ્રભુ પૂર્વાભિમુખ બેસે છે. બાકીની ત્રણ દિશામાં પ્રભુના પ્રભાવથી પ્રભુ જેવા જ પ્રતિબિંબો બનાવે છે.

(૨૩) સમવસરણમાં ત્રણ ગઢ રચે છે. વૈમાનિક દેવો ઉપરથી પહેલો

રત્નનો ગઢ રચે છે. જ્યોતિષદેવો બીજો સોનાનો ગઢ રચે છે. ભવનપતિદેવો ત્રીજો ચાંદીનો ગઢ રચે છે.

(૨૪) માખણ જેવા કોમળ, સોનાના નવ કમળો રચે છે. તેમાં બે કમળો ઉપર પ્રભુ પગ મૂકીને ચાલે છે, બાકીના ૭ કમળો પાછળ હોય છે. પ્રભુ પગ મૂકે ત્યારે છેલ્લું કમળ પ્રભુની આગળ આવીને પ્રભુના પગ નીચે ગોઠવાઈ જાય.

(૨૫) જ્યાં જ્યાં પ્રભુ વિચરે ત્યાં ત્યાં કાંટા ઊંધા થઈ જાય.

(૨૬) પ્રભુના વાળ, રોમ અને નખ વધતા નથી, અવસ્થિત રહે છે.

(૨૭) પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો મનને પ્રીતિ કરનારા થાય છે.

(૨૮) છએ ઋતુઓ અનુકૂળ થાય છે.

(૨૯) જ્યાં પ્રભુ સ્થિર રહે છે ત્યાં ધૂળને શાંત કરવા સુગંધી પાણીની વૃષ્ટિ કરે છે.

(૩૦) પાંચ રંગના પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરે છે.

(૩૧) પક્ષીઓ પ્રભુને પ્રદક્ષિણા આપે છે.

(૩૨) એક યોજન સુધીના ક્ષેત્રને શુદ્ધ કરનારો, સુગંધી, ઠંડો અને સુખકારી પવન વાય છે.

(૩૩) જ્યાં પ્રભુ જાય ત્યાં વૃક્ષો પ્રભુને નમે છે.

(૩૪) જ્યાં પ્રભુ જાય ત્યાં દુંદુભિઓ વાગે છે.

ઉપર બતાવેલા અતિશયો અને **સમવાયાંગ**માં બતાવેલા અતિશયોમાં થોડો મતાંતર છે.

●●●

પરિશિષ્ટ ૭

સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત

દંડકમાં સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

वेयण[1] कसाय[2] मरणे[3], वेउव्विय[4] तेयए[5] य आहारे[6] ।

केवलिय[7] समुग्घाया, सत्त इमे हुंति सन्नीणं ॥१६॥

- दण्डकप्रकरणम् ।

(छाया - वेदना १ कषायः २ मरणं ३, वैक्रियः ४ तैजसश्च ५ आहारकः ६ ।
केवलिकः ७ समुद्घाताः, सप्त इमे भवन्ति सञ्ज्ञिनाम् ॥१६॥

[1]વેદનાદિમાં એકાકારપણા વડે આત્માનો કર્મનો નાશ કરવા માટેનો પ્રબળ વિશેષ પ્રયત્ન તે સમુદ્ઘાત.

જીવને સમુદ્ઘાત ૭ પ્રકારના છે.

૧. વેદના ૨. કષાય ૩. મરણ ૪. વૈક્રિય ૫. તૈજસ ૬. આહારક ૭. કેવળી.

કેવળી સમુદ્ઘાતનો કાળ ૮ સમયનો છે.

બાકીના સમુદ્ઘાતનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત છે.

(૧) **વેદના સમુદ્ઘાત :-** વેદનાથી અત્યંત વ્યાકુળ થયેલો આત્મા શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે અને શરીરની જાડાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈવાળો સમાન દંડ કરે છે. આ વખતે ઘણા અશાતાવેદનીય કર્મ ખપાવે છે. આ વખતે જો અશુભ ધ્યાનમાં હોય તો નવા અશાતાવેદનીય કર્મ પણ ઘણા બાંધે છે.

(૨) **કષાય સમુદ્ઘાત :-** કષાયથી વ્યાકુળ બનેલો આત્મા ઉપર પ્રમાણે

૧. सम्यक् आत्मनो वेदनादिभिरेकीभावेन उत्प्राबल्येन घातः समुद्घातः ।

આત્મપ્રદેશોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી શરીરની જાડાઈ, પહોળાઈ ઊંચાઈ પ્રમાણ સમાન દંડ કરે છે. આ વખતે ઘણા કષાયમોહનીય કર્મને ખપાવે છે. (તીવ્ર કષાય વખતે કષાય સમુદ્‌ઘાત થતો હોવાથી નવા કષાયમોહનીય કર્મ પણ ઘણા જ પ્રમાણમાં બાંધે છે.)

(૩) **મરણ સમુદ્‌ઘાત :-** મૃત્યુની પીડાથી વ્યાકુળ બનેલો આત્મા પોતાના શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય યોજન દૂર રહેલ ભવાંતરના ઉત્પત્તિના સ્થાન સુધી જાય છે અને તે રીતે કરતાં આયુષ્યકર્મના ઘણા પુદ્‌ગલો ખપાવે છે. કોઈ જીવ ઉત્પત્તિદેશ જઈ પાછો આવી મૃત્યુ પામે છે. જ્યારે બીજા કેટલાક જીવો ઉત્પત્તિદેશે પહોંચીને અહીંના પ્રદેશો ત્યાં ખેંચી લે છે.

(૪) **વૈક્રિય સમુદ્‌ઘાત :-** વૈક્રિય લબ્ધિવાળો જીવ જ્યારે ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવે છે ત્યારે વૈક્રિય સમુદ્‌ઘાત કરે છે. તે વખતે મૂળશરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી સંખ્યાત યોજન પ્રમાણ લાંબો, શરીર પ્રમાણ પહોળો અને જાડો દંડ કરે છે અને તે દ્વારા વૈક્રિય વર્ગણાના પુદ્‌ગલો લઈ નવું વૈક્રિય શરીર બનાવે છે. આ સમુદ્‌ઘાતમાં વૈક્રિયશરીરનામકર્મના ઘણા કર્મોને ખપાવે છે.

(૫) **તૈજસ સમુદ્‌ઘાત :-** તેજોલેશ્યાની લબ્ધિવાળો જીવ શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી તેજોવર્ગણાના પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને તેનાથી તેજોલેશ્યા કે શીતલેશ્યા મૂકે છે. આ વખતે તૈજસ નામકર્મના પુદ્‌ગલોને ખપાવે છે.

(૬) **આહારક સમુદ્ઘાત :-** આહારક લબ્ધિવાળા ચૌદપૂર્વધર મુનિભગવંત આહારક શરીર બનાવે ત્યારે આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે, તેની પ્રક્રિયા વૈક્રિય સમુદ્ઘાત માફક જાણવી. આ સમુદ્ઘાતમાં આહારકશરીરનામકર્મના પુદ્ગલોને ખપાવે છે.

(૭) **કેવળી સમુદ્ઘાત :-** જે કેવળજ્ઞાની ભગવંતોને આયુષ્યકર્મ કરતાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ વધારે હોય છે, તે કેવળીભગવંતો સ્થિતિને સમાન કરવા માટે ૧૩ મા ગુણઠાણાનું છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે ૮ સમયમાં કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. તેના પ્રથમ સમયે શરીરમાંથી આત્મપ્રદેશોને ઉપર-નીચે બહાર કાઢી ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ દંડ કરે છે. બીજા સમયે દંડમાંથી પૂર્વ-પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર-દક્ષિણ આત્મપ્રદેશો લોકાંત સુધી ફેલાવી કપાટ કરે છે. ત્રીજા સમયે ઉત્તર-દક્ષિણ અથવા પૂર્વ-પશ્ચિમ આત્મપ્રદેશો લોકાંત સુધી ફેલાવી મંથાન કરે છે. ચોથા સમયે લોકના બાકી રહેલા વિદિશાના ખૂણા પૂરી દે છે. પાંચમા સમયે આત્મપ્રદેશોનો સંહાર કરતાં મંથાન રૂપ બને છે. છઠ્ઠા સમયે કપાટરૂપ બને છે. સાતમા સમયે દંડ થાય છે. આઠમા સમયે મૂળ શરીરમાં આત્મપ્રદેશો આવી જાય છે. આમ કરતાં આયુષ્ય સિવાયના બાકીના ત્રણે અઘાતી કર્મની ઘણી નિર્જરા કરે છે.

આમાં પહેલા તથા ૮ મા સમયે ઔદારિક કાયયોગ, બીજા, ૬-ઠ્ઠા, ૭ મા સમયે ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ તથા ત્રીજા, ચોથા, ૫ મા સમયે કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.

● ● ●

પરિશિષ્ટ ૮

યોગના આઠ અંગો

પાતંજલયોગસૂત્રમાં યોગના આઠ અંગો આ પ્રમાણે કહ્યા છે -

यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाध-योऽष्टावङ्गानि ॥२-२९॥

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥२-३०॥

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥२-३२॥

स्थिरसुखमासनम् ॥२-४६॥

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥२-४९॥

स्वविषयसम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥२-५४॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥३-१॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥३-२॥

तदेवार्थमात्र-निर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥३-३॥

- पातञ्जलयोगसूत्राणि

યોગના આઠ અંગો -

(૧) **યમ** - અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ - આ પાંચ મહાવ્રતો.

(૨) **નિયમ** - શૌચ (પવિત્રતા), સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરનું પ્રણિધાન.

(૩) **આસન** - પદ્માસન, દંડાસન, સ્વસ્તિકાસન વગેરે સ્થિર = નિષ્કંપ

હોય અને સુખકારી હોય = કંટાળો લાવે તેવા ન હોય તો યોગના અંગ બને.

(૪) **પ્રાણાયામ** - આસનજય કર્યા પછી ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસના પ્રવાહને રેચન, સ્તંભન, પૂરણ વડે બહારના અને અંદરના સ્થાનોમાં ધારી રાખવો તે પ્રાણાયામ.

(૫) **પ્રત્યાહાર** - ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષયોમાંથી પાછી વાળીને માત્ર પોતાના સ્વરૂપમાં રાખવી તે પ્રત્યાહાર.

(૬) **ધારણા** - ચિત્તને અન્ય વિષયોમાંથી ખેંચીને નાભિચક્ર, નાકનો અગ્રભાગ વગેરે ભાગોમાં બાંધવું તે ધારણા.

(૭) **ધ્યાન** - જે ભાગમાં ચિત્તને ધારી રાખ્યું હોય તેમાં અન્ય પરિણામનો ત્યાગ કરીને સમાન પરિણામની ધારા રૂપ એકતાનતા લાવવી તે ધ્યાન.

(૮) **સમાધિ** - જેમાં ધ્યાતાને પોતાના સ્વરૂપથી શૂન્ય બનીને માત્ર ધ્યેયસ્વરૂપ જ દેખાય તે સમાધિ.

● ● ●

- ગુણો મેળવવા પ્રયત્ન કરો, આડંબર કરવાથી શું ફાયદો ? દૂધ વિનાની ગાયના ગળે ઘંટડી બાંધવાથી કાંઈ તે ગાય વેચાઈ જતી નથી.
- ગુણોથી ઊંચાઈ આવે છે, ઊંચા આસન ઉપર બેસવાથી નથી. મહેલના શિખર ઉપર બેસવાથી કાગડો કાંઈ ગરુડ બની જતો નથી.
- જે બીજાની નિંદા કરવામાં મૂંગો હોય, જે પરસ્ત્રીને જોવા માટે આંધળો હોય અને જે બીજાનું ધન હરવા માટે પાંગળો હોય તે મહાપુરુષ છે.

परिशिष्टः ९

गुणस्थानक्रमारोहमूलगाथासूचिः

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१	गुणस्थानक्रमारोह-हतमोहं जिनेश्वरम् । नमस्कृत्य गुणस्थान-स्वरूपं किञ्चिदुच्यते ॥१॥	६५
२	चतुर्दशगुणश्रेणि-स्थानकानि तदादिमम् । मिथ्यात्वाख्यं द्वितीयं तु, स्थानं सास्वादनाभिधम् ॥२॥	६६
३	तृतीयं मिश्रकं तुर्यं, सम्यग्दर्शनमव्रतम् । श्राद्धत्वं पञ्चमं षष्ठं, प्रमत्तश्रमणाभिधम् ॥३॥	६७
४	सप्तमं त्वप्रमत्तं चा-पूर्वात्करणमष्टमम् । नवमं चानिवृत्त्याख्यं, दशमं सूक्ष्मलोभकम् ॥४॥	६७
५	एकादशं शान्तमोहं, द्वादशं क्षीणमोहकम् । त्रयोदशं सयोग्याख्य-मयोग्याख्यं चतुर्दशम् ॥५॥	६७
६	अदेवागुर्वधर्मेषु, या देवगुरुधर्मधीः । तन्मिथ्यात्वं भवेद्व्यक्त-मव्यक्तं मोहलक्षणम् ॥६॥	६७
७	अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं, जीवेऽस्त्येव सदा परम् । व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्ति-र्गुणस्थानतयोच्यते ॥७॥	६९
८	मद्यमोहाद्यथा जीवो, न जानाति हिताहितम् । धर्माधर्मौ न जानाति, तथा मिथ्यात्वमोहितः ॥८॥	७०
९	अभव्याश्रितमिथ्यात्वे-ऽनाद्यनन्ता स्थितिर्भवेत् । सा भव्याश्रितमिथ्यात्वे-ऽनादिसान्ता पुनर्मता ॥९॥	७०
१०	अनादिकालसम्भूत-मिथ्याकर्मोपशान्तितः । स्यादौपशमिकं नाम, जीवे सम्यक्त्वमादितः ॥१०॥	७१
११	एकस्मिन्नुदिते मध्या-च्छान्तानन्तानुबन्धिनाम् । आद्यौपशमिकसम्यक्त्व-शैलमौलेः परिच्युतः ॥११॥	७२

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१२	समयादावलीषट्कं, यावन्मिथ्यात्वभूतलम् । नासादयति जीवोऽयं, तावत्सास्वादनो भवेत् ॥१२॥	७२
१३	मिश्रकर्मोदयाज्जीवे, सम्यग्मिथ्यात्वमिश्रितः । यो भावोऽन्तर्मुहूर्त्तं स्या-त्तन्मिश्रस्थानमुच्यते ॥१३॥	७४
१४	जात्यन्तरसमुद्भूति-र्वडवाखरयोर्यथा । गुडदध्नोः समायोगे, रसभेदान्तरं यथा ॥१४॥	७४
१५	तथा धर्मद्वये श्रद्धा, जायते समबुद्धितः । मिश्रोऽसौ भण्यते तस्माद्, भावो जात्यन्तरात्मकः ॥१५॥	७४
१६	आयुर्बध्नाति नो जीवो, मिश्रस्थो म्रियते न वा । सद्दृष्टिर्वा कुदृष्टिर्वा, भूत्वा मरणमश्नुते ॥१६॥	७५
१७	सम्यग्मिथ्यात्वयोर्मध्ये, ह्यायुर्येनार्जितं पुरा । म्रियते तेन भावेन, गतिं याति तदाश्रिताम् ॥१७॥	७६
१८	यथोक्तेषु च तत्त्वेषु, रुचिर्जीवस्य जायते । निसर्गादुपदेशाद्वा, सम्यक्त्वं हि तदुच्यते ॥१८॥	७७
१९	द्वितीयानां कषायाणा-मुदयाद्व्रतवर्जितम् । सम्यक्त्वं केवलं यत्र, तच्चतुर्थं गुणास्पदम् ॥१९॥	७७
२०	उत्कृष्टाऽस्य त्रयस्त्रिंश-त्सागरा साधिका स्थितिः । तदर्द्धपुद्गलावर्त्त-भवैर्भव्यैरवाप्यते ॥२०॥	७८
२१	कृपाप्रशमसंवेग-निर्वेदास्तिक्यलक्षणाः । गुणा भवन्ति यच्चित्ते, स स्यात्सम्यक्त्वभूषितः ॥२१॥	७८
२२	क्षायोपशमिकी दृष्टिः, स्यान्नरामरसम्पदे । क्षायिकी तु भवे तत्र, त्रितुर्ये वा विमुक्तये ॥२२॥	७८
२३	देवे गुरौ च सङ्घे च, सद्भक्तिं शासनोन्नतिम् । अव्रतोऽपि करोत्येव, स्थितस्तुर्ये गुणालये ॥२३॥	८३

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
२४	प्रत्याख्यानोदयाद्देश-विरतिर्यत्र जायते । तच्छ्राद्धत्वं हि देशोन-पूर्वकोटिगुरुस्थिति ॥२४॥	८४
२५	आर्त्तं रौद्रं भवेदत्र, मन्दं धर्म्यं तु मध्यमम् । षट्कर्मप्रतिमाश्राद्ध-व्रतपालनसम्भवम् ॥२५॥	८६
२६	अतः परं प्रमत्तादि-गुणस्थानकसप्तके । अन्तर्मुहूर्त्तमेकैकं, प्रत्येकं गदिता स्थितिः ॥२६॥	८८
२७	कषायाणां चतुर्थानां, व्रती तीव्रोदये सति । भवेत्प्रमादयुक्तत्वा-त्प्रमत्तस्थानगो मुनिः ॥२७॥	८८
२८	अस्तित्वान्नोकषायाणा-मत्रार्त्तस्यैव मुख्यता । आज्ञाद्यालम्बनोपेत-धर्मध्यानस्य गौणता ॥२८॥	८९
२९	यावत्प्रमादसंयुक्त-स्तावत्तस्य न तिष्ठति । धर्मध्यानं निरालम्ब-मित्यूचुर्जिनभास्कराः ॥२९॥	९०
३०	प्रमाद्यावश्यकत्यागा-न्निश्चलं ध्यानमाश्रयेत् । योऽसौ नैवागमं जैनं, वेत्ति मिथ्यात्वमोहितः ॥३०॥	९०
३१	तस्मादावश्यकैः कुर्यात्, प्राप्तदोषनिकृन्तनम् । यावन्नाप्नोति सद्ध्यान-मप्रमत्तगुणाश्रितम् ॥३१॥	९४
३२	चतुर्थानां कषायाणां, जाते मन्दोदये सति । भवेत्प्रमादहीनत्वा-दप्रमत्तो महाव्रती ॥३२॥	९४
३३	नष्टाशेषप्रमादात्मा, व्रतशीलगुणान्वितः । ज्ञानध्यानधनो मौनी, शमनक्षपणोन्मुखः ॥३३॥	९५
३४	सप्तकोत्तरमोहस्य, प्रशमाय क्षयाय वा । सद्ध्यानसाधनारम्भं, कुरुते मुनिपुङ्गवः ॥३४॥	९५
३५	धर्मध्यानं भवत्यत्र, मुख्यवृत्त्या जिनोदितम् । रूपातीततया शुक्ल-मपि स्यादंशमात्रतः ॥३५॥	९६

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
३६	इत्येतस्मिन् गुणस्थाने, नो सन्त्यावश्यकानि षट् । सन्ततध्यानसद्योगा-च्छुद्धिः स्वाभाविकी यतः ॥३६॥	९७
३७	अपूर्वात्मगुणाप्तित्वा-दपूर्वकरणं मतम् । भावानामनिवृत्तित्वा-दनिवृत्तिगुणास्पदम् ॥३७॥	९९
३८	अस्तित्वात्सूक्ष्मलोभस्य, भवेत्सूक्ष्मकषायकम् । शमनाच्छान्तमोहं स्यात्, क्षपणात्क्षीणमोहकम् ॥३८॥	९९
३९	तत्रापूर्वगुणस्थाना-द्यांशादेवाधिरोहति । शमको हि शमश्रेणिं, क्षपकः क्षपकावलीम् ॥३९॥	१००
४०	पूर्वज्ञः शुद्धिमान् युक्तो, ह्याद्यैः संहननैस्त्रिभिः । सन्ध्यायन्नाद्यशुक्लांशं, स्वां श्रेणीं शमकः श्रयेत् ॥४०॥	१००
४१	श्रेण्यारूढः कृते काले-ऽहमिन्द्रेष्वेव गच्छति । पुष्टायुस्तूपशान्तान्तं, नयेच्चारित्रमोहनम् ॥४१॥	१०१
४२	अपूर्वादिद्वयैकैक-गुणेषु शमकः क्रमात् । करोति विंशतेः शान्तिं, लोभाणुत्वं च तच्छमम् ॥४२॥	१०२
४३	शान्तदृग्वृत्तमोहत्वा-दत्रौपशमिकाभिधे । स्यातां सम्यक्त्वचारित्रे, भावश्चोपशमात्मकः ॥४३॥	१०३
४४	वृत्तमोहोदयं प्राप्यो-पशमी च्यवते ततः । अधःकृतमलं तोयं, पुनर्मालिन्यमश्नुते ॥४४॥	१०३
४५	अपूर्वाद्यास्त्रयोऽप्यूर्द्ध्व-मेकं यान्ति शमोद्यताः । चत्वारोऽपि च्युतावाद्यं, सप्तमं वाऽन्त्यदेहिनः ॥४५॥	१०३
४६	आसंसारं चतुर्वार-मेव स्याच्छमनावली । जीवस्यैकभवे वार-द्वयं सा यदि जायते ॥४६॥	१०४
४७	अतो वक्ष्ये समासेन, क्षपकश्रेणिलक्षणम् । योगी कर्मक्षयं कर्त्तुं, यामारुह्य प्रवर्त्तते ॥४७॥	१०५
४८	अनिबद्धायुषः प्रान्त्य-देहिनो लघुकर्मणः । असंयतगुणस्थाने, नरकायुः क्षयं व्रजेत् ॥४८॥	१०६

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
४९	तिर्यगायुः क्षयं याति, गुणस्थाने तु पञ्चमे । सप्तमे त्रिदशायुश्च, दृग्मोहस्यापि सप्तकम् ॥४९॥	१०६
५०	दशैताः प्रकृतीः साधुः, क्षयं नीत्वा विशुद्धधीः । धर्मध्याने कृताभ्यासः, प्राप्नोति स्थानमष्टमम् ॥५०॥	१०६
५१	तत्राष्टमे गुणस्थाने, शुक्लसद्ध्यानमादिमम् । ध्यातुं प्रक्रमते साधु-राद्यसंहनानान्वितः ॥५१॥	१०७
५२	निष्प्रकम्पं विधायाथ, दृढं पर्यङ्कमासनम् । नासाग्रदत्तसन्नेत्रः, किञ्चिदुन्मीलितेक्षणः ॥५२॥	१०७
५३	विकल्पवागुराजाला-द्दूरोत्सारितमानसः । संसारोच्छेदनोत्साहो, योगीन्द्रो ध्यातुमर्हति ॥५३॥	१०७
५४	अपानद्वारमार्गेण, निस्सरन्तं यथेच्छया । निरुध्योर्ध्वप्रचाराप्तिं, प्रापयत्यनिलं मुनिः ॥५४॥	११०
५५	द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं, समाकृष्य समीरणम् । पूरयत्यतियत्नेन, पूरकध्यानयोगतः ॥५५॥	११०
५६	निस्सार्यते ततो यत्ना-न्नाभिपद्मोदराच्छनैः । योगिना योगसामर्थ्या-द्रेचकाख्यः प्रभञ्जनः ॥५६॥	१११
५७	कुम्भवत्कुम्भकं योगी, श्वसनं नाभिपङ्कजे । कुम्भकध्यानयोगेन, सुस्थिरं कुरुते क्षणम् ॥५७॥	११२
५८	इत्येवं गन्धवाहाना-माकुञ्चनविनिर्गमौ । संसाध्य निश्चलं धत्ते, चित्तमेकाग्रचिन्तने ॥५८॥	११२
५९	प्राणायामक्रमप्रौढि-रत्र रूढ्यैव दर्शिता । क्षपकस्य यतः श्रेण्या-रोहे भावो हि कारणम् ॥५९॥	११३
६०	सवितर्कं सविचारं, सपृथक्त्वमुदाहृतम् । त्रियोगयोगिनः साधो-राद्यं शुक्लं सुनिर्मलम् ॥६०॥	११४

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
६१	श्रुतचिन्ता वितर्कः स्यात्, विचारः सङ्क्रमो मतः । पृथक्त्वं स्यादनेकत्वं, भवत्येतत्त्रयात्मकम् ।।६१।।	११४
६२	स्वशुद्धात्मानुभूतात्म-भावश्रुतावलम्बनात् । अन्तर्जल्पो वितर्कः स्याद्, यस्मिंस्तत्सवितर्कजम् ।।६२।।	११५
६३	अर्थादर्थान्तरे शब्दा-च्छब्दान्तरे च सङ्क्रमः । योगाद्योगान्तरे यत्र, सविचारं तदुच्यते ।।६३।।	११५
६४	द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति, गुणाद् याति गुणान्तरम् । पर्यायादन्यपर्यायं, सपृथक्त्वं भवत्यतः ।।६४।।	११५
६५	इति त्रयात्मकं ध्यानं, प्रथमं शुक्लमीरितम् । प्राप्नोत्यतः परां शुद्धिं, सिद्धिश्रीसौख्यवर्णिकाम् ।।६५।।	११६
६६	यद्यपि प्रतिपात्येत-दुक्तं ध्यानं प्रजायते । तथाप्यतिविशुद्धत्वा-दूर्ध्वस्थानं समीहते ।।६६।।	११६
६७	अनिवृत्तिगुणस्थानं, ततः समधिगच्छति । गुणस्थानस्य तस्यैव, भागेषु नवसु क्रमात् ।।६७।।	११७
६८	गतिः श्वाभ्री च तैरश्ची, द्वे तयोरानुपूर्विके । साधारणत्वमुद्योतः, सूक्ष्मत्वं विकलत्रयम् ।।६८।।	११७
६९	एकेन्द्रियत्वमातप-स्त्यानगृद्ध्यादिकत्रयम् । स्थावरत्वमिहाद्यांशे, क्षीयन्ते षोडशेत्यमूः ।।६९।।	११७
७०	अष्टौ मध्यकषायाश्च, द्वितीयेऽथ तृतीयके । षण्ढत्वं तुर्यके स्त्रीत्वं, हास्यषट्कं च पञ्चमे ।।७०।।	११७
७१	चतुर्ष्वंशेषु शेषेषु, क्रमेणैवातिशुद्धितः । पुंवेदश्च ततः क्रोधो, मानो माया च नश्यति ।।७१।।	११७
७२	ततोऽसौ स्थूललोभस्य, सूक्ष्मत्वं प्रापयन् क्षणात् । आरोहति मुनिः सूक्ष्म-सम्परायं गुणास्पदम् ।।७२।।	११८

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
७३	एकादशं गुणस्थानं, क्षपकस्य न सम्भवेत् । किन्तु स सूक्ष्मलोभांशान्, क्षपयन् द्वादशं व्रजेत् ॥७३॥	११९
७४	भूत्वाऽथ क्षीणमोहात्मा, वीतरागो महायतिः । पूर्ववद् भावसंयुक्तो, द्वितीयं शुक्लमाश्रयेत् ॥७४॥	११९
७५	अपृथक्त्वमवीचारं, सवितर्कगुणान्वितम् । स ध्यायत्येकयोगेन, शुक्लध्यानं द्वितीयकम् ॥७५॥	१२०
७६	निजात्मद्रव्यमेकं वा, पर्यायमथवा गुणम् । निश्चलं चिन्त्यते यत्र, तदेकत्वं विदुर्बुधाः ॥७६॥	१२०
७७	यद्व्यञ्जनार्थयोगेषु, परावर्त्तविवर्जितम् । चिन्तनं तदविचारं, स्मृतं सद्ध्यानकोविदैः ॥७७॥	१२१
७८	निजशुद्धात्मनिष्ठं हि, भावश्रुतावलम्बनात् । चिन्तनं क्रियते यत्र, सवितर्कं तदुच्यते ॥७८॥	१२१
७९	इत्येकत्वमविचारं, सवितर्कमुदाहृतम् । तस्मिन् समरसीभावं, धत्ते स्वात्मानुभूतितः ॥७९॥	१२२
८०	इत्येतद्ध्यानयोगेन, प्लुष्यत्कर्मेन्धनोत्करः । निद्राप्रचलयोर्नाश-मुपान्त्ये कुरुते क्षणे ॥८०॥	१२२
८१	अन्त्ये दृष्टिचतुष्कं च, दशकं ज्ञानविघ्नयोः । क्षपयित्वा मुनिः क्षीण-मोहः स्यात्केवलात्मकः ॥८१॥	१२३
८२	एवं च क्षीणमोहान्ता, त्रिषष्टिप्रकृतिस्थितिः । पञ्चाशीतिर्जरद्वस्त्र-प्रायाः शेषाः सयोगिनि ॥८२॥	१२३
८३	भावोऽत्र क्षायिकः शुद्धः, सम्यक्त्वं क्षायिकं परम् । क्षायिकं हि यथाख्यात-चारित्रं तस्य निश्चितम् ॥८३॥	१२४
८४	चराचरमिदं विश्वं, हस्तस्थामलकोपमम् । प्रत्यक्षं भासते तस्य, केवलज्ञानभास्वतः ॥८४॥	१२४
८५	विशेषात्तीर्थकृत्कर्म, येनास्त्यर्जितमूर्जितम् । तत्कर्मोदयतोऽत्रासौ, स्याज्जिनेन्द्रो जगत्पतिः ॥८५॥	१२४

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
८६	स सर्वातिशयैर्युक्तः, सर्वामरनरैर्नतः । चिरं विजयते सर्वो-त्तमं तीर्थं प्रवर्त्तयन् ॥८६॥	१२६
८७	वेद्यते तीर्थकृत्कर्म, तेन सद्देशनादिभिः । भूतले भव्यजीवानां, प्रतिबोधादि कुर्वता ॥८७॥	१२६
८८	उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं, पूर्वकोटिप्रमाणकम् । कालं यावन्महीपीठे, केवली विहरत्यलम् ॥८८॥	१२७
८९	चेदायुषः स्थितिर्न्यूना, सकाशाद्वेद्यकर्मणः । तदा तत्तुल्यतां कर्त्तुं, समुद्घातं करोत्यसौ ॥८९॥	१२७
९०	दण्डत्वं च कपाटत्वं, मन्थानत्वं च पूरणम् । कुरुते सर्वलोकस्य, चतुर्भिः समयैरसौ ॥९०॥	१२८
९१	एवमात्मप्रदेशानां, प्रसारणविधानतः । कर्मलेशान् समीकृत्यो-त्क्रमात्तस्मान्निवर्त्तते ॥९१॥	१२९
९२	समुद्घातस्य तस्याद्ये, चाष्टमे समये मुनिः । औदारिकाङ्गयोगः स्याद्, द्विषट्सप्तमकेषु च ॥९२॥	१२९
९३	मिश्रौदारिकयोगी च, तृतीयाद्येषु तु त्रिषु । समयेष्वेककर्माङ्ग-धरोऽनाहारकश्च सः ॥९३॥	१२९
९४	यः षण्मासाधिकायुष्को, लभते केवलोद्गमम् । करोत्यसौ समुद्घात-मन्ये कुर्वन्ति वा नवा ॥९४॥	१३०
९५	समुद्घातान्निवृत्तोऽसौ, मनोवाक्काययोगवान् । ध्यायेद्योगनिरोधार्थं, शुक्लध्यानं तृतीयकम् ॥९५॥	१३१
९६	आत्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा, क्रिया यत्रानिवृत्तिका । तत्तृतीयं भवेच्छुक्लं, सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तिकम् ॥९६॥	१३१
९७	बादरे काययोगेऽस्मिन्, स्थितिं कृत्वा स्वभावतः । सूक्ष्मीकरोति वाक्चित्त-योगयुग्मं स बादरम् ॥९७॥	१३१
९८	त्यक्त्वा स्थूलं वपुर्योगं, सूक्ष्मवाक्चित्तयोः स्थितिम् । कृत्वा नयति सूक्ष्मत्वं, काययोगं तु बादरम् ॥९८॥	१३१

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
९९	स सूक्ष्मकाययोगेऽथ, स्थितिं कृत्वा पुनः क्षणम् । निग्रहं कुरुते सद्यः, सूक्ष्मवाक्चित्तयोगयोः ॥९९॥	१३२
१००	ततः सूक्ष्मे वपुर्योगे, स्थितिं कृत्वा क्षणं हि सः । सूक्ष्मक्रियं निजात्मानं, चिद्रूपं विन्दति स्वयम् ॥१००॥	१३२
१०१	छद्मस्थस्य यथा ध्यानं, मनसः स्थैर्यमुच्यते । तथैव वपुषः स्थैर्यं, ध्यानं केवलिनो भवेत् ॥१०१॥	१३२
१०२	शैलेशीकरणारम्भी, वपुर्योगे स सूक्ष्मके । तिष्ठन्नूर्ध्वास्पदं शीघ्रं, योगातीतं यियासति ॥१०२॥	१३३
१०३	अस्यान्त्येऽङ्गोदयच्छेदात्, स्वप्रदेशघनत्वतः । करोत्यन्त्याङ्गसंस्थान-त्रिभागोनावगाहनम् ॥१०३॥	१३३
१०४	अथायोगिगुणस्थाने, तिष्ठतोऽस्य जिनेशितुः । लघुपञ्चाक्षरोच्चार-प्रमितैव स्थितिर्भवेत् ॥१०४॥	१३४
१०५	तत्रानिवृत्तिशब्दान्तं, समुच्छिन्नक्रियात्मकम् । चतुर्थं भवति ध्यान-मयोगिपरमेष्ठिनः ॥१०५॥	१३४
१०६	समुच्छिन्ना क्रिया यत्र, सूक्ष्मयोगात्मिकाऽपि हि । समुच्छिन्नक्रियं प्रोक्तं, तद्द्वारं मुक्तिवेश्मनः ॥१०६॥	१३४
१०७	देहास्तित्वेऽप्ययोगित्वं, कथं ? तद् घटते प्रभो ! । देहाभावे तथा ध्यानं, दुर्घटं घटते कथम् ? ॥१०७॥	१३५
१०८	वपुषोऽत्रातिसूक्ष्मत्वा-च्छीघ्रम्भाविक्षयत्वतः । कायकार्यासमर्थत्वात्, सति कायेऽप्ययोगता ॥१०८॥	१३५
१०९	तच्छरीराश्रयाद्ध्यान-मस्तीति न विरुध्यते । निजशुद्धात्मचिद्रूप-निर्भरानन्दशालिनः ॥१०९॥	१३५
११०	आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव, ध्याता ध्यायति तत्त्वतः । उपचारस्तदन्यो हि, व्यवहारनयाश्रितः ॥११०॥	१३६
१११	चिद्रूपात्ममयोऽयोगी, ह्युपान्त्यसमये द्रुतम् । युगपत् क्षपयेत्कर्म-प्रकृतीनां द्विसप्ततिम् ॥१११॥	१३६

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
११२	देहबन्धनसङ्घाताः, प्रत्येकं पञ्च पञ्च च । अङ्गोपाङ्गत्रयं चैव, षट्कं संस्थानसञ्ज्ञकम् ॥११२॥	१३६
११३	वर्णाः पञ्च रसाः पञ्च, षट्कं संहननात्मकम् । स्पर्शाष्टकं च गन्धौ द्वौ, नीचानादेयदुर्भगम् ॥११३॥	१३६
११४	तथाऽगुरुलघुत्वाख्य-मुपघातोऽन्यघातिता । निर्माणमपर्याप्तत्व-मुच्छ्वासश्चायशस्तथा ॥११४॥	१३७
११५	विहायोगतियुग्मं च, शुभस्थैर्यद्वयं पृथक् । गतिर्दिव्याऽनुपूर्वी च, प्रत्येकं च स्वरद्वयम् ॥११५॥	१३७
११६	वेद्यमेकतरं चेति, कर्मप्रकृतयः खलु । द्वासप्ततिरिमा मुक्ति-पुरीद्वारार्गलोपमाः ॥११६॥	१३७
११७	अन्त्ये ह्येकतरं वेद्य-मादेयत्वं च पूर्णता । त्रसत्वं बादरत्वं च, मनुष्यायुश्च सद्यशः ॥११७॥	१३७
११८	नृगतिश्चानुपूर्वी च, सौभाग्यं चोच्चगोत्रता । पञ्चाक्षत्वं तथा तीर्थ-कृन्नामेति त्रयोदश ॥११८॥	१३७
११९	क्षयं कृत्वा स लोकान्तं, तत्रैव समये व्रजेत् । लब्धसिद्धत्वपर्यायः, परमेष्ठी सनातनः ॥११९॥	१३७
१२०	पूर्वप्रयोगतोऽसङ्ग-भावाद् बन्धविमोक्षतः । स्वभावपरिणामाच्च, सिद्धस्योदूर्ध्वगतिर्भवेत् ॥१२०॥	१३८
१२१	कुलालचक्रदोलेषु-मुख्यानां हि यथा गतिः । पूर्वप्रयोगतः सिद्धा, सिद्धस्योदूर्ध्वगतिस्तथा ॥१२१॥	१३९
१२२	मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः । कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥१२२॥	१३९
१२३	एरण्डफलबीजादे-र्बन्धच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेक्ष्यते ॥१२३॥	१३९
१२४	यथाऽधस्तिर्यगूदूर्ध्वं च, लेष्टुवाय्वग्निवीचयः । स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते, तथोदूर्ध्वगतिरात्मनः ॥१२४॥	१३९

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१२५	न चाधो गौरवाभावा-न्न तिर्यक् प्रेरकं विना । न च धर्मास्तिकायस्या-भावाल्लोकोपरि व्रजेत् ॥१२५॥	१४०
१२६	मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी, पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥१२६॥	१४०
१२७	नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः, लोकान्ते समवस्थिताः ॥१२७॥	१४०
१२८	कालावसरसंस्थाना, या मूषा गतसिक्थका । तत्रस्थाकाशसङ्काशा-ऽऽकारा सिद्धावगाहना ॥१२८॥	१४२
१२९	ज्ञातारोऽखिलतत्त्वानां, द्रष्टारश्चैकहेलया । गुणपर्यायियुक्तानां, त्रैलोक्योदरवर्त्तिनाम् ॥१२९॥	१४२
१३०	अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसङ्क्षयात् । अनन्तं दर्शनं चैव, दर्शनावरणक्षयात् ॥१३०॥	१४३
१३१	शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे, क्षायिके मोहनिग्रहात् । अनन्ते सुखवीर्ये च, वेद्यविघ्नक्षयात्क्रमात् ॥१३१॥	१४३
१३२	आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः । नामगोत्रक्षयादेवा-मूर्त्तानन्ताऽवगाहना ॥१३२॥	१४३
१३३	यत्सौख्यं चक्रिशक्रादि-पदवीभोगसम्भवम् । ततोऽनन्तगुणं तेषां, सिद्धावक्लेशमव्ययम् ॥१३३॥	१४३
१३४	यदाराध्यं च यत्साध्यं, यद् ध्येयं यच्च दुर्लभम् । चिदानन्दमयं तत्तैः, सम्प्राप्तं परमं पदम् ॥१३४॥	१४४
१३५	नात्यन्ताभावरूपा न च जडिममयी व्योमवद् व्यापिनी नो, न व्यावृत्तिं दधाना विषयसुखघना नेष्यते सर्वविद्भिः । सद्रूपात्मप्रसादाद् दृगवगमगुणौघेन संसारसारा, निःसीमाऽत्यक्षसौख्योदयवसतिरनिःपातिनी मुक्तिरुक्ता ॥१३५॥	१४४
१३६	इत्युद्धृतो गुणस्थान-रत्नराशिः श्रुतार्णवात् । पूर्वर्षिसूक्तिनावैव, रत्नशेखरसूरिभिः ॥१३६॥	१४५

●●●

परिशिष्टः १०

गुणस्थानक्रमारोहमूलगाथानामकारादिक्रमेण सूचिः

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१	अतः परं प्रमत्तादि- ॥२६॥	८८
२	अतो वक्ष्ये समासेन ॥४७॥	१०५
३	अथायोगिगुणस्थाने ॥१०४॥	१३४
४	अदेवागुर्वधर्मेषु ॥६॥	६७
५	अनन्तं केवलज्ञानं ॥१३०॥	१४३
६	अनादिकालसम्भूत- ॥१०॥	७१
७	अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं ॥७॥	६९
८	अनिबद्धायुषः प्रान्त्य- ॥४८॥	१०६
९	अनिवृत्तिगुणस्थानं ॥६७॥	११७
१०	अन्त्ये दृष्टिचतुष्कं च ॥८१॥	१२३
११	अन्त्ये ह्येकतरं वेद्य- ॥११७॥	१३७
१२	अपानद्वारमार्गेण ॥५४॥	११०
१३	अपूर्वात्मगुणाप्तित्वा- ॥३७॥	९९
१४	अपूर्वादिद्वयैकैक- ॥४२॥	१०२
१५	अपूर्वाद्यास्त्रयोऽप्यूद्र्ध्व- ॥४५॥	१०३
१६	अपृथक्त्वमवीचारं ॥७५॥	१२०
१७	अभव्याश्रितमिथ्यात्वे ॥९॥	७०
१८	अर्थादर्थान्तरे शब्दा- ॥६३॥	११५
१९	अष्टौ मध्यकषायाश्च ॥७०॥	११७

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
२०	अस्तित्वात्सूक्ष्मलोभस्य ॥३८॥	९९
२१	अस्तित्वान्नोकषायाणा- ॥२८॥	८९
२२	अस्यान्त्येऽङ्गोदयच्छेदात् ॥१०३॥	१३३
२३	आत्मस्पन्दात्मिका सूक्ष्मा ॥९६॥	१३१
२४	आत्मानमात्मनाऽऽत्मैव ॥११०॥	१३६
२५	आयुर्बध्नाति नो जीवो ॥१६॥	७५
२६	आयुषः क्षीणभावत्वात् ॥१३२॥	१४३
२७	आर्त्तं रौद्रं भवेदत्र ॥२५॥	८६
२८	आसंसारं चातुर्वार- ॥४६॥	१०४
२९	इति त्रयात्मकं ध्यानं ॥६५॥	११६
३०	इत्युद्धृतो गुणस्थान- ॥१३६॥	१४५
३१	इत्येकत्वमविचारं ॥७९॥	१२२
३२	इत्येतद्ध्यानयोगेन ॥८०॥	१२२
३३	इत्येतस्मिन् गुणस्थाने ॥३६॥	९७
३४	इत्येवं गन्धवाहाना- ॥५८॥	११२
३५	उत्कर्षतोऽष्टवर्षोनं ॥८८॥	१२७
३६	उत्कृष्टाऽस्य त्रयस्त्रिंश- ॥२०॥	७८
३७	एकस्मिन्नुदिते मध्या- ॥११॥	७२
३८	एकादशं गुणस्थानं ॥७३॥	११९
३९	एकादशं शान्तमोहं ॥५॥	६७
४०	एकेन्द्रियत्वमातप- ॥६९॥	११७

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
४१	एरण्डफलबीजादे- ॥१२३॥	१३९
४२	एवं च क्षीणमोहान्ता ॥८२॥	१२३
४३	एवमात्मप्रदेशानां ॥९१॥	१२९
४४	कषायाणां चतुर्थानां ॥२७॥	८८
४५	कालावसरसंस्थाना ॥१२८॥	१४२
४६	कुम्भवत्कुम्भकं योगी ॥५७॥	११२
४७	कुलालचक्रदोलेषु- ॥१२१॥	१३९
४८	कृपाप्रशमसंवेग- ॥२१॥	७८
४९	क्षयं कृत्वा स लोकान्तं ॥११९॥	१३७
५०	क्षायोपशमिकी दृष्टिः ॥२२॥	७८
५१	गतिः श्वाभ्री च तैरश्ची ॥६८॥	११७
५२	गुणस्थानक्रमारोह- ॥१॥	६५
५३	चतुर्थानां कषायाणां ॥३२॥	९४
५४	चतुर्दशगुणश्रेणि- ॥२॥	६६
५५	चतुर्ष्वंशेषु शेषेषु ॥७१॥	११७
५६	चराचरमिदं विश्वं ॥८४॥	१२४
५७	चिद्रूपात्ममयोऽयोगी ॥१११॥	१३६
५८	चेदायुषः स्थितिर्न्यूना ॥८९॥	१२७
५९	छद्मस्थस्य यथा ध्यानं ॥१०१॥	१३२
६०	जात्यन्तरसमुद्भूति- ॥१४॥	७४
६१	ज्ञातारोऽखिलतत्त्वानां ॥१२९॥	१४२

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
६२	तच्छरीराश्रयाद्ध्यान- ॥१०९॥	१३५
६३	ततः सूक्ष्मे वपुर्योगे ॥१००॥	१३२
६४	ततोऽसौ स्थूललोभस्य ॥७२॥	११८
६५	तत्रानिवृत्तिशब्दान्तं ॥१०५॥	१३४
६६	तत्रापूर्वगुणस्थाना- ॥३९॥	१००
६७	तत्राष्टमे गुणस्थाने ॥५१॥	१०७
६८	तथा धर्मद्वये श्रद्धा ॥१५॥	७४
६९	तथाऽगुरुलघुत्वाख्य- ॥११४॥	१३७
७०	तस्मादावश्यकैः कुर्यात् ॥३१॥	९४
७१	तिर्यगायुः क्षयं याति ॥४९॥	१०६
७२	तृतीयं मिश्रकं तुर्यं ॥३॥	६७
७३	त्यक्त्वा स्थूलं वपुर्योगं ॥९८॥	१३१
७४	दण्डत्वं च कपाटत्वं ॥९०॥	१२८
७५	दशैताः प्रकृतीः साधुः ॥५०॥	१०६
७६	देवे गुरौ च सङ्घे च ॥२३॥	८३
७७	देहबन्धनसङ्घाताः ॥११२॥	१३६
७८	देहास्तित्वेऽप्ययोगित्वं ॥१०७॥	१३५
७९	द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति ॥६४॥	११५
८०	द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं ॥५५॥	११०
८१	द्वितीयानां कषायाणा-॥१९॥	७७
८२	धर्मध्यानं भवत्यत्र ॥३५॥	९६

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
८३	न चाधो गौरवाभावा- ॥१२५॥	१४०
८४	नष्टाशेषप्रमादात्मा ॥३३॥	९५
८५	नात्यन्ताभावरूपा न च ॥१३५॥	१४४
८६	निजशुद्धात्मनिष्ठं हि ॥७८॥	१२१
८७	निजात्मद्रव्यमेकं वा ॥७६॥	१२०
८८	निष्प्रकम्पं विधायाथ ॥५२॥	१०७
८९	निस्सार्यते ततो यत्ना- ॥५६॥	१११
९०	नृगतिश्चानुपूर्वी च ॥११८॥	१३७
९१	नृलोकतुल्यविष्कम्भा ॥१२७॥	१४०
९२	पूर्वज्ञः शुद्धिमान् युक्तो ॥४०॥	१००
९३	पूर्वप्रयोगतोऽसङ्ग- ॥१२०॥	१३८
९४	प्रत्याख्यानोदयाद्देश- ॥२४॥	८४
९५	प्रमाद्यावश्यकत्यागा- ॥३०॥	९०
९६	प्राणायामक्रमप्रौढि- ॥५९॥	११३
९७	बादरे काययोगेऽस्मिन् ॥९७॥	१३१
९८	भावोऽत्र क्षायिकः शुद्धः ॥८३॥	१२४
९९	भूत्वाऽथ क्षीणमोहात्मा ॥७४॥	११९
१००	मद्यमोहाद्यथा जीवो ॥८॥	७०
१०१	मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी ॥१२६॥	१४०
१०२	मिश्रकर्मोदयाज्जीवे ॥१३॥	७४
१०३	मिश्रौदारिकयोगी च ॥९३॥	१२९

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१०४	मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद् ॥१२२॥	१३९
१०५	यः षण्मासाधिकायुष्को ॥९४॥	१३०
१०६	यत्सौख्यं चक्रिशक्रादि- ॥१३३॥	१४३
१०७	यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च ॥१२४॥	१३९
१०८	यथोक्तेषु च तत्त्वेषु ॥१८॥	७७
१०९	यदाराध्यं च यत्साध्यं ॥१३४॥	१४४
११०	यद्यपि प्रतिपात्येत- ॥६६॥	११६
१११	यद्व्यञ्जनार्थयोगेषु ॥७७॥	१२१
११२	यावत्प्रमादसंयुक्त ॥२९॥	९०
११३	वपुषोऽत्रातिसूक्ष्मत्वा- ॥१०८॥	१३५
११४	वर्णाः पञ्च रसाः पञ्च ॥११३॥	१३६
११५	विकल्पवागुराजाला- ॥५३॥	१०७
११६	विशेषात्तीर्थकृत्कर्म ॥८५॥	१२४
११७	विहायोगतियुग्मं च ॥११५॥	१३७
११८	वृत्तमोहोदयं प्राप्यो- ॥४४॥	१०३
११९	वेद्यते तीर्थकृत्कर्म ॥८७॥	१२६
१२०	वेद्यमेकतरं चेति ॥११६॥	१३७
१२१	शान्तदृग्वृत्तमोहत्वा- ॥४३॥	१०३
१२२	शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे ॥१३१॥	१४३
१२३	शैलेशीकरणारम्भी ॥१०२॥	१३३
१२४	श्रुतचिन्ता वितर्कः स्यात् ॥६१॥	११४

क्र.	गाथा	पृष्ठ क्र.
१२५	श्रेण्यारूढः कृते काले ॥४१॥	१०१
१२६	स सर्वातिशयैर्युक्तः ॥८६॥	१२६
१२७	स सूक्ष्मकाययोगेऽथ ॥९९॥	१३२
१२८	सप्तकोत्तरमोहस्य ॥३४॥	९५
१२९	सप्तमं त्वप्रमत्तं चा- ॥४॥	६७
१३०	समयादावलीषट्कं ॥१२॥	७२
१३१	समुच्छिन्ना क्रिया यत्र ॥१०६॥	१३४
१३२	समुद्घातान्निवृत्तोऽसौ ॥९५॥	१३१
१३३	समुद्घातस्य तस्याद्ये ॥९२॥	१२९
१३४	सम्यग्मिथ्यात्वयोर्मध्ये ॥१७॥	७६
१३५	सवितर्कं सविचारं ॥६०॥	११४
१३६	स्वशुद्धात्मानुभूतात्म- ॥६२॥	११५

●●●

सर्वत्र निन्दासन्त्यागो, वर्णवादस्तु साधुषु ।
आपद्यदैन्यमत्यन्तं, तद्वत् सम्पदि नम्रता ॥

उद्यमं साहसं धैर्यं, बलं बुद्धिः पराक्रमः ।
षडेते यस्य विद्यन्ते, तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः, सप्रत्यया वृत्तिरभीतिवासः ।
सद्भिर्मनुष्यैः सह सम्प्रयोगः, षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥

परिशिष्टः ११

गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतशास्त्रपाठसूचिः

क्र.	शास्त्रपाठः	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
१	अंतिमकोडाकोडीए०	विशेषावश्यकभाष्यम् ११९४-११९६, १२०३	७९
२	अंतोमुहुत्तमित्तंपि०	नवतत्त्वप्रकरणम् ५३	७३
३	अकयतिपुंजो ऊसर०	सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम् १७, सम्यक्त्वस्तवः १७	७२
४	अक्खाण रसणी कम्माण०	रत्नसञ्चयः ३२०	६६
५	अणदंसनपुंसित्थी०	प्रवचनसारोद्धारः ७००, सङ्ग्रहशतकम् ५४, शतक(पञ्चम) कर्मग्रन्थः ९८, पदार्थस्थापनासङ्ग्रहः ५६, विचारसारः ३६३	१०५
६	अणमिच्छमीससम्मं०	प्रवचनसारोद्धारः ६९४, विचारसारः ३६५, पदार्थस्थापनासङ्ग्रहः ५७	११९
७	अनविच्छित्त्याऽऽम्नायः०	योगशास्त्रान्तरश्लोकः ८९६	१२१
८	अप्पुव्वकयतिपुंजो०	सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम् १६	८२
९	अभ्यासेन जिताहारो०		१०६
१०	अरिहंतसिद्धपवयण०	प्रवचनसारोद्धारः ३१०-३१२, विचारसारः ५१-५३, रत्नसञ्चयः ३७१-३७३	१२५
११	अशुभा वा शुभा वाऽपि०		१०९
१२	आउट्टिथूलहिंसाइ०	गाथासहस्त्री ४०५	८४
१३	आज्ञापायविपाकानां०	योगशास्त्रान्तरश्लोकः ८७५	९७
१४	आज्ञापायविपाकानां०	योगशास्त्रान्तरश्लोकाः ८७५-८७९	८९
१५	आभिग्गहिअमणाभिग्गहियं०	नवपदप्रकरणम् ४	६८
१६	आया सामाइए०		९८
१७	*आहारासणनिद्दाजयं च०*	वैराग्यरसायनम् ६४	१०८

क्र.	शास्त्रपाठः	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
१८	ईसीपब्भाराए उवरिं खलु०	विचारसारः ८५१, गाथासहस्त्री ४१७, तीर्थोद्गालिप्रकीर्णकम् १२३५	१४१
१९	उक्कोसेणं तु सड्ढो उ०	गाथासहस्त्री ४०७	८५
२०	उत्साहान्निश्चयाद्धैर्यात्०	योगबिन्दुः ४११	११०
२१	उवसमअद्धाइठिओ०	षडशीतिभाष्यम् ३	७३
२२	उवसमसेणिचउक्कं०	प्रवचनसारोद्धारः ७६९	१०४
२३	ॐकाराभ्यसनं विचित्रकरणैः०		११४
२४	एकत्रियोगभाजामाद्यं०	योगशास्त्रम् ९०२	१२०
२५	औदारिकप्रयोक्ता०	प्रशमरतिप्रकरणम् २७५-२७६	१३०
२६	खिइसाभाविअगमणं०	विशेषावश्यकभाष्यम् १२०८-१२१०	८१
२७	गङ्गातीरे हिमगिरिशिला०		९३
२८	गम्भीरस्तम्भमूर्तिर्व्यपगत०		१०९
२९	चंदाइच्चगहाणं पहा०	विंशतिर्विंशिकाः ३३९	१२४
३०	चउरो जम्मप्पभिइ०	दर्शनशुद्धिप्रकरणम् ७	१२६
३१	चिदाऽवदातैर्भवदागमानां०		९२
३२	चेतसि श्रयति कुम्भकचक्रं०		११२
३३	चेतोवृत्तिनिरोधेन०		९१
३४	छम्मासाऊ सेसे०	गाथासहस्त्री १३३	१३०
३५	छावलियं सासायण०	प्रवचनसारोद्धारः १३०८	८६
३६	छेवट्ठेण उ गम्मइ०	बृहत्सङ्ग्रहणी १६२	१०१
३७	जइ जिणमयं पवज्जह०	पुष्पमाला २२८	९१
३८	जह गुडदहीणि महियाणि०	षडशीतिभाष्यम् ४, शतकप्रकरणभाष्यम् ८५	७५
३९	जह मत्थयसूईए०		६६
४०	जह वा तिण्णि मणूसा०	विशेषावश्यकभाष्यम् १२११-१२१४	८०
४१	जीवाइपयत्थेसुं०	षडशीतिभाष्यम् १-२, शतकप्रकरणभाष्यम् ८२-८३	६८
४२	जीवो हु एगजम्मंमि०		१०४
४३	जो अविरओऽवि संघे०	गाथासहस्त्री ४०४	८४

क्र.	शास्त्रपाठः	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
४४	तं च कहं वेइज्जइ ?०	आवश्यकनिर्युक्तिः १८३	१२७
४५	तं नमत गृहीताखिल०		९५
४६	तिन्नेव धणुसयाइं०	गाथासहस्त्री ४१८	१४२
४७	दंसणवयसामाइअ०	प्रवचनसारोद्धारः ९८०	८७
४८	दण्डं प्रथमे समये०	प्रशमरतिप्रकरणम् २७३-२७४	१२९
४९	दसविहे मिच्छत्ते पन्नत्ते०	स्थानाङ्गसूत्रम् १०/७३४	६९
५०	दाहोवसम तण्हाइ०	संबोधसत्तरि ११४-११६	९८
५१	दुग्धाम्बुवत्सम्मिलितौ०		११२
५२	देवपूजा गुरूपास्तिः०	उपदेशसारः २३, उपदेशतरङ्गिणी ९८	८६
५३	धम्मजुग्गगुणाइण्णो०	गाथासहस्त्री ४०६	८५
५४	ध्यानात् समरसीभावस्०		१२२
५५	नासाकन्दं नाडीवृन्दं०		११३
५६	नासान्तर्नभसो०		१११
५७	नासावंशाग्रभागस्थित०	ध्यानदण्डकस्तुतिः	१०९
५८	पाणिवहमुसावाए०	सम्बोधप्रकरणम् ५२९, हितोपदेशमाला ४१२, दर्शनशुद्धिप्रकरणम् ६३, श्रावकव्रतभङ्गप्रकरणम् ३१, श्रावकव्रतकुलकम् ३	८७
५९	पार्ष्णीभागेन सम्पीड्य०		११०
६०	पावंति खवेऊणं०	पुष्पमाला ९२, ९६-९८	८२
६१	पूर्वं करोत्यनन्तानु०	प्रशमरतिप्रकरणम् २५९-२६१	६५
६२	प्रचलति यदि क्षोणीचक्रं०		११३
६३	मज्जं विसय कसाया०	रत्नसञ्चयः ३२५, संबोधसत्तरि ७३, आराहणापडागा ६८८	८८
६४	मिच्छत्तमभव्वाणं०		७१
६५	मिच्छाइखए खइओ०	सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम् १८	८३

क्र.	शास्त्रपाठः	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
६६	मिथ्यात्वेनालीढचित्ता नितान्तं०	योगशास्त्रान्तरश्लोकः ९८	७०
६७	मीसे खीणे सजोगे०		७६
६८	मैत्रीप्रमोदकारुण्य०	योगशास्त्रम् ४४३	९७
६९	मैत्र्यादिश्चतुर्भेदं यद्वा०		९७
७०	यथा यथा न रोचन्ते०		९५
७१	यस्मिन् यस्मिन्नासने०		१०८
७२	योगिनः समतामेतां०		९३
७३	योनिं वामपदाऽपरेण०		१०८
७४	रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु०	योगशास्त्रम् १७	७७
७५	रुद्धे प्राणप्रचारे वपुषि०		९९
७६	लवसत्तहत्तरीए		१०२
७७	वक्रघ्राणप्राणमाकृष्य०		१११
७८	वज्रासनस्थिरवपुः०		११२
७९	वने पद्मासनासीनं०	योगशास्त्रम् ३१५, ३१६	९२
८०	वेयण कसायमरणे०		१२८
८१	संसारव्यवहारतोऽरतमति०	आदीश्वरमनोरथमयस्तोत्रम् ५	९२
८२	सङ्कोच्यापानरन्ध्रं०	ध्यानदण्डकस्तुतिः	११०
८३	सत्तलवा जइ आउं०		१०१
८४	सम्यग्नैसर्गिकीं वा०		९६
८५	सर्वे भावाः सर्वजीवैः		६९
८६	सव्वजिअट्ठाण मिच्छे०	षडशीति(चतुर्थ)कर्मग्रन्थः ४५	६९
८७	सहजाता गुणा द्रव्ये०		११५
८८	सुअकेवलि आहारग०		१०३
८९	स्याज्जङ्घयोरधोभागे०	योगशास्त्रम् ४५१	१०८
९०	स्यात्पिण्डस्थं ध्यान०,		९७
९१	स्वामिन् ! रैवताद्रिसुन्दरदरी०		९३

परिशिष्टः १२

गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतशास्त्रपाठानां ग्रन्थनाम्नां सूचिः

क्र.	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
१	आदीश्वरमनोरथमयस्तोत्रम्	९२
२	आराहणापडागा	८८
३	आवश्यकनिर्युक्तिः	१२७
४	उपदेशतरङ्गिणी	८६
५	उपदेशसारः	८६
६	गाथासहस्री	८४, ८४, ८५, ८५, १३०, १४१, १४२
७	तीर्थोद्गालिप्रकीर्णकम्	१४१
८	दर्शनशुद्धिप्रकरणम्	८७, १२६
९	ध्यानदण्डकस्तुतिः	१०९, ११०
१०	नवतत्त्वप्रकरणम्	७३
११	नवपदप्रकरणम्	६८
१२	पदार्थस्थापनासङ्ग्रहः	१०५, ११९
१३	पुष्पमाला	८२, ९१
१४	प्रवचनसारोद्धारः	८६, ८७, १०४, १०५, ११९, १२५
१५	प्रशमरतिप्रकरणम्	६५, १२९, १३०
१६	बृहत्सङ्ग्रहणी	१०१
१७	योगबिन्दुः	११०
१८	योगशास्त्रम्	७७, ९२, ९७, १०८, १२०
१९	योगशास्त्रान्तरश्लोकाः	७०, ८९, ९७, १२१

क्र.	ग्रन्थनाम	पृष्ठ क्र.
२०	रत्नसञ्चयः	६६, ८८, १२५
२१	विंशतिर्विंशिकाः	१२४
२२	विचारसारः	१०५, ११९, १२५, १४१
२३	विशेषावश्यकभाष्यम्	७९, ८०, ८१
२४	वैराग्यरसायनम्	१०८
२५	शतक(पञ्चम)कर्मग्रन्थः	१०५
२६	शतकप्रकरणभाष्यम्	६८, ७५
२७	श्रावकव्रतकुलकम्	८७
२८	श्रावकव्रतभङ्गप्रकरणम्	८७
२९	षडशीति(चतुर्थ)कर्मग्रन्थः	६९
३०	षडशीतिभाष्यम्	६८, ७३, ७५
३१	संबोधसत्तरि	८८, ९८
३२	सङ्ग्रहशतकम्	१०५
३३	सम्बोधप्रकरणम्	८७
३४	सम्यक्त्वस्तवः	७२
३५	सम्यक्त्वस्वरूपकुलकम्	७२, ८२, ८३
३६	स्थानाङ्गसूत्रम्	६९
३७	हितोपदेशमाला	८७

●●●

परिशिष्टः १३

गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतदृष्टान्तसूचिः

क्र.	दृष्टान्तः	गाथा क्र.	पृष्ठ क्र.
१	अलाबुदृष्टान्तः	१२२	१३९
२	अविरतसम्यग्दृष्टिदृष्टान्तः	१९	७७
३	इलिकादृष्टान्तः	१०	७२
४	इषुदृष्टान्तः	१२१	१३९
५	ऊषरभूमिदृष्टान्तः	१०	७२
६	एरण्डफलबीजदृष्टान्तः	१२३	१४०
७	कुलालचक्रदृष्टान्तः	१२१	१३९
८	गुडदधिदृष्टान्तः	१४	७४
९	जरद्वस्त्रदृष्टान्तः	८२	१२३
१०	दवदग्धवृक्षदृष्टान्तः	१०	७२
११	दोलादृष्टान्तः	१२१	१३९
१२	द्रव्यतीर्थदृष्टान्तः	३६	९८
१३	पथिकत्रयदृष्टान्तः	२२	८०
१४	पिपीलिकादृष्टान्तः	२२	८१
१५	मिष्टान्नाभिलाषिदृष्टान्तः	३०	९१
१६	यन्त्रगोफणमुक्तगोलकादिदृष्टान्तः	१२१	१३९
१७	लेष्टुवाय्वग्निवीचिदृष्टान्तः	१२४	१४०
१८	वडवाखरदृष्टान्तः	१४	७४
१९	हस्तस्थामलकदृष्टान्तः	८४	१२४

परिशिष्टः १४

गुणस्थानक्रमारोहवृत्तिगतविशेषनामसूचिः

क्र.	विशेषनाम	गाथा क्र.	पृष्ठ क्र.
१	चर्पटिः	५९	११३
२	जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणाः	२२	७९
३	भर्तृहरिः	३०	९३
४	मन्त्री वस्तुपालः	३०	९२
५	रत्नशेखरसूरयः	१३६	१४५
६	वज्रसेनसूरयः	१३६	१४५
७	वाचकमुख्याः (श्रीउमास्वातिवाचकाः)	१, ९१	६५, १२९
८	सूरप्रभाचार्याः	३०	९२
९	हेमचन्द्रसूरयः	३०	९२
१०	हेमतिलकसूरयः	१३६	१४५

●●●

मूर्खस्य पञ्च चिह्नानि, गर्वी दुर्वचनी तथा ।
हठी चाप्रियवादी च, परोक्तं नैव मन्यते ॥

स्वशरीरेऽपि न रज्यति, शत्रावपि न प्रदोषमुपयाति ।
रोगजरामरणभयैरव्यथितो यः स नित्यसुखी ॥

अर्हन्नतिर्गुरुप्रीति-र्विरतिर्निजयोषिति ।
धर्मश्रुतिर्गुणासक्तिः, सद्यो यच्छति निर्वृतिम् ॥

સુકૃતની કમાણી કરનાર

આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ

પરમ પૂજ્ય સાધ્વીજીશ્રી

સ્વયંપ્રભાશ્રીજી મહારાજની

પ્રેરણાથી

બ્રહ્મક્ષત્રીય સોસાયટી,

શાંતિવન, અમદાવાદના

સાધ્વીજીના ઉપાશ્રયના આરાધક બહેનો

તરફથી જ્ઞાનનિધિમાંથી લેવાયેલ છે.

ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના

MULTY GRAPHICS
(022) 23873222 • 23884222